

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВІЙНИ І МИРУ
В ІСТОРІЇ КРАЇН СВІТУ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВІЙНИ І МИРУ
В ІСТОРІЇ КРАЇН СВІТУ

Збірник наукових праць

За загальною редакцією С.В. Толстова

КИЇВ 2021

УДК 94(100)+327.3-327.8
ББК ТЗ(0)+Ф4
С-83

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 6 від 14 вересня 2021 року)

Рецензенти:

Мироненко П.В. – доктор політичних наук;
Чекаленко Л.Д. – доктор політичних наук, професор;
Яковенко Н.Л. – доктор історичних наук, професор.

Редакційна колегія:

Толстов С.В., к.і.н., доц. (загальна редакція);
Фесенко М.В., д.політ.н., с.н.с.;
Лакішик Д.М., к.і.н., с.н.с.;
Мітрофанова О.О., к.політ.н., с.н.с.

Проблеми війни і миру в історії країн світу: збірник наукових праць /
За заг. ред. канд. іст. наук, доц. С.В. Толстова; ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України». К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН
України», 2021. 221 с.

ISBN 978-966-02-9678-7

Збірник присвячено аналізу тенденцій міжнародних відносин та історичних аспектів міжнародної взаємодії країн світу. Автори статей збірника висвітлюють проблеми політичної історії, міжнародних відносин та зовнішньої політики зарубіжних країн у ХХ – на початку ХХІ ст. Розглянуто концептуальні аспекти проблематики війни і миру, позиціонування різних країн у роки «холодної війни», стан і перебіг окремих регіональних конфліктів, тенденції та особливості формування зовнішньої політики США, держав ЄС та Австралії.

УДК 94(100)+327.3-327.8
ББК ТЗ(0)+Ф4

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.
Передрук дозволяється у разі посилання на автора і видання.*

ISBN 978-966-02-9678-7

**© Державна установа «Інститут
всесвітньої історії НАН України», 2021**

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І ПРОБЛЕМИ ВІЙНИ, МИРУ ТА БЕЗПЕКИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

<i>Шергін С.О.</i> Політологічна класифікація війн.....	5
<i>Толстов С.В.</i> Європейська стратегія США за часів «холодної війни»	12
<i>Фесенко М.В.</i> Вплив міжнародно-політичної ситуації в Європі на розвиток процесів європейської інтеграції	35
<i>Мітрофанова О.О.</i> Зовнішньополітичні позиції провідних держав Західної та Східної Європи кінця 1940-х – першої половини 1950-х рр.	43
<i>Іванов Д.І.</i> Франко-американські протиріччя з питань європейської безпеки (1958-1966 рр.)	53
<i>Романюк В.О.</i> «Холодна війна» та Карибська криза	60
<i>Данилець В.Л.</i> Енергетична безпека в контексті європейської політики США (1969-1974 рр.)	78

РОЗДІЛ ІІ РЕГІОНАЛЬНІ ТА ЛОКАЛЬНІ КОНФЛІКТИ

<i>Гуменюк Б.І.</i> Вплив євроінтеграційного поступу республіки Кіпр на вирішення «кіпрської проблеми»	91
<i>Добровольська А.Б.</i> Форми політико-ідеологічної конфронтації на пострадянському просторі: придністровський конфлікт	99
<i>Латенко В.С.</i> Проблема війни і миру на початку конголезької кризи в 1960 р.	112
<i>Якуба В.В.</i> Наративи історичної пам'яті – розподільча лінія в конфлікті між Україною та Росією	122

РОЗДІЛ ІІІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИКИ ТА ІДЕОЛОГІЇ В ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ

<i>Лавренко В.С.</i> Образ німців та народів Австро-Угорщини як військового супротивника у часи Першої світової війни (за мемуарами фронтовиків)	132
--	-----

Срібняк М.І. Репатріація полонених українців з країн Європи (1918–1920 рр.): класифікація джерельних комплексів	145
Вітер В.І. Роль стратегії «добробут для всіх» Л. Ерхарда у вирішенні проблеми бідності у ФРН після Другої світової війни	153
Цанко О.М. Еволюція політики США стосовно пострадянських країн Центральної Азії	166

РОЗДІЛ IV СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК АВСТРАЛІЙСЬКОГО СОЮЗУ

Вітер І.І. Соціальний розвиток Австралії напередодні Першої світової війни	179
Мирончук О.А., Мирончук А.С. «Десь там у Франції»: студенти та викладачі Мельбурнського університету у Першій світовій війні (документальні свідчення)	193
Бондарець М.В. Особливості соціально-економічного розвитку Австралії у період між Першою та Другою світовими війнами	204
Перга Т.Ю. Вплив Першої та Другої світових війн на переселення українців до Австралії	212
Відомості про авторів	219

РОЗДІЛ I

ПРОБЛЕМИ ВІЙНИ, МИРУ ТА БЕЗПЕКИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

УДК 327(075.8)

Шергін С. О.

ПОЛІТОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ВІЙН

У статті викладено класифікацію війн з позицій теорії політичної науки. Основну увагу приділено парадигмальній та концептуальній інтерпретації сучасних збройних конфліктів у міжнародних відносинах.

Ключові слова: війна, держава, цивілізація, міжнародні відносини, збройний конфлікт.

Шергін С. А. Политологическая классификация войн.

В статье классифицируются войны с позиций теории политической науки. Основное внимание уделено парадигмальной и концептуальной интерпретации современных вооруженных конфликтов в международных отношениях.

Ключевые слова: война, государство, цивилизация, международные отношения, вооруженный конфликт.

Sherhin S. O. Politological Classification of Wars.

In the article the war is classified in terms of political science theory. The main attention is paid to paradigmatic and conceptual interpretation of contemporary military conflicts in the international relations.

Keywords: war, state, civilization, international relations, military conflict.

Історія людства невід’ємна від збройних конфліктів і війн, кількість яких не піддається точному обчисленню, так само як і число їхніх жертв. Тільки після закінчення Другої світової війни на планеті відбулось близько 200 міжнародних і внутрішніх військових конфліктів, число яких продовжує збільшуватися. У наш час збройні конфлікти регулярно відбувають в різних регіонах Землі і стають характерною ознакою міжнародних відносин. Тому можна стверджувати, що конфлікти є однією з форм розвитку світового політичного процесу, основну роль у яких відіграють держави. За словами французького соціолога Р. Арона (1905-1983), відносини між державами відзначаються тим, що вони постійно знаходяться «в тіні війни». Інтерес дослідників різних епох до конфліктів був постійним, а теорія конфліктів порівняно нещодавно виокремилась в особливу наукову галузь (конфліктологію).

Мета статті та постановка проблеми зумовлені дослідницьким завданням класифікувати феномен сучасних війн з позицій парадигм політичної науки.

Варто зазначити, що перші спроби системного визначення сутності і причин конфліктів і війн між державами відносяться до епохи античності. Серед мислителів цієї доби відрізняються погляди давньогрецького історика Фукідида, які були викладені у його вісьмитомній «Історії Пелопоннеської війни». За основу аналізу природи та генезису війни було покладено комплекс соціально-психологічних і політичних чинників. Поняття «людська природа», «державний інтерес», «зростання могутності», «використання сили», «порушення миру» тощо потрапили в арсенал сучасної міжнародно-політичної науки. Фукідида можна вважати засновником реалістичного (раціонального) тлумачення міждержавних відносин у контексті теорії «балансу сил». Погляди давньоримських мислителів на їхню природу також мали раціональні пояснення і виходили з інтересів Римської імперії. Варто додати, що в період Середньовіччя природа війн трактувалась в основному з релігійних позицій як «Воля Божа».

У подальшому реалістична традиція була представлена у концепціях Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Е. де Вателя і, в найбільш завершеній формі у Карла фон Клаузевіца, який вважав війну «продовженням політики іншими засобами». Зазначені мислителі робили наголос на «агресивній» сутності людини, а війни визначали як «природний» стан міждержавних відносин. Правові регулятори міжнародного миру вважались другорядними і такими, що діють лише за умов політичної і силової рівноваги (Г. Гроцій, І. Кант, Г. Гегель). У сучасному вимірі ці погляди на сутність війни були побудовані на засадах двох наукових парадигм – реалізму та ідеалізму

У ХХ ст. сутність збройних конфліктів і війн розглядалась в контексті аналізу міжнародних відносин і світової політики. Роботи Р. Арона, Б. Бутуля, А. Волферса, К. Волтца, М. Каплана, Дж. Кеннана, Г. Кіссінджера, Г. Моргентау, Р. Нібура, К. Райта, Д. Сінгера, Р. Снайдера, Дж. Розенау, К. Томпсона та інших дослідників набули поширення після закінчення Другої світової війни. У цілому вони заклали нову галузь у соціології та політології **полемологію** – науку про війну, конфлікти та інші форми соціальної агресії.

Різні типи міжнародних конфліктів можна класифікувати відповідно до ступеня їх нормативного регулювання, тобто норм міжнародного права. Суверенні держави розглядаються як соціальні системи і водночас як легітимні політичні організації, що мають відповідні ресурси для оголошення війни та укладення договорів. Конфліктні або кооперативні відносини між найбільш великими державами становлять сутність міжнародних відносин, динаміка яких постійно змінюється, що залежить від зміни співвідношення сил між ними. Реалісти вважають, що сильні держави діють у рамках своїх можливостей, а слабкі роблять лише те, що їм дозволяють решта. При чому стан міжнародних відносин визначається взаємодією між нечисленними великими державами, а жертвами конфліктів між ними стають слабкі країни. Причини цих конфліктів можуть бути різними: боротьба за матеріальні ресурси, територію або морські

комунікації, але всі вони передбачають встановлення контролю за поведінкою інших учасників міжнародних відносин шляхом застосування військової сили. За словами класика політичного реалізму Г. Моргентхау, «в міжнародній політиці військова сила, як загроза чи потенціал, є найважливішим фактором, що забезпечує політичну могутність держави» [1, с. 29-30].

Завершення «холодної війни», ліквідація біполярної системи і, відповідно, посилення взаємозалежності світу не призвели до зменшення конфліктів і війн та остаточної перемоги моральних і правових норм у міжнародній політиці. Домінантна роль держав у світовій політиці, навіть за умов посилення транснаціоналізації у міжнародних відносинах, не зазнала суттєвих змін. Тому ***реалістична парадигма як пізнавальна традиція, що фокусує увагу дослідників на проблемах збройних конфліктів і війн, залишається головною в міжнародно-політичній науці.***

Наукові позиції представників ліберально-ідеалістичної парадигми з цього питання суттєво відрізняються. У працях американських дослідників Р. Кларка, Л. Сона, Р. Кеохейна, і Дж. Ная ідеї провідної ролі економічної взаємозалежності та міжнародного права позиціонуються як раціональний підхід до аналізу сучасних міжнародних відносин. Теза прихильників ліберально-ідеалістичної парадигми полягає в тому, що сучасну державу не можна розглядати як головного учасника світової політики за умов зростання транснаціональних відносин і процесів глобалізації. Відсутність у міжнародних відносинах центральної влади і єдиного центру прийняття рішень ліберали трактують як падіння ролі державних акторів світової політики. Натомість вони пропонують плюралістичний підхід до зовнішньополітичних принципів і цільових установок недержавних акторів, які характеризуються зростанням тенденції до співробітництва у сфері регулювання міжнародних конфліктів і формуванням демократичної світової спільноти. Відповідно до ліберально-ідеалістичної парадигми, світова спільнота демократичних держав цілком здатна вирішувати та регулювати міжнародні конфлікти мирними засобами. У цьому контексті головним предметом наукових дискусій є «створення системи колективної безпеки на основі добровільного роззброєння і взаємної відмови від війни як інструменту міжнародної політики, системи, яка дозволить покінчити зі світовими війнами та збройними конфліктами між державами» [2, с. 108].

Світова реальність демонструє безпідставність тверджень про настання ери пацифізму та ідеалістичних принципів міжнародного життя – панування права та захисту прав людини. У сучасному світі, який переповнений різними за своєю інтенсивністю збройними конфліктами, їх трактування з позицій ідеалістичної парадигми виглядає політичним анахронізмом. У науковому вимірі існування ***ліберального підходу до аналізу проблем війни та миру є цілком виправданим і таким, що дозволяє здійснювати її політологічну класифікацію.***

Модернізм і глобалізм сформували нову методологію дослідження війн і політичних конфліктів. У розвиток теорії конфліктів значний внесок зробили

К. Боулдінг, Б. Броді, Р. Дарендорф, К. Дойч, Л. Козер, Д. Крісберг, а також інші американські та європейські представники соціально-політичної науки.

Модернізм як пізнавальна традиція в політології міжнародних відносин має свою предметну сферу, розуміючи структуру і референтний історичний період. Науково-технічна революція, кульмінація якої припадає на 60-рр. XX ст., визначила «науковий метод» єдиним засобом дослідження суспільного життя. Пізнавальні традиції ідеалізму та реалізму були визнані теоретиками «постіндустріального суспільства» «спрощеними смисловими структурами», що «ґрунтуються на переконаності у володінні абсолютною істиною, закликаючи до тотально-перетворюючої соціальної дії» [3, с. 401]. Таким парадигмам модерністи протиставляли складні, позитивні та апробовані методи наукового теоретизування, оскільки вважали, що тільки наукове пізнання спроможне дати адекватне відображення міжнародно-політичних процесів.

Наприкінці XX – початку XXI ст. **глобалізм як концепція і процес уніфікації структурно-функціональної системи міжнародних відносин стали домінантною традицією в політичній науці.** Така пізнавальна традиція і метод теоретизування спонукає дослідників сприймати світ у його планетарній цілісності та неподільності всіх структурних елементів: політичних, геополітичних, економічних, расово-етнічних, соціокультурних тощо. Комплексна взаємозалежність і неподільність світової спільноти проголошується глобалістами як настання нового періоду історії. Віра у єдиний фундаментальний і моральний світовий порядок, на відміну від міжнародного порядку, стає науковим кредо прихильників концепції «світового суспільства» Х. Булла.

У цьому зв'язку постає питання щодо можливості використання матеріальних ресурсів і територій без застосування військової сили. Відповідно до теорії «комплексної взаємозалежності» Р. Кеохейна і Дж. Ная, значення військового потенціалу у сучасних міжнародних відносинах стає мінімальним. Лише на рівні забезпечення глобальної безпеки військова сила відіграє вирішальну роль. Теж саме стосується великих соціально-політичних конфліктів, вирішення яких може призвести до повернення збройної сили як головного інструменту зовнішньої політики держави. Взагалі, в критичні моменти міжнародного життя останнє слово залишається за збройною силою. До таких моментів відноситься також проблема володіння енергетичними ресурсами, де «застосування зброї може набути вирішальної ваги» [4, с. 29, 30].

Отже, «комплексна взаємозалежність» глобалізованого світу не рятує його від ризиків застосування військової сили, навіть в обмеженому обсягу. **Асиметрія та ієрархічність у сучасних міжнародних відносинах має стаціонарний характер, тому побудова нового світового порядку на засадах взаємозалежності без урахування військово-політичної нерівності держав світу та конфліктів між ними можлива лише в теоретичній площині.**

Інший парадигмальний підхід щодо проблем глобальної безпеки презентовано концепціями глобалізації (globalist theoretical perspective), які були розроблені переважно американськими політологами і набули

актуальності в міжнародно-політичній науці на початку XXI ст. У результаті з'явилися нові концептуальні пояснення таких феноменів мультиполярного світоустрою, як *гібридна війна, комбінована війна та необмежена війна* [5, 6, 7].

Актуальність дослідження цих феноменів цілком очевидна. Так, один з авторів концепції «гібридної війни» американський військовий аналітик Ф. Хоффман, яку він опрацював у 2007 р., намагався описати тактику терористичних груп і повстанських сил, зокрема в Афганістані та Іраку. На його думку, «майбутні глобальні загрози можуть більшою мірою характеризуватися як гібридне співвідношення традиційних і нерегулярних стратегій, які будуть плануватися та виконуватися у децентралізований спосіб за участю недержавних акторів із застосуванням одночасно простих і складних технологій, внаслідок чого сучасні конфлікти стануть мультимодальними та багатоваріантними, що виходять за межі простої конструкції ведення збройного конфлікту чи війни» [5, с. 21-22].

Гібридна війна з поєднанням партизанської війни й тероризму з метою досягнення певних політичних цілей, основним інструментом якої є створення державою-агресором щодо обраній для агресії держави внутрішніх протиріч і конфліктів з подальшим їх використанням заради політичних цілей, які досягаються звичайною війною. Це дає змогу країні-агресору маніпулювати міжнародною думкою, а країні, на яку спрямована агресія, неможливо адекватно реагувати на загрозу, оскільки юридичної підстави нібито нема (не оголошено військового стану). Гібридна війна планується під стратегію інформаційної війни, коли здійснюється побудова такої реальності, за якою противника оголошують суб'єктом приреченим на знищення. Отже, метою гібридної війни є не стільки завоювання як таке, скільки створення хаосу, і стану безперервного конфлікту. В ході такої війни використовуються постановочні воєнні дії, призначені для демонстрації в ЗМІ. У категоріях політичної науки сутність гібридної війни полягає у знищенні державної і громадянської ідентичності країни-суперника. Подібний тип війни знайшов відображення і був досліджений в публікаціях і наукових працях українських дослідників [8; 9].

У 2014-му році, коли Російська Федерація здійснила інтервенцію щодо України, на Заході спочатку відбулось певне збентеження через анексію Криму. Згодом, після вторгнення Росії на Донбас, виникло питання щодо визначення природи цього конфлікту: класична війна, «конфлікт ідентичностей», або щось інше. У сучасній політології можна відзначити «революційну парадигму» чи парадигму «пертурбації світового простору», але реально вони не відображають природу конфлікту на Сході України. Тоді й був застосований термін «гібридна війна», який офіційно ідентифікував таку форму асиметричних дій. Хоча цей термін не зовсім адекватний військово-політичній реальності, але він найкраще характеризує змішаний тип війни. Відомо, що у війнах використовуються як військові, так і невійськові засоби на кшталт

гуманітарної допомоги, дипломатичної діяльності, відповідних акцій у соціальних мережах тощо.

Оскільки революції, в тому числі й «кольорові» часто-густо приводять до стану тривалої громадянської війни, доцільним буде відмітити її полемологічний аспект на прикладі створення та функціонування так званих ЛНР и ДНР. Річ у тім, що війна сприяє не тільки мілітаризації економіки та політичної системи цих квазі-республік, але й справляє негативний вплив на соціальне життя громадян. Громадянська війна, дозволяє відзначитися тим людям, для яких сирне життя в соціальному плані є непривабливим і не має особливого значення. У разі успіху вони перетворюються на «лордів війни» («war lords»), яким підпорядковуються тисячі людей і які контролюють великі території, фактично виконуючи там роль верховної влади. В зонах проблемної державності влада «лордів війни» нерідко стає вагоміше за владу місцевих політиків, бізнесменів і чиновників. Вони користуються підтримкою центральних владних структур – з боку тих, хто більш зацікавлений у продовженні війни, ніж в примиренні – різного типу політиків, чиновників і олігархів. На думку деяких політичних аналітиків, реалізація Мінських угод може отримати міжнародне визнання навіть в обмеженому форматі на прикладах Придністров'я Абхазії і Південної Осетії [10, с. 91-92].

У середовищі сучасних політологів і експертів поширюється концепція «демократичної» війни, яку розглядають як механізм ненасильницького переділу світових ресурсів. Адепти досить популярної нині концепції вважають, що її практична імплементація здійснюється в межах пострадянського простору, де з 90-их рр. XX ст. відбуваються геополітичні трансформації і «кольорові» революції [11].

Дійсно, боротьба за ресурси планети ведеться на всіх фронтах: політичному, економічному, воєнному, інформаційному, релігійному, психологічному тощо. Діяльність урядових і неурядових організацій, міжнародних фондів і рухів значно активізувалась після розпаду СРСР з метою перерозподілу сфер світового впливу, людських і матеріальних ресурсів. Погляд на міжнародні відносини як на ареал різноманітних конфліктів добре відомий в науці і представлений в працях класиків західної політології і соціології.

Класифікація війн передбачає визначення цього явища як особливого стану суспільства, пов'язаного зі зміною відносин між державами та переходом до етапу застосування військової сили для досягнення політичних цілей. Воєнно-політична наука детермінує війни за 1) масштабами, територіальним простором і кількістю учасників – на світові, регіональні та локальні; 2) за воєнно-політичними цілями та міжнародно-правовою легітимністю – на війни справедливі (оборонні) та несправедливі (агресивні); 3) за використанням засобів війни (звичайна чи ядерна зброя). Дані характеристики є об'єктивними критеріями збройного конфлікту.

«Прикладом війни за масштабом є *світова війна* – збройне глобальне зіткнення між коаліціями, союзами, блоками провідних держав, яке охоплює

більшу частину світу та інтереси усієї світової спільноти. Світова війна може відбуватися на усіх континентах, океанічному та навколоземному космічному просторах. Вона характеризується високою ймовірністю переростання в ядерну війну (зброя масового враження) з великою кількістю жертв.

Регіональна війна – збройне зіткнення за участю двох або декількох держав, яке здійснюється в межах регіону національними чи коаліційними силами для досягнення важливих воєнно-політичних цілей з використанням як конвенціональних, так і ядерних засобів враження.

Локальна війна – обмежена за масштабами та цілями стосовно інтересів великих держав і стратегічних обставин, у якій на беруть участь дві або декілька держав у межах їх територій, як правило, за підтримкою великих держав [12, с. 75-76].

У політичній науці порівняно нещодавно з'явився термін **«цивілізаційна війна»** – збройне зіткнення між світовими цивілізаціями. Іншими словами, це збройний конфлікт між культурними спільнотами народів і етносів, які поєднані спільною історією, релігією та основними соціальними цінностями. Такі війни ведуться державами, що представляють окремі цивілізації – європейську, ісламську, православну, конфуціанську. Цілями міжцивілізаційної війни можуть бути спроби засобами збройного насилля нав'язати соціокультурні цінності (ідеологію) однієї цивілізації іншій або захопити та знищити цивілізацію. В історії людства таких спроб було чимало – від спроб розширення еллінської цивілізації до хрестових походів, знищення цивілізації ацтеків інків і майя, а також сучасних спроб створити Світовий Халіфат або Ісламську державу.

Згідно з відомою концепцією С. Хантінгтона, війни майбутнього – це війни між культурно-цивілізаційними спільнотами за схемою «Захід-Схід». Хоча концепція зазнала всебічної критики, її прихильники вважають, що зіткнення цивілізацій є потенційною причиною нестабільності і глобального конфлікту в мультикультурному світі. Утім збройні конфлікти на Балканах і Близькому Сході, конфліктогенні ситуація навколо Корейського півострову, рецидив «холодної війни» між США та Китаєм, а також інтервенціоністська політика Російської Федерації свідчать, що небезпека переростання локальних конфліктів у глобальний мають об'єктивні причини незалежно від постулатів авторитетних політологів.

Отже, **замість евентуальної консолідації головних суб'єктів міждержавної і міжцивілізаційної взаємодії** цілком імовірна **поляризація впливу великих держав і цивілізацій на формування постглобалізаційного світового простору**.

Список використаних джерел і літератури:

1. Morgenthau H. *Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace*. 3rd edition. N.Y. : Alfred A. Knopf, 1963. 630 p.
2. Циганков П. А. *Теория международных отношений: Учеб. пособие*. М. : Гардарики, 2003. 590 с.

3. Bell D. *The End of Ideology : On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* . 2nd ed. Cambridge ; London : Harward University Press, 1988. 540 p.
4. Keohane R., Nye J. *Power and Interdependence*. 2nd ed. N.Y. : Harper Collins Publ., 1989. 315 p.
5. Hoffman F. *Conflict in the 21 st Century: The Rise of Hybrid War*. Arlington : Potomac Institute for Policy Strategies, 2007. 72 p.
6. Mandell L. The Third Wave of Globalization Theory. *International Studies Review*. 2007. Vol. 9. No. 2. P. 173-196.
7. Rácz A. Russia's Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist. *The Finnish Institute of International Affairs*. 2015. URL: http://www.fiia.fi/en/publication/514/russia_s_hybrid_war_in_ukraine/
8. За матеріалами: *Гібридна війна*. URL: <https://tribuna.pl.ua/news/5-oznak-gibridnoyi-vijni>; http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489/2220; <https://tyzhden.ua/World/222024>
9. *Світова гібридна війна: Український фронт* / Гол. ред. В.П. Горбулін. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
10. Сальников В. И. ЛНР и ДНР: в поисках методологии исследования. *Журнал исторических, политологических и международных исследований*. 2016. № 3 (59). С. 89-95.
11. Дудчак А. В., Маначинский А. Я. *Третья мировая: «Демократическая» война, как механизм ненасильственного передела мировых ресурсов*. К. : ЧП «Золотые ворота», 2011. 293 с.
12. *Военная сила в международных отношениях. Учебное пособие* / Под общ. ред. В. И. Анненкова. М. : Русавиа, 2009. 490 с.

УДК 327.5

Толстов С. В.

ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ США ЗА ЧАСІВ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

Після Другої світової війни європейська політика США формувалася під впливом декількох взаємопов'язаних і умовно симетричних факторів, таких як загострення геополітичних протиріч з СРСР, який консолідував сферу впливу в Центральній Східній Європі, прагнення до домінування, в рамках якого адміністрація США відмовилася від ізоляціонізму й проголосила доктрину глобального лідерства, та вплив німецької проблеми, яка стала основним каталізатором напруженості у відносинах між Сходом і Заходом.

Поряд з проголошенням довгострокової стратегічної мети підризу радянської системи, політика США в Європі передбачала стабілізацію ліберальних демократій в країнах Західної Європи і запобігання приходу комуністів до влади в цих країнах. Іншим важливим напрямком було гальмування «радянзації» країн Центральної і Східної Європи і підтримка в них антикомуністичних сил. Утримуючись від прямої військової конфронтації з

СРСР, адміністрації США активно протидіяли радянському впливу і розглядали ініціативи СРСР в дусі мирного співіснування як тактичний прийом, спрямований на ослаблення західних спільнот і блокових структур.

Ключові слова: стратегія, зовнішня політика, «холодна війна», стримування, блокова політика, США, СРСР.

Толстов С.В. Европейская стратегия США во время «холодной войны».

После Второй мировой войны европейская политика США формировалась под влиянием нескольких взаимосвязанных и условно симметричных факторов, таких как обострение геополитических противоречий с СССР, который консолидировал сферу влияния в Центральной Восточной Европе, стремление доминированию, в рамках которого администрация США отказалась от изоляционизма и провозгласила доктрину глобального лидерства, и влияние германской проблемы, которая стала основным катализатором напряженности в отношениях между Востоком и Западом.

Наряду с провозглашением долгосрочной стратегической цели подрыва советской системы, политика США в Европе предполагала стабилизацию либеральных демократий в странах Западной Европы и предотвращение прихода коммунистов к власти в этих странах. Другим важным направлением было торможение «советизации» стран Центральной и Восточной Европы и поддержка в них антикоммунистических сил. Воздерживаясь от прямой военной конфронтации с СССР, администрации США активно противодействовали советскому влиянию и рассматривали инициативы СССР в духе мирного сосуществования как тактический прием, направленный на ослабление западных сообществ и блоковых структур.

Ключевые слова: стратегия, внешняя политика, «холодная война», сдерживание, блоковая политика, США, СССР.

Tolstov S.V. U.S. European strategy during the Cold War.

After World War II, the American policy towards Europe was shaped by several interrelated and symmetric factors, such as the exacerbation of geopolitical contradictions with the USSR, which consolidated its sphere of influence in Central Eastern Europe, the desire for domination, within which the U.S. administrations abandoned isolationism and proclaimed the doctrine of global leadership, and the impact of the German problem, which became the main catalyst for tensions between the East and the West.

Along with the proclamation of a long-term strategic goal of undermining the Soviet system, the U.S. policy in Europe aimed at stabilising the liberal democracies in Western Europe and prevention of the admission of communists to power. Another important direction was the inhibition of Sovietisation of the countries of Central and Eastern Europe and support of the local anti-communist circles. Refraining from direct military confrontation with the USSR, the U.S. administrations obstructed its external influence and treated the Soviet initiatives of peaceful coexistence as a tactical technique aimed at weakening the Western communities and bloc structures.

Keywords: *strategy, foreign policy, Cold War, containment, bloc politics, USA, USSR.*

Після Другої світової війни США і СРСР вступили в затяжну «холодну війну», яка пройшла декілька етапів, позначених загостренням і послабленням конфронтаційних тенденцій. Абсолютною кульмінацією «холодної війни» вважається Карибська ракетна криза 1962 р., під час якої хаотичні рішення керівництва обох сторін загрожували їх втягненням до спіралі ескалації, що могла призвести до ядерного конфлікту.

Погіршення відносин між колишніми союзниками у Другій світовій війні було спричинено низкою проблем, включаючи невирішені питання повоєнного врегулювання в Європі, спроби політичного тиску СРСР на Туреччину, загострення «Берлінського питання», а також війну в Кореї. Ці чинники призвели до того, що внаслідок розширення і стабілізації впливу СРСР у Східній Європі та укладення союзу між СРСР і КНР Радянський Союз почав розглядатися політичною елітою США як цілком реальна загроза, не менша за ту, яку раніше становила нацистська Німеччина.

Постановка проблеми. Закінчення війни в Європі було ознаменовано диференціацією країн континенту за соціально-економічними і політико-ідеологічними ознаками, спричиненою встановленням зон військово-політичного контролю і розподілом сфер впливу між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції. Застосування керівництвом США та СРСР альтернативних європейських стратегій перетворило Європейський континент на театр гострого суперництва, геополітичної конкуренції та військового протистояння.

Поступове загострення протиріч між провідними державами-переможцями відбувалося впродовж доволі нетривалого перехідного періоду, позначеного становленням нової, біполярної міжнародної системи. Головними ознаками біполярної системи міжнародних відносин були домінування двох основних центрів сили, формування антагоністичних військово-політичних союзів, гостра конкуренція політико-ідеологічних проєктів та зрештою посилення військово-політичної напруженості в Європі, яка вважалася головним театром «холодної війни». Періодичні спроби наддержав розширювати свої зони політичного впливу і військово-стратегічного контролю стосувалися переважно позаєвропейських географічних ареалів, що спричиняло виникнення нових потенційних театрів радянсько-американського протистояння.

Мету статті становить виявлення цілей, форм і способів реалізації політичної стратегії США в Європі у період «холодної війни».

Геополітичний підсумок Другої світової війни полягав у примусовому розмежуванні Європи на дві групи держав з різним суспільно-політичним ладом. На загал учасники протилежних таборів опинилися перед вибором між відвертим суперництвом з важкопередбачуваними наслідками та помірно регульованими відносинами напруженості з епізодичними випадками

загострення та ескалації. Усвідомлення відносної рівноваги сил та нарощування арсеналів ядерної зброї змушували обидві сторони за мовчазною згодою не порушувати певні межі, аби взаємне суперництво не досягало фази прямих загроз застосування військової сили.

Звершення Другої світової війни продемонструвало наочне зміцнення економічних і політичних позицій США, які забезпечували до 60% промислового виробництва капіталістичних країн, бл. третини світового експорту та володіли 2/3 золотих запасів. Основними маркерами повоєнної стратегії США стали проголошення доктрини Трумена (12 березня 1947 р.) і «програми відродження Європи», відомої як план Маршалла (5 червня 1947 р.). Відмова від довоєнної політики ізоляціонізму супроводжувалася розробкою глобальної стратегії американського лідерства, яка втілювалася з використанням комплексу політичних, економічних, військових, психологічних та інших інструментів і методів, спрямованих на усунення СРСР в якості основної геополітичної перешкоди.

В період 1947-1991 рр. міжнародні відносини між СРСР та колишніми західними союзниками по антигітлерівській коаліції характеризувалися як стан «холодної війни», яка поступово загострювалася внаслідок прояву політичних, економічних та ідеологічних протиріч, обумовлених різними інтересами та підходами до врегулювання основних питань європейського повоєнного устрою.

Феномен «холодної війни» є специфічною формою тривалих відносин конфронтаційного типу між країнами, які перебувають у стані постійного конфлікту, хоча й утримуються від прямого застосування збройних методів протидії. Попри визнання комплексної природи явища «холодної війни», в макроісторичному контексті це поняття розглядається багатьма дослідниками як споріднене з проголошенням і публічною артикуляцією політики стримування. Таке концептуальне тлумачення дозволяє перенести наголос на політичні протиріччя та геополітичні інтереси, відсунувши на другий план економіку та ідеологію. Водночас ряд дослідників вважають імперативом відносин «холодної війни» політико-ідеологічний чинник, який символізував зіткнення альтернативних проєктів світоустрою, натхненниками яких виступали США та СРСР. Утім це не обов'язково означає, що стан «холодної війни» потребує наявності таких передумов, як ідеологічна несумісність, оформлена у вигляді протилежних світоглядних систем і доктринальних документів. До того ж, як засвідчив пізніший досвід міжнародних відносин, ідеологічні розбіжності можуть часом відсуватися на другий план, будучи підпорядковані міркуванням геополітичної доцільності та стратегічної конфігурації. Або ж, в іншому випадку, в разі прагнення урядових кіл окремої країни до загострення відносин з опонентом, можуть спостерігатися свідомі спроби роздмухування ідеологічних протиріч як способу доктринального, законодавчого чи міжнародно-правового закріплення конфронтаційних відносин з метою політичної дискредитації, ослаблення та економічного виснаження опонента.

Серед пізніших спроб тлумачення смислу «холодної війни» 1947-1991 рр. доцільно згадати концепцію, згідно якої вона являла собою форму функціонування Ялтинсько-Потсдамської системи (або підсистеми) міжнародних відносин, котра створювала й підтримувала певний міжнародний порядок, а не руйнувала його, на відміну від пізніших численних регіональних конфліктів, які виникли й поширилися після деколонізації країн Азії та Африки. Як відзначав О.О. Чубар'ян, відповідне тлумачення «холодної війни» пов'язане з тим, що рішення, ухвалені в Ялті та Потсдамі були обумовлені потребою в злагоді, а ворожість і конфронтація розвинулися пізніше чи паралельно [1].

В умовах біполярного змагання війни в Кореї (1950-1953 рр.) та В'єтнамі (1965-1973 рр.) відгравали специфічну роль, адже вони відбувалися поза межами Європи як основного ареалу жорсткого, однак доволі статичного біполярного протиборства. Ці війни, що розпочиналися між місцевими клієнтами великих держав, згодом призводили до прямого залучення США та їх союзників, Китаю (у роки корейської війни) та супроводжувалися прихованою СРСР. При цьому така участь не обмежувалася лише військовими поставками та економічною допомогою. З одного боку розширена конфігурація учасників конфлікту створювала потенційну загрозу військового зіткнення головних супротивників, а з другого – змушувала СРСР і США дотримуватися певних негласних правил поведінки. Вони полягали в застосуванні запобіжників, покликаних не давати приводів для переростання регіональних конфліктів у пряме зіткнення наддержав.

В межах політологічного підходу структуру біполярної системи можна розглядати за критеріями жорсткості та гнучкості, тобто за ступенем політико-ідеологічної та військово-стратегічної згуртованості основних учасників, форм контролю їх поведінки з боку центрів сили та ознаками можливості автономної поведінки окремих країн, які були нерівномірно пов'язані з основними антагоністичними союзами або претендували на власну роль у якості автономних центрів сили.

Утім такий підхід не суперечить уявленню про те, що «холодна війна» охоплювала різні форми протиборства двох антагоністичних систем, включаючи геополітичну та ідеологічну конфронтацію, конкуренцію відмінних форм суспільної модернізації, способів життя та навіть умовні плани розбудови глобальних імперій.

Визначення цілей і пріоритетів

По закінченні Другої світової війни головними не вирішеними питаннями європейського устрою залишалися статус і політичний устрій Німеччини та Австрії, розділених на тимчасові окупаційні зони держав-переможців. В підході до німецького питання американське керівництво спочатку не мало концептуального плану його розв'язання й чіткого уявлення про місце Німеччини в повоєнному світі. Характеризуючи відносини між західними союзниками та СРСР у повоєнний період, Г. Кіссінджер відзначав,

що на відміну від У. Черчилля, який не припиняв інтриг проти радянської присутності в Центральній та Східній Європі, Г. Трумен був більш схильний порозумітися зі Сталіним. Перші гострі суперечності, які намітилися у відносинах між США і СРСР, Г. Кіссінджер пояснював тим, що Сталін не розумів значення моральних чинників у зовнішній політиці й не усвідомлював, чому адміністрація США приділяла настільки пильну увагу внутрішньому устрою східноєвропейських держав, які не становили для США очевидного стратегічного інтересу. Це зауваження насамперед стосувалося Польщі [2, с. 383-384].

Окрім цього Сталін у своїй дипломатії надавав перевагу позиції сили, а не слабкості. Адже «добровільні поступки, згідно уяви Сталіна, були визнанням власної вразливості, і будь-яку демонстрацію такого роду він сприймав як заклик до нових вимог і нового натиску». Тому позиція СРСР поєднувала свідоме перебільшення радянської могутності, войовничість та «систематичні спроби применшити могутність Америки» [2, с. 394]. На думку Г. Кіссінджера, Сталін повернувся до попередньої радянської зовнішньополітичної тактики й «вимагав плати за свої перемоги в єдиній валюті, яку він сприймав всерйоз, – у формі контролю над територіями. Від розумів, що таке угода, й був ладен брати участь у торгу, оскільки мова йшла про конкретні (*quid pro quo*) сфери впливу, або ж він міг торгувати комуністичним впливом у Східній Європі в обмін на конкретні вигоди на кшталт масованої економічної допомоги» [2, с. 384].

За свідченням американського посла в Москві А.Гаррімана, Сталіна дратувало втручання США в радянську політику щодо країн Східної Європи, які він вважав надзвичайно важливими з точки зору безпеки Росії (СРСР). Своєю чергою Сталін сприймав позицію США як спробу перешкодити встановленню нового геополітичного балансу, що виник завдяки присутності Червоної Армії в центрі Європейського континенту [3, р. 474].

Г. Кіссінджер вважав початок розподілу Європи на дві сфери впливу «прямим практичним результатом Потсдамської конференції». Такий перебіг на загал не відповідав інтересам політичних кіл США, які розраховували на домінуючі позиції в європейських справах у межах усього континенту. Проте у реальній політиці урядові кола США були змушені рахуватися з розстановкою сил. Тому від самого початку США стійко блокували претензії та вимоги СРСР, будь-то виплата репарацій з Німеччини, сприятливі для СРСР умови проходження через Чорноморські протоки, створення радянської військової бази в Дарданеллах, надання опіки над частиною італійських колоній (Тріполітанія) або визначення статусу колишніх союзників Німеччини (Італії, Болгарії, Угорщини, Румунії та Фінляндії). Такий підхід відображав претензії на роль гегемона у післявоєнному світі, які мали «монетизувати» величезний економічний потенціал США. Тому, зазначав Г. Кіссінджер, лідерів США і Великої Британії дивувала впертість Сталіна, який демонстративно відмовлявся визнавати перевагу США над СРСР, ослабленим

втратою десятків мільйонів життів і спустошенням третини території країни [2, с. 390].

Пояснюючи тодішню позицію СРСР, Г. Кіссінджер посилався на свою бесіду з А.Громико – незмінним міністром закордонних справ СРСР 1957-1985 рр., який наприкінці 1940-х рр. обіймав посаду заступника міністра. Розмова відбулася в 1989 р, вже після відставки А. Громико. Згідно спогадів А. Громико, приймаючи рішення розпочати блокаду Західного Берліна (25 червня 1948 р – 12 травня 1949 г.), Сталін, по-перше, вважав, що США ніколи не застосують ядерну зброю в зв'язку з Берліном. По-друге, якби США спробували провести конвой у Берлін по автостраді, Сталін був сповнений рішучості заблокувати його пересування силовим шляхом. Але якби справа дійшла до ризику прямої конфронтації, і США виявили б намір атакувати по всьому фронту, було схоже, що Сталін погодиться на врегулювання. За словами А. Громико, від самого початку радники попереджали Сталіна про можливу силову реакцію з боку США. Спочатку Сталін відкинув ці зауваження, однак згодом, зіткнувшись з загрозою війни, відіграв назад, скасувавши режим сухопутної блокади Західного Берліна [2, с. 392].

В цілому ж Берлінський криза 1948-1949 рр., яка стала першим прямим конфліктом між колишніми союзниками, закінчився поразкою радянської сторони. Москва була змушена погодитися на зняття блокади Західного Берліна на набагато гірших умовах, аніж ті, які були узгоджені в перебігу кризи в серпні 1948 р. Прямими наслідками блокади Західного Берліна стали прискорення переговорів про створення НАТО, які проходили з липня 1948 р. по 4 квітня 1949 р. і дуже коротке (до 23 травня 1949 р.) відтермінування проголошення ФРН у складі американської, британської та французької зон окупації [4, с. 47-48].

Оформлення позиції США щодо європейських проблем відбувалося під впливом чотирьох основних факторів, які окреслювали мотивацію політичних рішень і суттєво впливали на довгострокові цілі.

Серед них слід відзначити:

- Ухвалення рішення про зовнішню допомогу Греції і Туреччині задля їх політичної стабілізації та захисту від радянського впливу.
- Запровадження «плану Маршалла» (1948 р.).
- Берлінську кризу 1948 р.
- Створення постійно діючих військових союзів, спрямованих проти СРСР.

В березні 1947 р. Г. Трумен оприлюднив свою доктрину, згідно якої США виступили в ролі захисника «вільного світу» від зовнішнього примусу з боку тоталітарних режимів, політики залякування, агресії, зовнішнього тиску чи спроб захоплення вдали озброєною меншістю.

Реалізація концепції «підтримки вільних народів» включала масштабну програму допомоги США Греції та Туреччині, формування ФРН у складі трьох західних окупаційних зон, запровадження «плану Маршалла», створення НАТО і нарощування воєнних потенціалів.

Радіозвернення держсекретаря США Дж. Маршалла від 28 квітня 1947 р. містило констатацію, що Захід пройшов точку неповернення у відносинах з СРСР [2, с. 399-400; 5, с. 924].

Нове бачення міжнародного порядку, побудованого на принципах західної солідарності, доповнювалося згортанням переговорів з СРСР, усуненням комуністів з урядів західноєвропейських країн та впровадженням стратегії стримування, яка стала стрижнем позиції США та їх союзників упродовж всього періоду «холодної війни».

В оперативні плани зовнішньополітичної діяльності США включалися країни та регіони, розташовані в прямій близькості до радянських кордонів (Фінляндія, Скандинавія, Східна, Центральна й Південно-Східна Європа, Іран, Ірак, Туреччина, Афганістан, Сінцзян, Маньчжурія) включно з тими, в яких залишалася радянська військова присутність.

Західні політики та військові посадовці свідомо перебільшували потенціал сухопутних сил СРСР, адже посилення на присутність радянських військ у Центральній Європі слугували головною мотивацією для формування військово-політичних блокових структур, а згодом і розгортання ядерних озброєнь у Європі. Натомість радянська ідеологічна доктрина «холодної війни» оперувала тезами про розкол світу «на два ворожі табори» – капіталістичний (імперіалістичний) і «антиімперіалістичний», які перебувають у стані перманентного змагання. Зазначена концепція була викладена у доповіді члена Політбюро і Секретаріату ЦК ВКП (б) А.А. Жданова «Про міжнародне становище» на нараді деяких комуністичних і робочих партій у Польщі восени 1947 р. та пізніших політичних документах, промовах і матеріалах ЗМІ [6].

Перемога КПК у громадянській війні в Китаї, проголошення КНР (1949 р.) та участь китайських військ у корейській війні тлумачилися політичними колами США як пряме підтвердження планів глобального комуністичного заклоту, що потенційно міг спричинити військове вторгнення радянських військ до Західної Європи. Десятиліття потому схожі настрої спостерігалися й під час в'єтнамської війни, яка подавалася ідеологічно заангажованими західними ЗМІ як спроба комуністів взяти під контроль країни Південно-Східної Азії.

В директиві Ради національної безпеки США № 68 (РНБ-68) від 14 квітня 1950 р. було приділено значну увагу оцінці планів головного супротивника. В підрозділі про «основний план» Кремля йшлося, що керівництво СРСР і міжнародного комуністичного руху планує «збереження та зміцнення своєї абсолютної могутності в Радянському Союзі і на територіях, що знаходяться зараз під їх контролем. ... Реалізація цього плану, на думку радянських лідерів, вимагає постійного розширення влади і повного знищення будь-якої дієвої опозиції. Таким чином, цей план передбачає або повалення, або знищення державного апарату і структури суспільства в країнах нерадянського світу, а також їх заміну на залежні від Кремля або їм контрольовані. В даний час вони намагаються здійснити цей план в Євразії.

Сполучені Штати, будучи основним центром концентрації сили на нерадянському просторі і оплотом опозиції радянській експансії, являють собою основного ворога комунізму. Отже, для забезпечення реалізації основоположного плану Кремля, їх цілісність і життєздатність повинні бути повалені або знищені будь-яким способом» [7].

Основний висновок директиви РНБ-68 полягав у тому, що плани і політика СРСР несумісні з політичною системою та цілями національної безпеки США. Аргументація цієї тези ґрунтувалася на декількох політично мотивованих оцінках і припущеннях:

- Стверджувалося, що нарощування Радянським Союзом своєї військової сили слугує засобом, який забезпечуватиме Москві спроможність реалізувати плани світового панування та нав'язати іншим державам, з використанням методів «холодної війни», порядок, який «зруйнує вільну й демократичну систему».

- Зосередження політики СРСР на використанні «економічних процесів для забезпечення (його) загальної потужності» втілювалося зокрема в «підвищенні військово-промислового потенціалу радянської системи».

- Потенційні військові можливості СРСР у прогнозах про можливість початку масштабної війни в Європі свідомо перебільшувалися з метою консолідації союзників США в Європі та обґрунтування збільшення військових витрат. При цьому радянська військова спроможність у поєднанні з набуттям СРСР доступу до ядерної зброї розглядались як потужний засіб примусу, який полегшить СРСР реалізацію його планів й не дозволить «об'єктам радянської агресії» застосовувати свою силу у відповідь в якості засобу стримування.

- Перспектива радянського панування над територією Євразії «незалежно від того, чи буде воно досягнуто шляхом агресії або підіривними і політичними засобами», визначалась як неприйнятна для США зі стратегічної та політичної точок зору.

Виходячи з цих постулатів була сформульована низка пріоритетних стратегічних завдань США, у тому числі:

- Розвиток концепції стримування на основі переваг США у воєнній силі з урахуванням передумови, що військова потужність США мала відповідати їх міжнародним зобов'язанням.

- Формування міжнародного оточення, яке сприятиме виживанню та розквіту американської системи, що абсолютно відкидає ізоляціонізм.

- Підвищення спроможності союзників США мобілізувати свій потенціал в умовах загрози війни. З цією метою США передбачали надання своїм союзникам воєнної допомоги, обсяги якої, однак, були не повинні перешкоджати забезпеченню власних військових потреб американської наддержави.

- Курс на нарощування воєнного потенціалу США мав дозволити довести воєнну потужність до потрібного рівня, «оволодіти ініціативою в

холодній війні та значно відкласти, якщо не зупинити радянський наступ у ході (майбутньої) війни» [7].

В директиві РНБ-68 було зроблено припущення, що наявність у США та СРСР великих запасів атомної зброї може зіграти роль фактора, який не стримує, а провокує війну. Хоча ядерна війна розглядалася як цілком реалістична можливість, сама ідея «попереджувального удару» США по СРСР «в значенні військового нападу, не спричиненого військовим нападом на нас або наших союзників», вважалася неприйнятною ні за яких обставин. Очікувалося, що попри провокаційну поведінку радянської сторони, більшість американців вважатиме несподіваний напад на Радянський Союз неприпустимим: «... Шок, спричинений усвідомленням відповідальності за вчинення раптового нападу, може виявитися згубним для моралі народу. Багато хто буде сумніватися в справедливості такої війни і в тому, що всі розумні можливості для мирного врегулювання були сумлінно використані. ... Перемога в такій війні мало що нам дасть, якщо це взагалі можна буде вважати перемогою в фундаментальному ідеологічному конфлікті» [7].

З метою зменшити міць і вплив СРСР до такої міри, аби він «перестав становити загрозу для миру, національної незалежності і стабільності у світовій сім'ї націй», пропонувалося докорінно змінити модель міжнародних відносин, змусивши опонента підпорядковувати свої дії цілям і принципам Статуту ООН. В якості рекомендацій владним структурам США пропонувалося:

- домагатися виконання своїх основних завдань невійськовими методами;
- стимулювати зміни радянської системи політичними засобами;
- сприяти «поступовому видаленню неправомірно застосовуваної російської сили і впливу з регіонів, які ... розташовуються по периметру традиційних російських кордонів, і перетворенню держав-сателітів на незалежні від СРСР держави».

Жорсткий курс відносно СРСР не вимагав припинення переговорів, які подавалися як засіб, що сприяє нарощуванню сил, набуттю більш вигідних позицій в «холодній війні» і зниженню ризику реальної війни.

Кінцевою метою переговорів вважалося досягнення домовленості з Радянським Союзом (або державою чи державами-наступниками, котрі «будуть гарантувати мир в усьому світі»). Однак досягнення такої домовленості вважалося можливим лише в разі створення міжнародної політичної та економічної системи, яка «не залишить Кремлю найменшого шансу на здійснення свого плану по підпорядкуванню світу».

В разі незгоди СРСР підписати мирні договори з Японією, Німеччиною та Австрією висловлювалося міркування, що США та їх союзникам слід укласти з Японією, Західною Німеччиною та Австрією «сепаратні угоди, що дозволять залучити сили та ресурси цих країн на підтримку вільного світу». При цьому засоби політики СРСР вважалися такими, що «межують з

методами ведення відкритої війни» й потребують гідного опору з боку некомуністичних країн [7].

Отож загалом США визнавали пряму загрозу з боку СРСР в політико-ідеологічному конфлікті (через несумісність політичних систем і стратегій міжнародної поведінки) та розглядали методи політичної, економічної та психологічної війни з боку СРСР як загрозу позиціям США у світі [7].

Відзначимо, що початково Східна Європа як геополітичний регіон не становила для США особливого стратегічного значення. Її роль збільшилася в зв'язку зі створенням НАТО як постійно діючого, багатостороннього й безстрокового військового союзу, створеного в умовах мирного часу.

У перші повоєнні роки блокова політика США, насамперед у Європі, була спрямована на нейтралізацію територіального поширення комуністичної ідеології, зміцнення економік західноєвропейських країн з метою забезпечити їх здатність до колективної оборони, а також сприяння їх спроможності вирішувати свої внутрішні проблеми власними силами.

Створена в 1949 р. Організація Північноатлантичного договору (НАТО) кардинально вплинула на перебіг міжнародних відносин у повоєнний період, заклавши підвалини блокового протистояння в Європі часів «холодної війни». Для капіталістичних країн Західної Європи створення багатосторонньої блокової структури становило принципово новий елемент політики, яка фактично продовжила практику коаліційних відносин воєнного часу на мирний період.

Зі свого боку, для країн радянської сфери впливу чинник союзницьких відносин визначався ступенем їх політичної гомогенності та ідеологічної спорідненості. Радянське керівництво розглядало встановлення контролю в країнах Східної Європи у подвійному сенсі – як фактор гарантування безпеки СРСР в європейському територіальному просторі (концепція «поясу безпеки») та як засіб поширення радянської моделі суспільних відносин з урахуванням місцевої специфіки. В питаннях ментально-ідеологічного оформлення нової зони радянського впливу використовувалися три окремих і нерівнозначних компоненти – забезпечення керівної ролі комуністичних / робітничих партій, встановлення моделі планової економіки (як уособлення формування політичного ладу «народної демократії») та, до певної міри, – використання матриці відновлення союзу слов'янських та/або балканських народів.

Своєю чергою позиція стосовно Німеччини стала головним елементом, який сприяв розробці «широкого підходу» США до європейської проблематики. Президенти Г. Трумен (1945-1953 рр.) та Д. Ейзенхауер (1953-1961 рр.) надавали перевагу сильній і згуртованій Західній Європі в межах розділеного континенту на противагу ідеї аморфної та слабкої Європи, в якій СРСР мав би змогу впливати на політичні процеси в різних країнах. Такий підхід повною мірою поширювався і на німецьке питання всупереч пропозиціям Сталіна про демілітаризовану й постійно нейтральну Німеччину. Хоча ініціатива створення постійного оборонного союзу належала країнам Західної Європи, у першу чергу Великій Британії та Франції, вирішальну роль

у визначенні конфігурації західних блокових структур відігравали США. При цьому лейбористський уряд Великої Британії виступав головним ініціатором і активним посередником при створенні трансатлантичного військово-політичного союзу.

Серед країн Західної Європи спочатку спостерігалися певні розбіжності щодо концепції військового будівництва та блокової політики в цілому. Першою спробою створення оборонного союзу в повоєнній Європі було укладення Брюссельського договору від 17 березня 1948 р. між Францією, Великою Британією та країнами Бенілюксу. Брюссельський договір, який проголосив заснування Західного союзу, передбачав спільне реагування на потенційне відновлення загрози з боку Німеччини та військову взаємодію з метою стримування можливої радянської агресії в Центральній Європі. У випадку збройного нападу чи агресії проти однієї чи декількох країн-учасниць договір передбачав надання їм військової підтримки на засадах колективної самооборони. Заснування Західного союзу продовжувало ідею Дюнкеркського пакту – першої повоєнної військово-стратегічної угоди, підписаної Францією та Великою Британією 1947 р. В 1954 р. на підставі Паризьких угод, які внесли зміни до Брюссельського договору, був створений Західноєвропейський союз – регіональне об'єднання, членами якого стали також ФРН, Італія, а згодом – і низка інших європейських членів НАТО.

В політичному контексті модель регіонального оборонного пакту країн Західної Європи на основі Західного союзу не влаштовувала політичне керівництво США. Альтернативна французька модель у вигляді автономного Європейського оборонного співтовариства (з залученням ФРН) також не відповідала їх намірам. У підсумку рішення про створення НАТО і Західноєвропейського союзу (в якості підлеглого субрегіонального європейського об'єднання) стали компромісним варіантом, на який погодилися всі учасники переговорів – США і провідні країни Західної Європи.

Внутрішня структура військово-політичної взаємодії всередині НАТО сформувалася впродовж 1950-1952 рр. і з часом ставала лише більш деталізованою і розгалуженою. Військове планування НАТО, підпорядковане стратегії стримування СРСР, здебільшого зосереджувалося на превентивних операціях на випадок загострення військово-політичної ситуації на європейському театрі. Остаточне оформлення трансатлантичного військово-політичного альянсу відбулося лише зі вступом в НАТО ФРН (1955 р.) та відновленням її збройних сил. Вхідження ФРН до групи основних партнерів США в межах НАТО супроводжувалося її ремілітаризацією. Важливою віхою в цьому процесі стала конференція дев'яти західних держав (США, Канади, Великої Британії, Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу) в Лондоні 28 вересня – 3 жовтня 1954 р., на якій було схвалено приєднання Західної Німеччини та Італії до Західного союзу й узгоджено створення на його основі Західноєвропейського союзу. В зв'язку приєднанням ФРН до НАТО (6 травня 1955 р.) і Брюссельського пакту уряд ФРН зробив офіційну

заяву про те, що він не буде застосовувати військову силу для об'єднання Німеччини або зміни своїх зовнішніх кордонів, а також зобов'язується вирішувати будь-які спори з іншими країнами лише мирним шляхом.

Загалом, станом на середину 1950-х рр., європейська політика США набула цілком завершених рис. В її основу було покладено блоковий поділ Європи, закріплений включенням ФРН до Західноєвропейського союзу і НАТО водночас із припиненням окупаційного режиму на території Західної Німеччини. За цих обставин проблема укладення мирного договору з Німеччиною, дві окремі частини якої набули державного оформлення і мали різні політичні системи, втрачала сенс.

Утім, загалом європейська політика США була лише регіональним варіантом американської глобальної стратегії, яка відповідно до доктрини Г. Трумена ґрунтувалася на постулатах глобальної відповідальності та лідерства у «вільному світі». Однак при цьому європейський регіон традиційно посідав у стратегії США найважливіше, пріоритетне значення, попри поступове зростання ваги тихоокеанського та близькосхідного напрямів, позначених синхронним розгалуженням дипломатичних функцій і формуванням відповідних структур військового командування.

Еволюція східноєвропейської політики США у 1950-х – 1980-х рр.

Формально визнаючи Ялтинсько-Потсдамські домовленості про розподіл повоєнної Європи, в руслі практичної політики урядові структури США орієнтувалися на розхитування політичних систем країн радянського блоку. Такий підхід був спрямований на ослаблення впливу СРСР, «дерадянізацію» (de-Sovietisation) країн Центральної та Східної Європи, у першу чергу Чехословаччини, Польщі та Угорщини, та їх приєднання до західного світу. В якості програми-мінімум розглядалася модель «тітоїзації» східноєвропейських держав – встановлення в них непідконтрольних Москві перехідних режимів на зразок югославського. З цією метою передбачалося використання різних форм політичного, економічного, ідеологічного та психологічного впливу.

За президентства Г. Трумена, з 1948 р. основна увага зосереджувалася на економічних важелях – запровадженні торговельних перешкод та забороні експорту високотехнологічної продукції, потрібної для розвитку промислового та оборонного потенціалу країн радянського блоку. За адміністрації Д. Ейзенхауера східноєвропейська політика США зазнала суттєвих змін. Первинна концепція «стримування комунізму» була доповнена субрегіональною доктриною «звільнення», що проголошувала більш активну, наступальну політику західної спільноти щодо країн-сателітів СРСР [8; 9].

Лідери Республіканської партії схилилися до більш інтенсивного втручання в справи країн Центральної та Східної Європи, не відкидаючи за можливості навіть перегляду Ялтинських угод. Під час президентської передвиборної кампанії, у виступі на з'їзді Американського легіону (Нью-Йорк, 24 серпня 1952 р.) Д. Ейзенхауер закликав до нового «хрестового

походу» проти комунізму в дусі закликів Дж.Ф. Даллеса – його майбутнього державного секретаря (1953-1959 рр.) та ідеолога республіканської адміністрації. Д. Ейзенхауер і Дж.Ф. Даллес наголошували, що США ніколи не змиряться з радянською окупацією Східної Європи, й тому допомога «поневоленим народам» буде тривати до остаточного повалення «ярма російської тиранії». Водночас з метою заспокоєння американських союзників у Європі час від часу висловлювалися застереження про те, що уряд США вважає прийнятним лише мирні способи впливу на ситуацію в Східній Європі [10, р. 1].

Після заворушень у Східній Німеччині 16-18 червня 1953 р. Рада національної безпеки США ухвалила Директиву № 158 від 29 червня 1953 р. (European Satellites [incl. Poland]), яка конкретизувала засоби організації спротиву властям у країнах радянської сфери впливу. За цією директивою антивладні виступи, що готувалися за сприяння розвідувальних органів США, мали виглядати як спонтанні. Значна увага приділялася створенню підпільних воєнізованих організацій, здатних до тривалої участі в збройних зіткненнях з урядовими силами [11]. Показово, що напередодні антикомуністичного повстання в Угорщині восени 1956 р. Д. Ейзенхауер виступив з заявою, що повоєнний розподіл світу втратив актуальність.

Чергова критична ситуація у відносинах між Сходом і Заходом виникла восени 1956 р. в зв'язку зі збуренням внутрішньополітичного конфлікту в Угорщині. Початком «угорської революції» стали антиурядові мітинги з вимогами відновлення політичних свобод, проведення вільних виборів, виведення радянських військ та припинення постачання урану до СРСР. Під тиском протестувальників на посаді голови уряду було поновлено Імре Надя – прем'єр-міністра комуністичного уряду 1953-1955 рр., який вважався прибічником демократичних реформ.

28 жовтня І.Надь підтримав антикомуністичне повстання, створив коаліційний уряд, оголосив про розпуск правлячої Угорської партії трудящих, армії та початок переговорів з СРСР про виведення радянських військ.

В умовах громадянської війни І.Надь в своїй заяві від 1 листопада 1956 р. пообіцяв звільнення Угорщини від радянських військ, переорієнтацію економіки на Захід та вихід країни з Організації Варшавського договору. Водночас адміністрація Д. Ейзенхауера висловила загальну підтримку учасникам угорського повстання як борцям за свободу й закликала призначити прем'єром звільненого з в'язниці католицького кардинала, ультраконсерватора Йозефа Міндсенті. Однак у публічному виступі 27 жовтня держсекретар Дж.Ф. Даллес заявив, що пропонуючи допомогу східноєвропейським країнам, США імперативно не наполягають на зміні економічної системи й можуть задовольнитися «тітоїзацією» комуністичних режимів [12; 13].

На тлі Суецької кризи 29 жовтня – 5 листопада 1956 р. уряд СРСР за підтримки комуністичних лідерів країн-учасниць Організації Варшавського договору ухвалив рішення про військове придушення угорського повстання та

відновлення системи управління, яке покладалося на поспіхом створений 8 листопада уряд Яноша Кадара.

На тлі Суецької кризи, яка становила прямий виклик міжнародній стабільності, події в Угорщині мали відносно другорядне значення. Після вступу до Будапешта (4 листопада) радянські війська доволі швидко встановили контроль над містом, а члени уряду І.Надя сховалися в югославському посольстві.

5 листопада представники СРСР і США досягли порозуміння щодо конфлікту в зоні Суецького каналу. Тоді ж адміністрація Д. Ейзенхауера запевнила Москву, що оскільки в найближчому майбутньому не розглядає Угорщину у якості союзника, НАТО не приводитиме свої збройні сили у режим підвищеної готовності. Посол США в СРСР Ч. Болен одержав чітке доручення довести цю інформацію до радянського керівництва [14, с. 144-145].

Угорське повстання, яке продемонструвало потенційну можливість розпаду радянського блоку, стало стимулом для урядів США, ФРН та інших країн НАТО активізувати антикомуністичну пропаганду та посилити економічні обмеження проти країн «народної демократії». Їх сподівання на успіх антикомуністичних повстань були розвіяні лише після поразки «празької весни» 1968 р., невдача якої чітко довела, що керівництво СРСР здатне утримувати контроль без масового кровопролиття й не допустить розпаду Організації Варшавського договору.

Під час відносно нетривалого періоду розрядки міжнародної напруженості (1969-1979 рр.) уроки угорського повстання, Берлінської та Карибської криз схилили керівництво наддержав до більшої стриманості та обережності, що сприяло ширшому застосуванню несилових методів конфронтації у міжсистемному протистоянні. Це обумовило зацікавленість керівництва США в застосуванні диференційованого підходу до соціалістичних країн та пропагуванні мирних форм лібералізації політичних режимів у зоні радянського контролю. В цьому контексті доцільно відзначити зростання популярності ідеї фінляндизації країн Східної Європи, яка спиралася на позитивний досвід врегулювання австрійського питання (визнання суверенітету Австрії в поєднанні зі статусом постійного нейтралітету).

Черговий перегляд стратегії США щодо країн Східної Європи відбувся в умовах загострення американо-радянських відносин, пов'язаного з радянською інтервенцією в Афганістані та кризою політичного режиму в Польщі. Друга фаза «холодної війни», що почалася на завершальному етапі президентства Дж. Картера, стала головним маркером стратегії адміністрації Р. Рейгана (1981-1989 рр.).

В травні 1981 р. Р. Рейган проголосив, що Захід має не стримувати СРСР, а «трансформувати комунізм» як «похибку в історії людства» [15, р. 269-270].

В ряді тогочасних директив з національної безпеки були сформульовані завдання, що стосувалися нейтралізації радянського домінування, заохочення ліберальних перетворень і ринкових реформ, підтримки незалежних профспілок і розхитування Організації Варшавського договору [16; 17].

В директиві NSDD-75 про відносини з СРСР (US Relations with the USSR, 17 Jan. 1983) «радянський імперіалізм» визначався в якості головного супротивника, проти якого США мають використовувати будь-які наявні засоби, включаючи заохочення процесів внутрішньої демократизації, провокування суперечностей у відносинах з сателітами, використання тиску на СРСР шляхом надання підтримки моджахедам в Афганістані, конфронтацію з Кубою та радянськими союзниками в «третьому світі» [18].

В рамках диференційованого підходу використовувалися чинники зростання залежності країн східного блоку від торгівлі з країнами Заходу, кредитної залежності та зацікавленості у вступі до міжнародних економічних організацій. Технологічне відставання СРСР від Заходу, виснаження радянської економіки внаслідок прискорення гонки озброєнь та програш в економічному змаганні сприяли відмові радянського керівництва спочатку від глобального проекту насадження «некапіталістичної» моделі розвитку в «третьому світі», а згодом і від продовження військової присутності в країнах Східної Європи. Відмова М.С. Горбачова від «доктрини Брежнєва» стосовно країн радянського блоку призвела до хаотичного розпаду Організації Варшавського договору, яка офіційно припинила своє існування відповідно до протоколу, підписаного 1 липня 1991 р.

Спроби врегулювання спірних питань європейського устрою

В середині та другій половині 1950-х рр. США і СРСР виступали з гучними ініціативами з приводу роззброєння і контролю над озброєннями, які були підпорядковані різновекторним мотиваціям, таким як конкуренція ідеологій, здобуття прихильності громадської думки, збереження довіри з боку союзників та залучення на свій бік країн «третього світу».

За президентства Д. Ейзенхауера адміністрація США висунула ряд пропозицій, спрямованих на активізацію зовнішньополітичної пропаганди та перехоплення політичної ініціативи. В промові президента «Шанс для миру» (16 квітня 1953 р.), виголошеній на засіданні Американського товариства редакторів газет, були поставлені питання про обмеження гонки озброєнь, врегулювання конфліктів у Кореї та Індокитаї, підписання мирного договору з Австрією, повернення до проблеми статусу Німеччини й проведення вільних виборів у країнах Східної Європи.

Хоча промова Д. Ейзенхауера була співзвучна з принципом мирного співіснування й була передрукована в газеті «Правда», пункт про вільні вибори в країнах Східної Європи був неприйнятним для радянського постсталінського керівництва. Своєю чергою відновлення переговорів про врегулювання німецького питання вступало в суперечність з договором про створення Європейського оборонного співтовариства 1952 р. (ЄОС) за участю

Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембурга. Оскільки цей договір передбачав формування регіонального військового угруповання за участі ФРН, відновлення переговорів про об'єднання Німеччини, на думку держсекретаря Дж.Ф. Даллеса, напевно спричинило б зрив його ратифікації.

Переслідуючи довгострокову мету досягнення перемоги в «холодній війні», адміністрація Д. Ейзенхауера дотримувалася складної тактики, яка блокувала пропозиції з відновлення переговорів на рівні глав урядів чотирьох держав-переможниць у Другій світовій війні, й водночас мала сприяти зменшенню напруженості між сторонами глобального протистояння по головних спірних регіональних проблемах. Своєю чергою глави урядів СРСР Г.М. Маленков та Великої Британії У. Черчилль висловлювалися за зменшення міжблокової напруженості та організацію переговорів на рівні державного керівництва США, СРСР, Великої Британії та Франції.

В заявах Г.М. Маленкова ідея мирного співіснування пояснювалася прагненням СРСР вирішувати спірні питання за столом переговорів, «мирними засобами і на основі взаєморозуміння». Зі свого боку У. Черчилль висловлював припущення, що безпека Росії (СРСР) може бути узгоджена зі свободою й безпекою Західної Європи. У. Черчилль у промові в палаті громад 11 травня 1953 р. недвозначно закликав до негайного проведення міжнародної конференції на найвищому рівні заради розв'язання існуючих конфліктів, насамперед врегулювання в Кореї та вирішення австрійського питання [19, col. 895, 897].

У. Черчилль вказував на помилковість твердження, що «з Радянською Росією нічого не може бути вирішено, поки все не буде вирішено. Вирішення двох чи трьох наших труднощів було б важливим здобутком для кожної миролюбної країни. Наприклад, мир у Кореї, укладення Австрійського договору: це може призвести до полегшення наших відносин на найближчі декілька років, що само по собі може відкрити нові перспективи безпеки та процвітання всіх держав і кожного континенту» [19, col. 895]. Така конференція на найвищому рівні «повинна відбутися між провідними державами без тривалої затримки. Ця конференція не повинна перекриватися жорстким порядком денним або перетворюватися на лабіринти ... технічних деталей». Участь у конференції має приймати «якомога менша кількість держав та осіб. Вона повинна передбачати певну міру неформальності та ще більшу міру конфіденційності й замкнутості. Цілком може бути, що жодних жорстких угод досягти не вдасться, але серед тих, хто збереться разом, може виникнути загальне відчуття, що вони могли б зробити щось краще, ніж розривати людство, включаючи їх самих, на частини» [19, col. 897].

Й хоча під час тристоронньої зустрічі лідерів США, Великої Британії та Франції на Бермудах (04-07.12.1953 р.) Д. Ейзенхауер відхилив «сепаратну ініціативу» У. Черчилля про нормалізацію відносин з радянським блоком, під час «відлиги» 1950-х рр. відбулась низка міжнародних зустрічей і раундів переговорів на рівні міністрів закордонних справ і глав держав та урядів

США, СРСР, Великої Британії та Франції. Серед з них слід відзначити найважливіші наради та зустрічі, в т.ч.:

- Наряду міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції (Берлін, 25.01 – 18.02.1954 р.).

- Женевську конференцію міністрів закордонних справ СРСР, КНР, Великої Британії, США і Франції за участі представників КНДР, Республіки Корея, ДРВ, Південного В'єтнаму, Лаосу та Камбоджі (26.04-21.07.1954 р.).

- Наряду глав урядів СРСР, США, Великої Британії та Франції (Женева, 18-23.07.1955 р.).

- Наряду міністрів закордонних справ США, СРСР, Великої Британії та Франції (Женева, 27.10-16.11.1955 р.).

Наслідком цих зустрічей і переговорів стало підписання Женевських угод про завершення колоніальної війни Франції в Індокитаї, рішення про розділення і демілітаризацію В'єтнаму, нейтралітет Лаосу і Камбоджі та врегулювання австрійського питання на засадах Державного договору від 15.05.1955 р., що обумовлював розвиток Австрії як незалежної, демократичної, постійно нейтральної держави.

Утім ослаблення міжнародної напруженості мало частковий і хиткий характер, адже період 1954-1955 рр. був позначений відносно синхронною консолідацією блокових структур. 23 жовтня 1954 р. в Парижі був підписаний комплекс угод, за якими західнонімецька армія (Бундесвер) увійшла до західних військових структур, що супроводжувалося припиненням окупаційного режиму на території ФРН. Після вступу ФРН до НАТО питання про укладення мирного договору з Німеччиною втратило актуальність. Зміст німецького питання тепер зводився до співіснування двох державних утворень з різним суспільним ладом. В другій половині 1950-х рр. США та їх союзники відхилили пропозиції НДР (червень 1957 г.) про створення конфедерації двох німецьких держав та СРСР про врегулювання статусу Західного Берліну (1958 г.).

Період «відлиги» супроводжувався масованим розгортанням ядерних озброєнь США у країнах Західної Європи та Туреччині. Відповідне рішення адміністрації Д. Ейзенхауера, ухвалене в липні 1953 р., мотивувалося компенсацією переваги СРСР у звичайних озброєннях.

У грудні 1957 г. Рада НАТО ухвалила рішення про розміщення американської тактичної ядерної зброї на території європейських країн-членів альянсу, хоча перевезення цих озброєнь до ФРН розпочалося з вересня 1953 р. Розгортання тактичних ядерних озброєнь в арміях країн НАТО обумовило постановку питання про їх подвійне підпорядкування (концепція nuclear sharing). Це питання зводилося до розподілу відповідальності в ухваленні рішень про застосування зброї між вищим військовим керівництвом США та/або НАТО і командуванням місцевих військових підрозділів. В технічному відношенні можливість використання ядерних боєзарядів забезпечувалася подвійною системою активації їх кодів і замків.

В 1962 р. Меморандум про заходи в сфері національної безпеки № 160 (Permissive Links for Nuclear Weapons in NATO) передбачав, що вся ядерна зброя, що знаходилася в арміях європейських членів НАТО, має бути оснащена механічними чи електромеханічними «запобіжними замками» (Permissive Action Link, PAL).

Питання про подвійне підпорядкування ядерної зброї США в Європі стало предметом радянсько-американських переговорів з проекту Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Так, у листі президента Л. Джонсона голові Ради Міністрів СРСР О.М. Косигіну (вірогідна дата – січень 1966 р.) з боку США було висловлено зобов'язання не розповсюджувати ядерну зброю й не передавати національний контроль над американським ядерним озброєнням будь-якій країні, включаючи ФРН.

Станом на середину 1960-х рр. це питання було формально вирішено при узгодженні статей 1 и 2 проекту Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Погодивши зміст їх формулювань, адміністрація Л. Джонсона фактично спростувала контроль над американськими ядерними силами з боку командування НАТО або окремих країн-членів, що становило предмет суперечок з середини 1950-х рр.

Намагаючись перехопити політичну ініціативу, на Берлінській нараді міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції 1954 р. керівництво СРСР запропонувало скликати загальноєвропейську нараду з питань безпеки. Позиція СРСР поєднувала конфронтаційний підхід (засоби тиску й політику з позиції сили) з деклараціями про мирне співіснування між двома системами. В першому випадку відповіддю на Паризькі угоди 1954 р. стало підписання Варшавського договору від 14 травня 1955 р., який оформив військовий союз СРСР і країн «народної демократії». У другому випадку жестом радянського керівництва, що символізував зацікавленість у зменшенні міжнародної напруженості, стала ідея підписання договору про колективну безпеку в Європі [21].

Радянський проект передбачав, що європейські держави, які визнають цілі договору, включаючи НДР і ФРН, візьмуть на себе зобов'язання утримуватися від нападу один на одного, від загрози силою та її застосування. Принцип колективної безпеки полягав у тому, що збройний напад на одну або декілька держав-учасниць договору мав розглядатися як напад на всіх учасників договору. В такому разі учасники договору в порядку здійснення ними права на індивідуальну або колективну самооборону мали надавати допомогу державі або державам, які зазнали нападу [22].

Спочатку СРСР пропонував надати США лише статус спостерігача, однак вже в березні 1954 р. погодився на їх повноцінне залучення до гарантійного пакту. Паралельно радянське керівництво висунуло відверто демагогічну пропозицію про вступ СРСР до НАТО.

Радянські пропозиції подавалися як альтернатива ремілітаризації Західної Німеччини. В 1955 р. СРСР пропонував поетапне створення європейської системи колективної безпеки в якості передумови возз'єднання

Німеччини як країни з нейтральним статусом. Натомість західні держави наполягали на врегулюванні німецького питання на підставі «плану Ідена», який передбачав проведення вільних виборів, скликання Національних зборів, складання й ухвалення конституції, створення загальнонімецького уряду та підписання мирного договору. При цьому об'єднана Німеччина мала перебрати на себе зобов'язання ФРН, а СРСР у якості компенсації могли бути запропоновані певні «гарантії безпеки».

На Женевській нараді глав урядів 18-23 липня 1955 р. США, Велика Британія і Франція ігнорували радянські пропозиції щодо Загальноєвропейського договору з подальшими далекосяжними кроками, такими як виведення іноземних військ з територій країн-учасниць, розпуск воєнних блоків та створення демілітаризованої нейтральної зони в центрі Європи. Водночас у ході наради обговорювалися питання про контроль над озброєннями. З цього приводу лідери Великої Британії та Франції висловили зацікавленість у створенні «зони зменшеної напруженості» в Європі. Суттєвий конструктивний зміст мала ідея британського прем'єра Е. Ідена (міністр закордонних справ і заступник прем'єра у 1951-1955 рр., прем'єр-міністр у 1955-1957 рр.) укласти угоду про обмеження кількості військ та озброєнь в обох частинах Німеччини включно з системою взаємних інспекцій збройних сил обох блоків [23].

В ході наради Д. Ейзенхауер запропонував принцип «відкритого неба», який передбачав безперешкодну аерофотозйомку територій СРСР і США як спосіб інспекції важливих військових об'єктів. Хоча голова Ради Міністрів СРСР М. Булганін (1955-1958 рр.) висловив зацікавленість в обговоренні пропозиції американської сторони, перший секретар КПРС М. Хрущов відкинув цю ідею. Втім, всупереч позиції Москви, адміністрація США санкціонувала розвідувальні стратосферні польоти літаків Lockheed U-2 над територією СРСР, що означало порушення радянського повітряного простору. Збиття американського розвідувального літака 1 травня 1960 р. стало початком гучного скандалу, який призвів до зриву наради глав урядів чотирьох великих держав 15 травня 1960 р. та нового спалаху конфронтації.

Відновлення процесу розрядки міжнародної напруженості відбулося лише наприкінці 1960-х рр. в формі переговорів про обмеження гонки озброєнь і підготовки загальноєвропейської конференції з питань європейської безпеки. Скликанню наради з питань безпеки і співробітництва передував перегляд «східної політики» ФРН, проголошений канцлером ФРГ В.Брандтом (1969-1974 рр.), який супроводжувався визнанням НДР, укладенням Чотирьохсторонньої угоди по Берліну та підписанням договорів з СРСР, Польщею і Чехословаччиною, які визнавали їх повоєнні кордони та символізували припинення стану війни з Німеччиною.

В цьому контексті підписання Заключного акту Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі стало символом проміжного й часткового врегулювання протиріч між Сходом і Заходом. Утім, спроба стабілізації біполярної системи на засадах проголошення мирного співіснування, не

призвела до завершення «холодної війни». Гельсінкський Заключний акт набув характеру рамкової міжблокової угоди, яка декларувала принципи європейської безпеки, засвідчила визнання політичних реалій, розмежування сфер впливу та зміцнення засобів довіри. Водночас підписання цього документу стало поштовхом до активізації ідеологічного змагання двох суспільних систем, поновлення гонки озброєнь і перенесення радянсько-американської конфронтації на країни «третього світу».

З точки зору політики США розрядка не вважалася фактором, який обмежує стратегічну мету глобального домінування. Впливові політичні кола з обох боків сприймали розрядку як складну шахову партію, в якій не може бути «нічийного», або взаємовигідного результату.

Нова фаза «холодної війни» наприкінці 1970-х рр. супроводжувалася загостренням американо-радянського суперництва у військовій та політичній сферах, консолідацію НАТО, відновленням ідеологічного протистояння, застосуванням методів гібридної війни, масованої пропаганди та психологічних операцій. Поглиблення кризи в економіці СРСР та його східноєвропейських союзників, яка супроводжувалася внутрішньою демократизацією політичних систем, прискорило розпад соціалістичного блоку, а згодом і саморозпуск СРСР. Й хоча на певному етапі припинення «холодної війни» вважалося можливим на засадах двосторонніх домовленостей між США та СРСР, досягнутих під час зустрічі Дж.Буша-старшого і М.С.Горбачова на Мальті (2-3 грудня 1989 р.), самоусунення Радянського Союзу як політичної реальності зробило США одноосібним переможцем у понад 40-річному політико-ідеологічному протистоянні.

Висновки

1. Європейська політика США формувалася під впливом реалій «холодної війни», які визначали розподіл континентального простору на сфери переважного впливу СРСР і США. Загострення конфронтації впродовж першої декади «холодної війни» супроводжувалося суттєвим скороченням проміжної, буферної смуги нейтральних і позаблокових країн.

2. В руслі своєї глобальної стратегії правлячі кола США в якості головної мети проголосили протидію комунізму, що обумовлювало більш чи менш послідовну конфронтаційну політику відносно СРСР і країн «народної демократії».

3. Основні цілі європейської стратегії США втілювалися в створенні блоку НАТО, який передбачав військово-стратегічну присутність і контроль США в євроатлантичному геополітичному регіоні.

4. Протидія впливу СРСР і усунення лівих від влади в країнах Західної Європи обумовили підтримку США проекту європейської інтеграції, яка сприяла прискоренню розвитку економік західноєвропейських країн і зближенню їх політичних систем.

5. В східноєвропейській політиці США домінував диференційований підхід, який включав сприяння внутрішній опозиції, заохочення лібералізації

та дистанціювання політичних кіл країн регіону від СРСР і структур Варшавського договору.

6. З метою переконання радянського керівництва в доцільності політичних поступок висувалися ідеї фінляндизації східноєвропейських країн та відновлення їх самостійності в сфері міжнародних відносин. З початку 1950-х рр., починаючи від адміністрації Д. Ейзенхауера, надавалися запевнення щодо нерозширення НАТО в разі виведення військ СРСР з країн Центральної та Східної Європи та розпуску радянського блоку.

7. Успішна реалізація європейської політики США була забезпечена низкою важливих чинників, включаючи виснаження радянської економіки внаслідок санкційних обмежень і маніпулювання цінами на енергоносії, ментальну перемогу західних споживчих стандартів і способу життя, прихід до влади в СРСР політичного угруповання, зорієнтованого на ідеалістичне сприйняття міжнародних реалій та свідомі геополітичні поступки на користь західних структур.

8. Динамічні зміни в Східній Європі 1989-1990 рр., позначені стрімкою кризою комуністичних режимів, завершилися розпадом СРСР і зникненням біполярної міжнародної системи. Менше ніж через три роки після розпаду СРСР, у 1994 р. адміністрація США відмовилася від попередніх обіцянок про нерозширення НАТО. Такі дії мотивувалися посиленнями на зміну міжнародних реалій, прагненням до геополітичного реваншу, вимогами урядів самих країн Центральної та Східної Європи про надання гарантій безпеки, тиском з боку відповідних емігрантських громад у США та намірами продовження політики стримування щодо Росії.

Список використаних джерел і літератури:

1. Чубарьян А.О. Послесловие. *Холодная война 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. статей.* Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-Пресс 2003. С. 622-631.
2. Киссинджер Г. *Дипломатия.* Пер. В. Львова. М. : Ладомир, 1997. 848 с.
3. Harriman W.A., Abel E. *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946.* N. Y. : Random House, 1975. 595 p.
4. Батюк В.И. *Холодная война между США и СССР (1945-1991 гг.): очерки истории.* М. : Весь мир, 2018. 336 с.
5. Радиообращение от 28 апреля 1947 г. *Бюллетень государственного департамента США.* Т. XVI. № 410.
6. Из доклада А.А. Жданова «о международном положении» на первом совещании коминформа. 25.09.1947. Док. № 52. *Личный архив А.Н. Яковлева.* URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/69358>
7. Директива СНБ-68. 14 апреля 1950 г. URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1945-1990/direktiva-snb-68.php>

8. Bose M. *Shaping and Signaling Presidential Policy: The National Security Decision Making of Eisenhower and Kennedy*. College Station, TX : Texas A&M University Press, 1998. 200 p.
9. Divine R.A. *Foreign Policy and U.S. Presidential Elections, 1952-1960*. New York : New Viewpoints, 1974. 359 p.
10. Hagerty J.A. Eisenhower here for major speech on foreign policy; Second Formal Address Since His Nomination to Be Given Before the Legion. *The New York Times*. 1952. Aug. 25.
11. National Security Council Report, NSC 158, 'United States Objectives and Actions to Exploit the Unrest in the Satellite States'. June 19, 1953. *Wilson Center. Digital Archive: International History Declassified*. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/>
12. Стыкалин А.С. Восточная Европа в системе отношений Восток - Запад (1953 – начало 1960-х гг.). *Холодная война 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. статей*. Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-Пресс 2003. С. 487-542.
13. Стыкалин А.С. Кардинал Миндсенти. *Вопросы истории*, 2013. № 7. С. 38-58.
14. Стыкалин А.С. *Прерванная революция: Венгерский кризис 1956 года и политика Москвы*. М.: Новый хронограф, 2003. 320 с.
15. Fischer B. A. U.S. Foreign Policy under Reagan and Bush. *The Cambridge History of the Cold War. Vol. III*. Leffler M.P., Westad O.A. (eds.). Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 688 p.
16. National Security Decision Directive 54 (NSDD-54). United States Policy toward Eastern Europe. September 2, 1982. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-54.pdf>
17. National Security Decision Directive 133 (NSDD-133). United States Policy toward Yugoslavia. March 14, 1984. URL: <http://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-133.htm>
18. National Security Decision Directive 75 (NSDD-75). U.S. Relations with USSR. January 17, 1983. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-75.pdf>
19. UK Parliament. *Hansard. House of Commons. Parliamentary Debates*. Foreign Affairs. 11 May 1953. Vol. 515. URL: <https://hansard.parliament.uk/Commons/1953-05-11/debates/ddda8d54-fb6e-4e80-83f2-0100f62b7e26/ForeignAffairs>
20. Letter From President Johnson to Chairman Kosygin, Washington, undated. *FRUS*. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v11/d116>
21. Егорова Н.И. Европейская безопасность, 1954—1955 гг.: поиски новых подходов. *Холодная война 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. статей*. Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-Пресс 2003. С. 455-486.
22. Проект общеевропейского договора о коллективной безопасности в Европе. Основные принципы (извлечение). *Правда*. 1954. 11 февраля.

23. Записка МИД СССР в ЦК КПСС «Планы западных держав в отношении создания “зоны уменьшенной напряженности в Европе”». 18.10.1955. *Российский государственный архив новейшей истории*. Ф. 89, п. 70, д. 1, л. 2.
24. Кол Дэвис: Как инцидент с Пауэрсом отодвинул конец «холодной войны». *Российская газета*. 28.04.1995. URL: <https://rg.ru/1995/04/28/pauers.html>

УДК 327.7:061.1ЄС

Фесенко М.В.

ВПЛИВ МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ЄВРОПІ НА РОЗВИТОК ПРОЦЕСІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Доведено, що міжнародно-політична ситуація в Європі, що склалась після Другої світової війни сприяла розвитку процесів європейської інтеграції. У другій половині ХХ ст. в Західній Європі вже були в повній мірі необхідні для початку інтеграційного процесу матеріальні (економічні та географічні), цивілізаційні та політичні передумови для посилення інтеграційних процесів. Інтеграційні об'єднання, створені на Заході європейського континенту в 50-і рр. ХХ ст., перетворилися в найважливіший фактор сучасного світового розвитку. Інтеграційні процеси в Європі, що призвели до виникнення ЄС, з одного боку, є об'єктивним результатом розвитку західної цивілізації, а з іншого - відповіддю на виклики сучасності, насамперед глобалізації.

Ключові слова: інтеграція, Європа, Друга Світова Війна, ЄОВС, ЄЕС, ЄАВТ, ЄС.

Фесенко М.В. Влияние международно-политической ситуации в Европе на развитие процессов европейской интеграции.

Доказано, что международно-политическая ситуация в Европе, которая сложилась после Второй мировой войны способствовала развитию процессов европейской интеграции. Во второй половине ХХ в. в Западной Европе уже были в полной мере необходимые для начала интеграционного процесса материальные (экономические и географические), цивилизационные и политические предпосылки для усиления интеграционных процессов. Интеграционные объединения, созданные на Западе европейского континента в пятидесятых гг. ХХ в., превратились в важнейший фактор современного мирового развития. Интеграционные процессы в Европе, привели к возникновению Евросоюза, с одной стороны, являются объективным результатом развития западной цивилизации, а с другой - ответом на вызовы современности, прежде всего глобализации.

Ключевые слова: интеграция, Европа, Вторая мировая война, ЕОУС, ЕЭС, ЕАСТ, ЕС.

Fesenko M.V. The influence of international political situation in Europe on the development of European integration processes.

It is proved that the international political situation in Europe after the Second World War contributed much to the development of European integration processes. In the second half of the twentieth century in Western Europe, there were the material (economic and geographical), civilizational and political preconditions necessary for the beginning of the integration process. The integration associations created in the West of the European continent in the 1950-s have become the most important factor in contemporary world development. The integration processes in Europe that led to the emergence of the European Union, on the one hand, is an objective result of the development of Western civilization, and on the other - a response to contemporary challenges, especially globalization.

Keywords: integration, Europe, World War II, ECSC, EEC, EFTA, EU.

В кінці Другої світової війни міжнародно-політична ситуація сприяла єдності європейських країн, що розглядалася багатьма як порятунок від екстремальних форм націоналізму, які гнобили континент. Вважається, що ідея об'єднання європейських держав в Новий час вперше була чітко артикульована після Другої світової війни. Згідно поширеному переконанню в 1946 р. У. Черчилль висунув тезу про необхідність створити так звані «Сполучені штати Європи». Цей заклик знайшов певну підтримку серед глав європейських держав і в 1949 р. була заснована Рада Європи, яка успішно функціонує і до цього дня. Хоча потрібно розуміти, що ця організація абсолютно не рівноцінна за своїм змістом і призначенням тій міждержавній організації, до створення якої закликав У. Черчилль. Тому сама історія європейської інтеграції починається, за загальним визнанням, в 1951 р., тобто через 5 років після промови Черчилля і через 2 роки після створення Ради Європи. У цьому році шість європейських країн (Федеративна Республіка Німеччина, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, Італія) підписали угоду про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Цю організацію, не дивлячись на її назву, має сенс вважати не тільки і не стільки економічною, скільки політичною. Справа в тому, що задум, з приводу якого вона створювалася стосувався запобігання нової кровопролитної війни в Європі шляхом встановлення загального контролю над ресурсами сталі та вугілля. Ці заходи стали початком багатоаспектної європейської інтеграції [1].

Процеси, що відбуваються в Європі після Другої світової війни не могли не отримати свого теоретичного осмислення з боку політологів і фахівців в області міжнародних відносин. Однією з перших теорій, яка намагалася пояснити що відбувається з інтеграцією, став неофункціоналізм. Засновником цієї теорії вважається американський політолог німецького походження Е. Хаас. У 1958 р. він публікує монографію «Об'єднання Європи: політичні,

економічні та соціальні сили 1950-1957» в якій він намагається відповісти на питання: як 6 держав Західної Європи прийшли до створення нової форми наднаціонального співробітництва? [2].

Дійсно, потрібна була наукова теорія, що пояснює регіональне співробітництво, причому не тільки в Європі, але і, наприклад, в Латинській Америці. Неофункціоналізм стверджує, що інтеграція між декількома країнами в одній сфері неминуче веде до інтеграції і в інших сферах. Таким чином, на думку неофункціоналістів, інтеграція як би переливається (або перетікає) з однієї сфери в іншу. Такий ефект був так і названий - «перелив» (spillover). Наприклад, інтеграція в області зайнятості. Людина, отримавши ліцензію на певну діяльність в одній країні, автоматично може вести таку ж діяльність і в іншій країні. Це веде до необхідності визнавати дипломи про вищу освіту в усіх країнах, пов'язаних інтеграційними зв'язками. Таким чином, інтеграція на ринку праці веде до інтеграції на ринку освіти. Базова ідея неофункціоналістів полягає в тому, що розширення сфер інтеграції є процесом, який відбувається незалежно від волі політиків. Саме життя і об'єктивні обставини змушують їх вибрати шлях інтеграції [3].

У цьому пункті неофункціоналізм дещо перетинається з теорією раціонального вибору, яка також може допомогти пояснити інтеграційні процеси. Держави та їх національні еліти вибирають шлях інтеграції, якщо плюси від інтеграції значно перевищують мінуси від відмови від інтеграції. Однак остаточний вибір залишається за національними елітами. У цьому і полягає істотна різниця між теоріями. Напевно, найголовнішим мінусом неофункціоналізму є його безапеляційність. Інтеграція представляється лінійним процесом. Однак неофункціоналісти заперечували телеологічність своєї теорії і не вважали федерацію або створення загальноєвропейської держави кінцевою метою інтеграції.

Незважаючи на передбачення неофункціоналістів, після підписання Римського договору інтеграція не продовжила розширюватися за сферами, а застоїлася. Причиною тому стало як розширення ЄС, так і економічна криза 1970-х рр. Політична практика не підтвердила райдужні надії неофункціоналістів. Виникла потреба в новій теорії інтеграції. До середини 1970-х рр. стало зрозуміло, що національні держави не прагнуть розлучитися зі своїм політичним суверенітетом, а ЄЕС (Європейська економічна спільнота) є скоріше міжурядовою організацією, ніж прообразом національної держави [3].

Згідно міжурядового підходу, європейське співробітництво є більш правильним терміном, ніж інтеграція. Акцент в дослідженні процесів інтеграції в Європі переноситься з наднаціональних структур і сфер інтеграції до інтересів національних держав. Головна мета будь-якої національної держави - захист національних інтересів. В цьому контексті жодний «перелив» не призведе до інтеграції, якщо це суперечить національним інтересам держави. Міжурядовий підхід також є раціональним. Національні уряди будуть делегувати повноваження наднаціональним інститутам, тільки якщо вигоди від делегування перевищать витрати. У випадку зі створенням ЄОБС і ЄЕС

загальні проблеми потребували загальних рішень. Державам Західної Європи необхідно було подбати про економічне зростання. Економічна інтеграція дозволила добитися хороших темпів зростання. Але не варто забувати, що, на думку прихильників міжурядового підходу, кооперація (інтеграція) всередині ЄС консервативна і прагматична [4].

Протиріччя між Францією і Німеччиною залишалися головними на континенті. Політичне й ідеологічне протистояння двох блоків посилювало доцентрові рухи в кожному з них. Західноєвропейські країни важко переживали втрату світового лідерства, втрату колоній, зростання міжнародного впливу США і СРСР і тому ще більше прагнули назустріч один одному, сподіваючись знайти силу в єдності. Практичний шлях до європейської інтеграції відкрила Декларація міністра закордонних справ Франції Шумана, який 9 травня 1950 р. звернувся до уряду ФРН з пропозицією почати нову главу у відносинах, сформувавши франко-німецьке об'єднання вугілля і сталі. Значення Декларації виходило за рамки двосторонніх відносин. Вона закликала до створення «загальної основи економічного розвитку, яка буде першим кроком до Європейської федерації», що забезпечує мир, економічне зростання і поліпшення умов життя європейського населення [5].

Економічний ефект від створення ЄОВС не змусив себе довго чекати. За кілька років виробництво сталі і вугілля в країнах-учасниках ЄОВС виросло в кілька разів. Позитивний ефект від реалізації інтеграційного проекту ЄОВС призвів національні еліти до думки про посилення ступеня інтеграції і вже в 1957 р. в Римі було підписано Договір про створення Європейської Економічної Спільноти, що передбачала скасування митних зборів, створення єдиного ринку сільськогосподарських товарів, створення Євроатому тощо. В кінці 50-х рр. XX ст. інтеграція посилювалася за всіма напрямки економічної політики [4].

У розробці концепції європейського будівництва велика роль ще одного відомого французького «європеїста», Ж. Монне, який стверджував: «Європа ніколи не існувала. Європа - не сума національних суверенітетів. Європу треба створити». Замість Європи, що розколює націоналізмом, концепція Монне-Шумана пропонувала створити єдину миролюбну Європу на принципах демократії, економічного добробуту, соціального консенсусу, світу і рівноправного співробітництва. Концепцію Монне-Шумана спочатку прийняли далеко не всі західноєвропейські держави. Це стосувалося насамперед Великої Британії, яка створила в 1960 р. спільно з Австрією, Данією, Норвегією, Португалією, Швейцарією і Швецією Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ). Проте зусиллями євроентузіастів європейська інтеграція просувалася вперед - від митного союзу до єдиного внутрішнього ринку з вільним рухом товарів, послуг, робочої сили і капіталів, а далі – до економічного і валютного союзу, переростає в політичний союз [5].

Просування до єдиної Європи супроводжувалося формуванням загальної правової бази і системи інститутів, що мають частково міждержавний, почасти наднаціональний характер, яким делегуються повноваження, що є частиною

суверенних прав держав-членів. Саме це в першу чергу в найбільшій мірі відрізняє ЄС від інших існуючих інтеграційних об'єднань.

Головною метою ЄЕС було створення митного союзу. Передбачалося введення загальної аграрної і торгової політики, координацію політики в інших сферах економіки. Теоретична модель передбачала чотири етапи інтеграції: зона вільної торгівлі яка передбачала скасування митних зборів, квот та інших обмежень в торгівлі між державами-членами при збереженні їх автономії в митній та торговельній політиці по відношенню до третіх країн. Митний союз - введення загального зовнішнього митного тарифу і перехід до єдиної торгової політики щодо третіх країн. Єдиний внутрішній (загальний) ринок Митного союзу плюс здійснення заходів, що забезпечують вільний рух послуг, капіталів і робочої сили (включаючи свободу їх професійної діяльності). Економічний і валютний союз - єдиний внутрішній ринок плюс гармонізація і координація економічної політики держав-членів на основі спільно прийнятих рішень і контролю за їх виконанням, заміна національних валют єдиною валютою і єдина валютна і грошова політика ЄС [5].

8 квітня 1965 р. в Брюсселі було підписано Договір про заснування єдиної Ради і єдиної Комісії Європейських співтовариств (Договір про злиття). Рада і Комісія ЄС разом з Європейським парламентом і Верховним судом ЄС утворили інституційну структуру спільнот. У червні 1969 р. розпочався третій раунд переговорів про вступ до Європейського співтовариства Великої Британії, Данії, Ірландії і Норвегії і з 1 січня 1973 р. «шістка» перетворилася на «дев'ятку» [5].

До цього часу, на противагу створенню ЄЕС британський уряд запропонував формування європейської зони вільної торгівлі. Після провалу переговорів про створення Велика Британія увійшла до складу альтернативного Спільного ринку Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ). Фактично це стало альтернативним варіантом інтеграції, в якому взяли участь сім держав, що не увійшли в загальну структуру ЄЕС. Однак, ЄАВТ не виправдала надій Великої Британії і так і не змогла стати гідним конкурентом європейських економічних структур, що стрімко розвиваються» [6, с. 318]. Успіх Спільного ринку і підтримка ЄЕС Сполученими Штатами змусили британський уряд переглянути політику відстороненості і усвідомити необхідність більшої політичної залученості в справі європейського континенту [7].

Таким чином, створенням ЄЕС передбачалося зняти гостроту хронічної енергетичної кризи, від якої страждали, насамперед, Франція і малі західноєвропейські держави. Європейські співтовариства були досить вузькими регіональними угрупованнями, зацікавленими у виборчому розширенні кола своїх учасників. У цьому контексті необхідно зазначити, що в ряді країн «шістки» вважали важливим залучити до участі в ЄЕС Велику Британію. Прихильники інтеграції з материковими країнами були і в Лондоні. Але більшість британських політиків вважало, що негайне входження в «шістку» підірве «імперські преференції» - систему пільгових тарифних умов в торгівлі

Британії з державами Співдружності, на частку яких доводилося в 1956 р. більш 45% її зовнішньоторговельного обороту.

Британська дипломатія, не відкидаючи ідеї тісної співпраці з континентальними державами, вважала за краще виробити власну форму співпраці з європейськими державами. У розвиток цієї лінії в 1959 р. Британія ініціювала підписання договору про створення Європейської асоціації вільної торгівлі, до якої увійшли крім неї Швеція, Норвегія, Данія, Швейцарія, Австрія і Португалія. Існували і раніше протиріччя між Британією, з одного боку, та Францією і ФРН, з іншого, вони стали проявлятися в формі суперництва двох угруповань - ЄЕС і ЄАВТ. Велика Британія не могла нав'язати країнам «шістки» свою концепцію інтеграції. Але і сама вона не бажала приймати зобов'язання по самообмеженню суверенітету. Політично створення «сильної Європи» відповідало інтересам США, хоча економічно це не цілком їм відповідало. Американська адміністрація вважала, що співпраця європейських країн в Евратомі сприятиме формуванню єдиного ядерного потенціалу Західної Європи. Таку перспективу держдепартамент США і президент Д. Ейзенхауер вважали відповідною американським інтересам в більшій мірі, ніж комісія США з ядерної енергії, керівники якої вважали поширення ядерних технологій небезпечним [8, с.137, 138].

Створення Європейського економічного співтовариства мало спростити проведення торгових операцій всередині європейського простору. Відзначимо, що Велика Британія, Ірландія, Данія і Норвегія двічі (в 1961-1963 і в 1966-1967 роках) подавали прохання про входження до складу Європейського економічного співтовариства. Однак їх прохання були фактично заблоковані діями Шарля де Голля, який вважав за необхідне накласти вето на рішення про вступ нових держав до ЄС. Ситуація змінилася лише в 1969 р., коли де Голль залишив свій пост. У цей період почалися переговори з Великою Британією, яка провела ряд змін у власному законодавстві і в 1973 р. змогла приєднатися до ЄЕС. Необхідно зауважити, що трохи раніше, в 1967 р., всі три європейських наднаціональних організації об'єдналися в нову організацію, яка отримала назву Європейського співтовариства. Тому, починаючи з цього року, країни, які приймали рішення стати учасниками Європейського економічного співтовариства також автоматично входили до складу цієї організації. Подальше поглиблення європейської інтеграції пов'язано саме з розвитком Європейських співтовариств [1].

Отже, в 1973 р. боротьба ЄАВТ і ЄЕС закінчується перемогою останньої і Велика Британія, Ірландія, і Данія входять до складу угруповання. Можна сказати, що ЄАВТ виявилось для більшості його учасників свого роду стартовим майданчиком для вступу в ЄЕС / ЄС. Варто відзначити, що розвиток франко-західнонімецьких відносин допомагав домогтися поглиблення процесу західноєвропейської інтеграції. На першій робочій зустрічі Шарля де Голля і Курта Г. Кізінгера в Парижі, в липні 1967 р. була досягнута домовленість про «взаємодію обох урядів на широкому полі європейської східної політики». У цьому ж році 1 липня здійснилося створення Європейського співтовариства

(ЄС) шляхом злиття ЄСВС, ЄЕС і Євратому. 1 липня 1968 р передчасно було завершено створення Митного союзу ЄС і митні збори, що стягувалися раніше між державами-членами, були скасовані, а також завершено формування загальної системи митних зборів на зовнішніх кордонах ЄЕС.

Договір про створення Європейського економічного співтовариства (спільного ринку) регламентував співпрацю в області економіки, науки і техніки. У ньому проголошувалося створення спільного ринку країн-учасниць, і намічалися форми зближення, уніфікації економічної політики країн-учасниць. Договір передбачав зниження в три етапи митних бар'єрів між державами-учасниками протягом 12 років (тобто до 1969 р.), а також прийняття єдиного митного тарифу і проведення єдиної торгової політики щодо третіх країн. Так реалізовувалася ідея «митного роззброєння», висунута під час конференції в Мессіні в 1955 р. Учасники «спільного ринку» поклали на себе зобов'язання добиватися усунення перешкод для переміщення між ними робочої сили, капіталів і послуг. Вони домовилися проводити спільну політику в галузі сільського господарства і транспорту, домагатися зближення економічного законодавства і сприяти стандартизації процедур вироблення і прийняття узгоджених рішень в питаннях проведення економічної політики кожної з країн-учасниць. Включення в Римський договір пунктів про узгодження економічних політик і застосування єдиних стандартів вироблення рішень мало на увазі неминучість стандартизації в перспективі як мінімум деяких політичних практик. Це в свою чергу мало на увазі розвиток політичної інтеграції.

У Західній Європі став затверджуватися новий тип взаємодії, який дозволяв через тривалу практику узгодження суперечливих економічних і політичних інтересів країн-учасниць в перспективі прийти до формування єдиної економічної політики. У розвитку економічної інтеграції у кожній з країн були свої інтереси. Так, наприклад, позиція ФРН визначалася тим, що на її частку наприкінці 1950-х рр. доводилося близько 45% виробництва і понад 44% експорту промисловості продукції «шістки». Західнонімецькі правлячі кола розглядали інтеграцію як засіб вирівнювання статусу з іншими країнами співтовариства, перш за все Францією. ФРН розраховувала стати його економічним лідером, поступившись політичною першістю Франції, на частку якої припадало лише 25% виробництва і 20% експорту промислової продукції шести країн. Інтереси Італії та інших країн ЄЕС визначалися наявністю у них тісних зв'язків або з ФРН, або з Францією. Італія при цьому розраховувала збільшити збут своєї сільськогосподарської продукції на єдиному європейському ринку. Договір про Євратом регламентував інтеграцію європейських країн в сфері мирного використання ядерної енергії, яке розглядалося усіма європейськими країнами в якості найважливішого і найперспективнішого інструменту вирішення енергетичної проблеми Західної Європи [9].

Таким чином, можна сказати завершився другий етап західноєвропейської інтеграції, початкова мета якого, передбачена Римськими

договорами в другій половині 1950-х рр. - створення спільного ринку за дванадцять років - була багато в чому досягнута. У жовтні 1970 р Європейське співтовариство прийняло «план Вернера» (по імені автора проекту, прем'єр-міністра Люксембургу), відповідно до якого, планувалося створення повного економічного і валютного союзу з єдиною валютою. Цей етап інтеграції було намічено завершити до 1980 р., але план не був реалізований. «Головну роль в цьому зіграли зовнішні фактори: відмова Вашингтона в 1971 р. від золотого паритету долара, що призвело до розладу більшості європейських валют, а також чотириразове підвищення цін на нафту через скорочення видобутку країнами-експортерами в 1973-1974 рр.» [10, с. 5].

Таким чином, міжнародно-політична ситуація в Європі, що склалось після Другої світової війни сприяла розвитку процесів європейської інтеграції. У другій половині ХХ ст. в Західній Європі склалися в повній мірі необхідні для початку інтеграційного процесу матеріальні (економічні та географічні), цивілізаційні та політичні передумови для посилення інтеграційних процесів. Інтеграційні об'єднання, створені на Заході європейського континенту в 50-і рр. ХХ ст., перетворилися в найважливіший фактор сучасного світового розвитку. Інтеграційні процеси в Європі, що призвели до виникнення Євросоюзу, з одного боку, є об'єктивним результатом розвитку західної цивілізації, а з іншого - відповіддю на виклики сучасності, насамперед глобалізації. Важливість процесів перебігу інтеграції полягає в тому, що вони об'єднують три рівня інститутів: наднаціональні інститути ЄС, держави-нації і регіональний рівень. У зв'язку з цим, вивчення досвіду ЄС може бути корисним і ефективним з точки зору останніх змін світової політики і міжнародних відносин.

Список використаних джерел і літератури:

1. Войнилов Ю.Л., Чурсина Ю.А. *Европейская интеграция и национальные государства: исследование социально-политических установок россиян*. М. : Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, 2014. 78 с.
2. Haas E.D. *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces 1950-1957*. Indiana: Notre Dame Press. 640 p.
3. Стержнёва М.В. Теории европейской интеграции. *Вестник Московского университета*. Серия 25: *Международные отношения и мировая политика*. 2009. № 1. С. 28-45.
4. Гиниятов Ф.М. Теории европейской интеграции и текущий кризис Европейского Союза. *Вестник экономики, права и социологии*. 2015. № 2. С.116-118.
5. Никонов В.А. Куда идет Европа? *Стратегия России*. № 10, 2012. URL: http://www.spa.msu.ru/uploads/files/publikazii/___nikonov_kuda_idet_evropa.pdf

6. Валуев А.В. Великобритания на пути в единую Европу: от Черчилля до Блэра. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2009. № 117. С. 315-322.
7. Economist. 1960. Dec. 31. P. 1363.
8. Богатуров А.Д., Аверков В.В. *История международных отношений. 1945-2008: Учеб. пособие*. М. : Аспект Пресс, 2010. 520 с. URL: http://www.hist.asu.ru/faculty/cafedrs/library/lib_50.pdf
9. *Системная история международных отношений. События и документы 1918-2003*. В четырех томах. Т. 3: 1945-2003 гг. Под ред. А.Д. Богатурова. М., Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2003, 720 с.
10. Никонов В.А. Европейская интеграция и движение к единой Европе. Государственное управление. *Электронный вестник*. Апрель 2015. Вып. № 49.

УДК 327.7:061

Митрофанова О. О.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПОЗИЦІЇ ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВ ЗАХІДНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ КІНЦЯ 1940-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х РР.

Досліджено формування зовнішньополітичних стратегій провідних держав Західної та Східної Європи кінця 1940-х – першої половини 1950-х рр. Виявлено, що зовнішньополітичні позиції провідних держав Західної Європи попри належність до Західного табору мали певні відмінності, що зумовили їхню подальшу стратегію під час перебігу «холодної війни». Зроблено висновок, що попри становлення біполярної системи, Югославія прагнула віднайти свій особливий шлях. Оригінальність позиції країни в значній мірі визначалася непересічним характером Й.Б. Тіто.

Ключові слова: «холодна війна», СРСР, Італія, Югославія, НАТО, Варшавський договір.

Митрофанова О.А. Внешнеполитические позиции ведущих государств Западной и Восточной Европы конца 1940-х - первой половины 1950-х гг.

Исследовано формирование внешнеполитических стратегий ведущих государств Западной и Восточной Европы конца 1940-х - первой половины 1950-х гг. Выявлено, что внешнеполитические позиции ведущих государств Западной Европы, несмотря на принадлежность к Западному лагерю, имели определенные различия, которые обусловили их стратегию во время «холодной войны». Сделан вывод, что несмотря на становление биполярной системы, Югославия стремилась найти свой собственный путь. Особое

позиционирование страны в значительной степени определялось незаурядным характером Й.Б. Тито.

Ключевые слова: «холодная война», СССР, Италия, Югославия, НАТО, Варшавский договор.

Mitrofanova O.O. The foreign policy's positions of the leading states of Western and Eastern Europe at the end of the 1940s - the first half of the 1950s.

The article deals with the formation of foreign policy's strategies of the leading states of Western and Eastern Europe at the end of the 1940s - the first half of the 1950s. It was revealed that the foreign policy positions of the leading states of Western Europe, despite belonging to the Western camp, had certain differences, which determined their further strategy during the Cold War. It is concluded that despite the emergence of a bipolar system, Yugoslavia sought to find its own special way, the originality of the country's position was largely determined by the outstanding J.B. Tito.

Keywords: Cold War, USSR, Italy, Yugoslavia, NATO, Warsaw Pact.

Після Другої світової війни європейські країни опинилися у скрутному економічному становищі, потребували допомоги для покращення свого добробуту. У світі поступово формувалася біполярний лад, виникла та посилювалась «холодна війна».

Французька енциклопедія «Лярус» визначає холодну війну як період напруженості, який тривав майже півстоліття між США та Радянським Союзом, а також їхніми союзниками. Ці супердержави сформували два блоки, наділені значними військовими засобами, та захищали протилежні ідеологічні системи та економічні моделі (комунізм, з одного боку, і капіталізм, з іншого) [1]. Тобто для холодної війни як явища суттєвими чинниками були ідеологія та економіка.

Дослідженню зовнішньополітичних позицій провідних держав Західної та Східної Європи присвячені праці вітчизняних та закордонних науковців. Зокрема, вивченням політики Італії займалися Е. Маслова, В. Вдовиченко, Л. Кюнхардт, Ф. Ліберті, політики Франції – В. Антюхіна-Московченко, Ф. Бозо, О. Лозовицький, Б. Моран, Н. Розанцева, А. Сидоров, Р. Февріє. Зовнішньополітичну стратегію повоєнної Чехословаччини досліджувала О. Пеленська.

Провідні держави Європи отримали допомогу від США та СРСР, водночас поступово стаючи сателітами супердержав. Втім, історична ретроспектива спростовує детермінізм та доводить, що зовнішньополітичні позиції провідних держав Західної та Східної держави розвивалися не за однією моделлю, а мали специфічні особливості, притаманні кожній країні. Можна виокремити Югославію, яка прагнула знайти свій особливий шлях на тлі «холодної війни», або Францію, у якої відносини з НАТО розвивалися доволі оригінально, а концепції атлантизму та європеїзму спричиняли жваві дискусії та розглядалися як певним чином протилежні, тоді як в Італії ці концепції розвивалися у гармонійному поєднанні.

Зовнішня політика Італійської Республіки після закінчення Другої світової війни орієнтувалася на участь в НАТО та Європейському об'єднанні вугілля і сталі (ЄОВС). Італія втратила багато міжнародних амбіцій та повинна була обрати сторону з огляду на виникнення «холодної війни». Італійська зовнішньополітична стратегія скерувалася на участь у міжнародних організаціях та взаємини з регіонами, які мали суттєву значущість для стратегічних інтересів країни, а саме: з Північною Африкою під впливом географічного чиннику та Близьким Сходом - через енергетичний чинник. Відмовившись від прагнення до домінування Італія через систему союзів шукала можливості для гарантування безпеки та стабільності, необхідних для відновлення країни.

Співробітництво зі Сполученими Штатами Америки було пріоритетним для Італії. Партнерство Італії зі США не має такого історичного підґрунтя для співробітництва, як, наприклад, культурна та мовна близькість США з Великою Британією або давній військовий союз США з Францією. У Другій світовій війні США та Італія були супротивниками. Після цього відбулися докорінні зміни. Завдяки участі у плані Маршалла Італія досягла значного економічного успіху та стала однією з найпотужніших економік Європи. Альчіде де Гаспері, лідер християнських демократів, найвпливовішої політичної партії більшості, формував 8 урядів, будучи тривалий термін прем'єр-міністром Італії, а також йому вдалося майстерно маневрувати під час протистояння лівих та правих та скеровувати зовнішньополітичні зусилля на розбудову НАТО та європейську інтеграцію.

Для А. де Гаспері Європа не була вибором для Італії, але необхідністю. Гаспері діяв за умов, коли країна була зруйнована війною, соціальна ситуація була вибухонебезпечною, а Комуністична партія дуже впливовою, втім йому вдалося поєднати євроатлантичний та європейський напрями зовнішньополітичної стратегії.

Російська дослідниця Олена Маслова зазначає, що зовнішня політика Італії з середини XX століття характеризувалася двома концептуальними підходами. Першим був атлантизм, що полягав у пріоритетності взаємин зі США та участі у НАТО з 1949 року. Іншим був європеїзм, тобто розбудова та зміцнення європейської інтеграції із заснування та вступу у 1957 році в Європейське економічне співтовариство. Ці два зовнішньополітичних пріоритети розглядалися як взаємодоповнюючі, а не взаємовиключні [2].

А. Гаспері та міністр закордонних справ К. Сфорца повинні були подолати численні перешкоди на шляху євроатлантичної інтеграції серед яких: наявність у громадській думці прихильності до нейтралітету, відсутність підтримки західних країн, крім Франції. Зокрема, Велика Британія вважала, що участь Італії у Північноатлантичному альянсі змусить його опікуватися середземноморським фронтом, а внесок Італії в оборону був несуттєвим. Втім, допомога Франції та лобі італійської діаспори в США сприяли вступу Італії в НАТО. Підписання Північноатлантичного договору 4 квітня 1949 року та Римського договору 25 березня 1957 року створили домінанти

зовнішньополітичної стратегії Італії. До підписання Римського договору було пройдено довгий та складний шлях, та Італія не відмовлялася просувати власне бачення майбутнього Європи [3].

Зокрема, Італія сприймала себе як культурну колыску Європи та рушій об'єднання на федеральних засадах, що надало б певну нову форму давній римській ідеї союзу (foedus) [4].

Заради втілення ідей європейської інтеграції А. Гаспері та К. Сфорца мали переконати громадську думку у гіпотетичних зисках від участі у розбудові спільної Європи. «Маніфест Вентотене» є документом, в якому викладено концепцію італійського європеїзму. Італійські інтелектуали А. Шпінеллі, Е. Россі, Є. Колонні під час свого вимушеного заслання на острів Вентотене в роки фашистського режиму працювали над розробкою «Маніфесту». Вони переконували, що єдиним засобом запобігання нових війн та забезпечення добробуту є розбудова федерального майбутнього європейського континенту. Отже, італійці пишаються тим, що задовго до робіт Ж.Моне та Р. Шумана їхні співвітчизники закликали до об'єднання Європи.

18 липня 1948 року тодішній міністр закордонних справ Італії К. Сфорца виступив з промовою в університеті Перуджі, щоб висвітлити італійські підходи щодо майбутнього Європи. Основоположним постулатом промови було твердження, що італійська нація програла не війну, а фашистський режим. Розбудова спільної Європи спонукала до уникнення нових війн, водночас поставивши Італію нарівні з Францією та Німеччиною. Більш того, Італія завдяки «Маніфесту Вентотене» могла б мати своєрідну першість у розробці ідей європейської інтеграції. Зі вступом в НАТО та заснуванням ЄОВС Італія обрала сторону у «холодній війні».

Італія є державою середнього рівня. З одного боку, будучи переможеною у Другій світовій війні, Італія не мала постійного місця у Раді безпеки ООН та не стала ядерною державою, з іншого – стала потужною в економічному вимірі державою зі стратегічним положенням.

На встановлення та розвиток стратегічного партнерства зі США вплинули декілька чинників, серед яких: геополітичне становище Італії, яке було важливим для США з огляду на подальше розміщення там американської військової присутності та налагодження плідної співпраці у врегулюванні регіональних криз, важкий стан післявоєнної італійської економіки, який спонукав до залучення фінансової підтримки від офіційного Вашингтона. Італія не мала ядерних амбіцій ні як Франція, яка озброїлася власним ядерним арсеналом, ні як Велика Британія, котра в деякій мірі залежна від постачання складових для своїх ядерних сил зі США.

Прикметно, що Італія, будучи державою середнього рівня, становила і становить інтерес для США з огляду на гіпотетичну співпрацю в Середземноморському регіоні та врегулювання криз.

Зокрема, на думку науковця Ж.-П. Дарні, за часів «холодної війни» Італія стала «авіаносцем» США у Середземномор'ї в контексті того, що Югославія Й.Б. Тіто сприймалася як небезпека на кордонах [5, с.79]. Більш того, суттєвою

складовою стратегічного партнерства Італії зі США у військовій царині є розміщення в Італії бази 6-го американського флоту. Невдовзі після закінчення Другої світової війни ескадра військово-морських сил США, яка перебувала у Середземному морі, була перетворена на 6-й американський флот. До 2004 року штаб-квартира флоту знаходилася в італійському місті Гаета. Отже, Італія зайняла стратегічне становище на південному флангу НАТО. Таким чином, Італія балансувала між концепціями атлантизму та європеїзму.

На думку дослідниці В. Вдовиченко, ці обидва вектори слугували засобами впливу на двосторонні відносини зі Сполученими Штатами, а також важелем, за допомогою якого Італія хотіла здобути лідерство у процесі європейської інтеграції [6]. В Італії концепції атлантизму і європеїзму не були настільки антагоністичними, як у Франції.

Проблематично аналізувати зовнішньополітичні позиції власне Німеччини після закінчення Другої світової війни через те, що з 1945 по 1949 рік ця країна фактично становила 4 зони, окуповані США, СРСР, Великою Британією та Францією. Врешті, 23 травня 1949 року було утворено Федеративну Республіку Німеччина та 7 жовтня 1949 року Німецьку Демократичну Республіку.

Західні німецькі землі отримали допомогу згідно з планом Маршалла у 1947 році. Цей чинник та участь у Договорі про створення Європейського співтовариства вугілля і сталі активізували відбудову промисловості. З утворенням ФРН та НДР розпочинається обмежена зовнішня політика Німеччини, втім на неї впливають держави антигітлерівської коаліції. Перспектива утворення німецької армії неабияким чином непокоїть Францію.

У 1951 році Конрад Аденауер став міністром закордонних справ ФРН. Згідно з Люксембурзькими домовленостями 1952 року в Німеччину повернулися 5000000 втікачів, реалізовано примирення з Ізраїлем і, таким чином, покращено міжнародний імідж Німеччини. У 1955 році ФРН вступила в НАТО та здобула статус незалежної держави, в рамках НАТО формувалася німецька армія.

ФРН та НДР стали супротивниками за умов біполярного ладу.

4-11 лютого 1945 року відбулася конференція в Ялті, в якій брали участь Й. Сталін, У. Черчілль, Ф.Д. Рузвельт, а де Голля не запросили на конференцію. Даний факт становить предмет аналізу численних французьких істориків.

Попри відсутність де Голля, Франція отримала в Ялті значні переваги: статус постійного члена майбутньої Ради безпеки ООН, окупаційну зону в Німеччині, місце в Об'єднаній контрольній раді Німеччини. Для зовнішньополітичної стратегії Франції притаманне було прагнення гарантувати участь Франції у заснуванні ООН, отримати статус постійного члена Ради безпеки ООН та права вето.

Згідно аналізу французького науковця А. Гроссера, у цілому підсумок був сприятливим для Франції: через п'ять років після розгрому, через рік після звільнення, Франція стала однією з п'яти великих держав з правом вето в ООН [7, с. 62].

Франція є країною Західної Європи, колискою демократії, отже на початку «холодної війни» між Заходом та Сходом вибір Франції обумовлювався її історичною належністю до Заходу, ця країна була а-пріорі західною потугою. До того ж, у 1945-1946 роках французькі політичні кола та оточення де Голля усвідомлюють радянську загрозу поряд із небезпекою гіпотетичного відродження німецької загрози. Французький дослідник Ф.Бозо зазначив, що більш, ніж «західний вибір» еволюція зовнішньої та внутрішньої політики Франції протягом 1947 року показує усвідомлення невідворотного характеру протистояння блоків та неможливість для Франції уникнути цієї нової геополітичної реальності [8, с. 24].

Аналізуючи вибір Францією табору у «холодній війні» необхідно мати на увазі вплив США на Францію через певні обставини, серед яких неабияку значущість відігравала економічна ситуація в останній.

У післявоєнні роки важливим був чинник американської присутності у Франції та допомогова політика США Франції. Зокрема, більш ніж 2 мільйони американських солдат знаходилися на території Франції до закінчення війни, деякі з них були там до середини 1947 року. США надавали Франції довготермінові займи. Голова Тимчасового уряду Французької Республіки Леон Блюм під час перемовин у Вашингтоні наголошував: «необхідно, щоб ви зрозуміли, що якщо Франція не отримає фінансової та матеріальної допомоги від США, то вона внаслідок матеріального зубожіння та відчуваючи повну відсутність моральної підтримки опиниться у такому стані, відносно еволюції якого неможливо висловити втішні розумні прогнози» [9, с. 149].

Робер Шуман від Франції підписав Північноатлантичну угоду 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні. Таким чином розпочалася історія Франції в якості члена НАТО, який згодом став провадити «особливу» політику щодо НАТО, яку пересічні громадяни не зовсім розуміли; і до теперішнього часу деякі французи не в змозі відповісти на запитання: чи є Франція членом НАТО. На початковому етапі становлення Північноатлантичного альянсу певні французькі політики мали значні очікування зиску для Франції від членства у блоці.

Допоки у світі формувалася біполярний лад та «холодна війна», на зовнішньополітичне позиціонування Франції впливав суттєвий чинник, а саме: колоніальна війна у В'єтнамі. Хоча генерал де Голль наголошував на потребі становлення Європи як третього незалежного центру сили, втім Франція отримувала значну допомогу США.

Зовнішньополітична позиція Югославії була особливою. Друга світова війна спричинила значні втрати, населення цієї країни зменшилося на 2 млн. чоловік через загибель та еміграцію. Країна потерпала від громадянської війни. До лютого 1946 року югославська армія знищила біля 200 тис. чоловік, які боролися проти прокомуністичного партизанського руху під час війни або були проти нової влади після її закінчення. Уряд Демократичної Федеративної Югославії (ДФЮ) було сформовано 7 березня 1945 р. Йосипом Броз Тіто згідно

з пропозиціями Кримської конференції керівників СРСР, США, Великої Британії.

СРСР намагався посилити свій вплив у Югославії. 11 квітня 1945 р. за присутності Й. Сталіна, Б. Тіто та В. Молотов підписали радянсько-югославську угоду про дружбу, взаємодопомогу та повоєнне співробітництво.

Втім, керівництво Комуністичної партії Югославії (КПЮ) не взяло участь у засіданнях Інформбюро, яке створили у вересні 1947 р. на Нараді комуністичних і робітничих партій Східної Європи. У червні 1948 р. Інформбюро ухвалило резолюцію «Про становище у КПЮ»: було звинувачено лідерів югославських комуністів у невизнанні марксистської теорії класів і класової боротьби у перехідний період.

29 червня 1948 р. Югославія надіслала різку відповідь. СРСР не забарився з реакцією та почав друкувати сербською мовою газету «За соціалістичну Югославію» з закликом згуртувати всі антитітовські сили.

СРСР прагнув залучити Югославію до зони свого впливу та керувати її розвитком, що спричинило через ідеологічні протиріччя гострий міждержавний конфлікт. 29 червня 1948 року Комуністичну партію Югославії було виключено з Комінформу через радянсько-югославський конфлікт. 25 жовтня 1949 року було розірвано дипломатичні відносини між СРСР та ФНРЮ.

Югославія пішла на певне зближення з Заходом, будучи у повній ізоляції та розірвавши всі відносини з СРСР. У 1950 році США надали допомогу Югославії зерном, коли країна перебувала у дуже важкому становищі. Через посуху зростало невдоволення селян, отже уряд припинив курс на колективізацію.

У Югославії почали шукати власну модель побудови соціалізму. Й.Б. Тіто повернув землю селянам, припинив форсовану індустріалізацію. «Теорія самоврядування» стала базою реформ. За системою самоврядування підприємства передавались в управління трудовим колективам. Ринкові відносини суттєвим чином впливали на економіку країни, яка орієнтувалася на експорт.

Таким чином в Югославії виникла власна модель соціалізму з жорстким однопартійним політичним режимом, хоча і більш відкритим, з лібералізованим в'їздом і виїздом. Серед країн Східної Європи ця країна зайняла особливе місце через рішучість Тіто, який зважився на власну політику всупереч тиску СРСР. Ймовірно, приклад Югославії засвідчує, що за умов жорсткого протистояння часів «холодної війни» залишалася певна можливість власного вибору країни у визначенні своєї зовнішньої політики. У черговий раз питання впливу особистості на хід історії актуалізується у зв'язку з питанням – чи обрала б Югославія свій неординарний шлях, якби на її чолі знаходився б не Б. Тіто, а інший лідер...

Спогади М. Джиласа, члена ЦК СКЮ підтверджують роль особистості Б. Тіто «Сталін переслідував дві мети. Перша – підкорити Югославію і через неї всю Східну Європу. Був і інший варіант. Якщо не вийде з Югославією, то підкорити Східну Європу без неї. Другий у нього вийшов... Готвальду не

вистачило характеру для боротьби зі Сталіним. А Тіто був сильною людиною... Не вдалося відстояти свою позицію і Гомулці. На одному засіданні інформбюро Гомулка говорив про польський шлях у соціалізм. Димитров також думав про самостійний розвиток» [10].

Польща постраждала першою від нацистської Німеччини в роки Другої світової війни. 6 млн. чоловік загинуло. Результатом повоєнного облаштування стали значні територіальні зміни Польщі. З одного боку, німецькі землі до Одера-Нейсе і частина Східної Пруссії увійшли до Польщі, з іншого, Західна Україна і Західна Білорусь, Віленська область, які до 1939 р. входили до складу Польщі, були приєднані до СРСР. Таким чином, польська держава стала майже гомогенною за етнічним складом.

Для СРСР Польща становила привабливу зону для розповсюдження радянського контролю, втім відчувався вплив чинників, які гальмували плани СРСР: у 1939 році було розпущено польську комуністичну партію, а роль, яку відіграв СРСР у зміні польських кордонів спонукав поляків ставитися до Москви як учасника чергового «поділу Польщі». До того ж, розстріл польських офіцерів в Катині та депортація поляків до Сибіру та Казахстану викликали антирадянські настрої у Польщі. СРСР пішов на певний компроміс, погодившись на включення до уряду Польщі представників емігрантського уряду Станіслава Миколайчика.

Утім, заява державного секретаря США Джеймса Бірнса у вересні 1946 р., в якій він наголосив на відкритості питання про західні кордони Польщі, знизил рейтинг прозахідних сил у Польщі.

У листопаді 1946 р. польськими комуністами (Польська робітничка партія) і соціалістами (Польська соціалістична партія) було укладено угоду про спільні дії. Згодом, у січні 1947 р. вони перемогли на парламентських виборах. Лідер Польської робітничої партії Б. Берут став президентом Польщі у лютому 1947 р. Незабаром у грудні 1948 р. відбулося об'єднання Польської робітничої партії і Польської соціалістичної партії в Польську об'єднану робітничу партію, яка була при владі біля 40 років.

Польща все сильніше ставала зв'язаною зі східним табором. СРСР посилював вплив на країни-сателіти. Обмеженню можливості реалізації самостійної політики сприяло утворення у вересні 1947 року Комінформу (Інформаційного бюро Комуністичної партії).

Посилення «холодної війни» означало, що причетність західних країн до регіону Центральної та Східної Європи зменшилась. До Польщі ставилися як до сателіта СРСР, але також як до не дуже міцної ланки у Східному блоці. Зниження економічної присутності та офіційної дипломатичної активності не означало тотальної відсутності інтересу до ситуації за «Залізною завісою» та у Польщі. Великобританія та США були в курсі антикомуністичних настроїв у цій країні. Були зроблені деякі спроби їх використання, зокрема встановлення контакту з польським підпіллям та підтримка шпигунської діяльності, корисної з точки зору Заходу. До цього часу підпілля вже було сильно пронизане комуністичними службами безпеки.

Польща фактично не створювала власної незалежної зовнішньої політики. Двосторонні відносини з західними країнами значно скоротилися.

Проте СРСР прагнув посилити свій вплив. Після прийняття рішень щодо економічної інтеграції (у 1949 р. було створено Раду взаємодопомоги), настав час нових форм військової інтеграції. Коли стало зрозумілим, що важко було впливати на рішення Польської Народної Республіки через радянських радників у міністерствах та відомствах, у 1955 р. було утворено Варшавський договір, своєрідну форму контролю над арміями країн-сателітів та координації зовнішньої політики.

Під час Другої світової війни Чехія та Моравія були протекторатом Німеччини, а Словаччина - союзницею Німеччини. Зі вступом радянських військ на територію Чехії та Словаччини було утворено у січні 1945 року Чеську національну раду, а у квітні сформовано Національний фронт чехів та словаків під проводом соціаліста З. Ферлінгера з 7 комуністами, 3 соціал-демократами, і 3 представниками від національно-соціалістичної, народної і демократичної партій. Було проведено конфіскацію власності німців, яких було переселено у Німеччину.

У травні 1946 р. організовано вибори у Законодавчі Збори, на яких 38 відсотків голосів отримала Комуністична партія. 2 червня 1946 р. було сформовано коаліційний уряд під проводом лідера КПЧ К. Готвальда. Комуністи запропонували програму широкої націоналізації. Дана проблема спричинила політичну боротьбу, а ідея гіпотетичної участі у «плані Маршалла» підживлювала дебати. СРСР тиснув на Чехословацьку республіку для відмови останньої від участі у «плані Маршалла». У 1948 році комуністи за допомогою армії та озброєної робітничої міліції влаштували так звану маніфестацію для усунення некомуністів з уряду, що й відбулося 25 лютого. 14 червня лідер Комуністичної партії Чехословаччини К. Готвальд став президентом. Водночас соціал-демократи об'єдналися з комуністами.

Згідно аналізу чеського історика, керівника відділу воєнних ветеранів Міністерства оборони Чехії полковника Едуарда Стегліка, події лютого 1948 року були путчем, а не переворотом чи зміною влади. Він вважає, що мова йде про путч, тому що це на відстані, чи на вигляд лише здавалось як якесь мирне захоплення влади. Як на нього, Комуністична партія Чехословаччини вже від кінця Другої світової війни, можливо, навіть перед її завершенням готувала чіткі кроки для того, щоб керувати ситуацією в Чехословаччині. Вона створювала агентурну мережу і всередині інших політичних партій, мала свою мережу донощиків та інформаторів, готувала також речі, які стосувалися озброєного захоплення влади, поступово заміняла в рамках поліції надійних поліцейських чи членів інших політичних партій комуністами. Як наслідок це призвело до лютневої кризи. Було зроблено все для того, щоб з усіх подій усунути армію [11].

Таким чином, зовнішньополітичні позиції провідних держав Західної Європи попри належність до Західного табору мали певні відмінності, що зумовили їхню подальшу стратегію під час перебігу «холодної війни». У

Франції та Італії формуються концепції європеїзму та атлантизму за умов нагальної потреби врегулювання економічної ситуації. Ці країни належали до різних сторін під час Другої світової війни. Незважаючи на те, що обидві держави залежали від американської допомоги, в Італії робився наголос на взаємодоповнюваності двох концепцій та важливості для Італії участі в Європейській спільноті з вугілля та сталі та НАТО, тоді як у Франції спостерігається певний антагонізм у політичному дискурсі стосовно цих парадигм. Франція виступає одним із засновників ЄОВС та поборником поглиблення європейської інтеграції, втім атлантизм спричиняв та спричиняє жваві дебати серед представників французького політичного спектру. Побожування залежності від США та втрати ваги та ролі Франції на міжнародному стратегічному просторі сприяє формуванню концепції голлізму, яка з часом не тільки призведе до виходу Франції з військових комітетів НАТО у 1966 році, й до розбудови власних ядерних сил, завдяки яким вона займе місце третьої ядерної потуги світу, але стане основоположною доктриною французької зовнішньополітичної стратегії.

Виявлено, що Німеччина опиняється розколотою, таким чином одна нація функціонує у двох державах, які належать до протилежних таборів, кордон між ФРН та НДР стає форпостом та символом розподілу у біполярному світі. Велика Британія, одна з країн-переможниць у Другій світовій війні, розвиває «особливі відносини» зі США, що виявляється, зокрема, у її ядерній стратегії, залежній від США. Велика Британія не стала країною-засновницею ЄОВС. Ця країна була активним союзником США у протистоянні під час «холодної війни», але її політика спричиняла постійні хвилювання Франції щодо її готовності надання пріоритетів інтересам США в Європі, а не захисту інтересів суто європейських інтеграційних структур, через що визначення Великої Британії як «троянського коня в Європі» розповсюдилася у французькій політичній думці. Перебіг часу довів особливість позиціонування Великої Британії в ЄС, яка врешті призвела до Брекситу.

Країни Східної Європи після Другої світової війни розвиваються як сателіти СРСР, втім спостерігається вплив післявоєнних змін, які певною мірою визначатимуть подальшу стратегію цих держав. Зміна кордонів Польщі перетворила її на гомогенну в етнічному складі країну. Зовнішньополітичне позиціонування Югославії визначається показовим прикладом оригінальності стратегії країни, який призвів до конфлікту з СРСР та розривом дипломатичних відносин, прийняттям зернової допомоги від США та пошуком власного шляху, намаганням балансувати між двома протилежними таборами біполярного світу.

Список використаних джерел і літератури:

1. Guerre froide. URL: https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/guerre_froide/184391 (дата звернення 17.12.2020).

2. Маслова Е. Европеизм и атлантизм во внешней политике Италии. URL: <http://intertrends.ru/system/Doc/ArticlePdf/1731/u9ofP4MXIM.pdf> (дата звернення 24.12.2019).
3. Liberti F. La nouvelle politique étrangère italienne. URL: <https://www.cairn.info/revue-internationale-et-strategique-2004-4-page-37.htm#no4> (дата звернення 16.03.2020).
4. Кюнхардт Л. 60 лет спустя. URL: <https://www.deutschland.de/ru/topic/politika/germania-evropa/60-let-spusta> (дата звернення 7.11.2019).
5. Darnis J.-P. Une politique extérieure entre Europe et Méditerranée. *Questions internationales*. 2013. № 59. p.78-83.
6. Вдовиченко В. Взаємозв'язок атлантизму і європеїзму у зовнішній політиці Італії (1992-2001 рр.) URL: http://histans.com/JournALL/mo/mo_2012_21/15.pdf (дата звернення 14.04.2020).
7. Розанцева Н. *Франція в ООН (1945-1950)*. М. : Наука, 1984. 223 с.
8. Bozo F. *La politique étrangère de la France depuis 1945*. Paris : Flammarion, 2012. 310 p.
9. Антюхина-Московченко В. *Шарль де Голль и Советский Союз*. М. : Книга, 1990. 288 с.
10. Югославія. Нові південнослов'янські держави. URL: <https://geomap.com.ua/uk-wh11/1316.html> (дата звернення 12.12.2020).
11. Пеленська О. Як встановлювали комуністичний режим у Чехословаччині 70 років тому. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29059413.html> (дата звернення 10.19.2020).

УДК 94(44)+327

Іванов Д.І.

ФРАНКО-АМЕРИКАНСЬКІ ПРОТИРІЧЧЯ З ПИТАНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ (1958-1966 РР.)

Стаття присвячена аналізу франко-американських стосунків з питань колективної безпеки за президентства Шарля де Голля. Перемога голлістів на виборах у Франції 1958 р. призвела до конфлікту зі США через принципово різне бачення майбутнього європейського континенту. Французький уряд намагався перетворити Західну Європу в незалежного геополітичного гравця з Францією в якості лідера. Американський істеблішмент не погоджувався з подібною перспективою яка могла б, на їх думку, призвести до розпаду НАТО та посилення радянського впливу в світі. В рамках дослідження цієї проблеми розглянуто перебіг дискусії навколо пропозиції Франції створити тристоронній директорат, проблему керування ядерним арсеналом членів НАТО та спробу Великої Британії вступити в ЄЕС в 1962 р.

Ключові слова: США, Франція, Велика Британія, міжнародні відносини, колективна безпека.

Иванов Д.И. Франко-американские противоречия в вопросах европейской безопасности (1958-1966 гг).

Статья посвящена анализу франко-американских отношений в вопросах коллективной безопасности во время правления Шарля де Голля. Победа голлистов во Франции на выборах 1958 г. привела к конфликту с США из-за разных видений будущего европейского континента. Французское правительство попыталось превратить Западную Европу в независимого геополитического игрока с Францией в качестве лидера. Американский истеблишмент не соглашался с данной перспективой, которая, по их мнению, могла привести к распаду НАТО и усилению советского влияния в мире. В рамках данного исследования рассмотрено дискуссию вокруг предложения Франции создать трехсторонний директорат, проблему управления ядерным арсеналом членов НАТО и попытку Великобритании вступить в ЕЭС в 1962 г.

Ключевые слова: США, Франция, Великобритания, международные отношения, коллективная безопасность.

Ivanov D.I. Franco-American controversies on European security (1958-1966).

The paper presents analysis of French-American relations in regard of collective security at the de Gaulle era. Gaullist victory in 1958 elections concluded in the conflict with the US caused by the different visions of the political future of Europe. France had promoted idea of West Europe as «third force» under French leadership. US establishment was against this perspective as too risky for the unity of NATO. The paper considers three problems: de Gaulle's proposition of trilateral directorate, question of nuclear arsenal management of NATO members and UK attempt to join Common market in 1962.

Keywords: USA, France, Great Britain, international relations, collective security.

У другій половині 1950-х рр. в євроатлантичній системі колективної безпеки відбувалися суттєві зрушення. Перемога Шарля де Голля на президентських виборах у Франції 1958 р. призвела до повернення у зовнішньополітичну повістку французької держави націоналістичного сентименту. Прихильність де Голля та значної частини французької еліти до ідеї побудови окремого європейського геополітичного блоку з Францією в якості лідера призвела до конфлікту з її союзниками по НАТО, в першу чергу з США.

Американський істеблішмент віддавав перевагу розвитку кооперації через архітектуру НАТО та ЄЕС на засадах мультилатералізму, у той час як де Голль вважав Північноатлантичний альянс інструментом американської гегемонії. Голлісти вважали, що США мають занадто сильний вплив на справи Франції та Західної Європи через євроатлантичну систему колективної безпеки. Париж вимагав від Вашингтону побудови системи, в якій європейські країни на

чолі з Францією мали б рівний зі США статус. Відмова американського уряду погодитися з вимогами де Голля призвела до виходу Франції з НАТО у 1966 р.

Аналіз франко-американських протиріч з питань європейської безпеки обумовлює реалізацію декількох завдань, включаючи:

- оцінку першопричин особливої позиції Франції з питань колективної безпеки та ситуації напередодні виходу Франції з військових структур НАТО;
- відстеження дискусій з приводу форм управління ядерним арсеналом членів НАТО та можливого вступу Великої Британії до ЄЕС;
- дослідження реакції на пропозицію де Голля про створення «тристороннього директорату».

Після завершення Другої світової війни французька Четверта республіка (1945-1958 рр.) приймала активну участь в створенні євроатлантичної системи колективної безпеки. Ця система мала вирішити три завдання: зв'язати між собою держави Заходу; попередити повторення трагічних подій двох світових війн та захистити їх від потенційної геополітичної експансії Радянського Союзу. Основою для цього проекту стало створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО) у 1949 р. та Європейського об'єднання вугілля та сталі у 1951 р., яке стало передвісником Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). В політичне життя Четвертої республіки було позначено політичною нестабільністю та постійною зміною урядів. Ситуацію ускладнювали колоніальні війни Франції в Індокитаї та Алжирі. За цих обставин перемога на президентських виборах 1958 р. Ш. де Голля – колишнього лідера французького Руху опору та національного героя – була цілком закономірною.

Ш. де Голль був переконаним прихильником посилення ролі національної держави у міжнародних відносинах. В його баченні, яке поділяли багато представників французького політичного істеблішменту, Франція мала очолити Європу в якості лідера незалежного геополітичного блоку, який мав би виконувати функції арбітра у стосунках між США та СРСР. Саме у цьому й полягала причина його підозрілого ставлення до НАТО. На думку де Голля, Альянс був лише інструментом для встановлення американської гегемонії в Європі під ширмою трансатлантичного партнерства.

В своєму інтерв'ю у лютому 1958 р. де Голль заявив, що у випадку його обрання Франція відмовиться від свого членства в НАТО та буде проводити суверенну зовнішню політику [1, р. 198]. 17 вересня 1958 р. уряд Франції надіслав президенту США Д. Ейзенхауеру та прем'єр-міністру Великої Британії Г. Макміллану меморандум з пропозицією радикального реформування НАТО. Де Голль пропонував створити тристоронній директорат (tripartite directorate) в якому представники США, Великої Британії та Франції узгоджували б усі рішення стосовно діяльності Альянсу.

Реакція Вашингтона та Лондона на цю пропозицію була неоднозначною. Головна проблема полягала в тому, що де Голль пропонував відмовитися від узгодження рішень з іншими членами Альянсу. Його пропозиція викликала незадоволення інших членів НАТО, в першу чергу ФРН та Італії, які

побоювалися, що лідери США, Великої Британії та Франції будуть самочинно приймати рішення з питань, від яких залежатиме національна безпека всіх членів Альянсу. Генеральний секретар НАТО П.-А. Спаак вважав, що цей план буде неприйнятним для Риму та Бонну, і що це може поставити під питання їх подальшу участь в Альянсі [2, р. 359-360]. У Вашингтоні також розуміли, що за підсумками цієї реформи інші члени НАТО можуть залишити його лави. Подібний підхід був несумісним з системою союзів, яку США розбудовували по всьому світу. Окрім того, американський істеблішмент побоювався, що США можуть звинуватити у спробах зберегти колоніальну систему [3, р. 641-644]. Американські дипломати намагалися знайти компроміс, однак коли адміністрація Ейзенхауера запропонувала Парижу включити Францію до неформальної системи «особливих відносин» стало зрозуміло, що де Голль не бажає йти на поступки стосовно системи прийняття рішень [4, р.76]. Пізніше де Голль визнав, що він і сам усвідомлював нереалістичність своїх вимог, розуміючи, що США та Велика Британія ніколи не підуть на подібні поступки. Адже ця пропозиція була йому необхідна лише як привід для розриву співпраці з НАТО [5, р. 97].

Нова адміністрація президента Дж. Кеннеді розпочала з Лондоном і Парижем неформальні дипломатичні консультації й намагалася знайти точки порозуміння. Але протиріччя ще більше поглибилися в зв'язку з питанням про вступ Великої Британії до ЄЕС. На той момент британському істеблішменту стало остаточно зрозуміло, що Велика Британія втратила статус наддержави, що змушувало шукати нову роль у системі міжнародних відносин. Приєднання до європейського Спільного ринку було цілком логічним кроком, оскільки протягом 1950-х рр. Західна Європа поступово стала ключовим економічним партнером Великої Британії.

Французькі еліти з недовірою ставилися до перспективи можливого членства Сполученого Королівства в ЄЕС з двох причин. По-перше, в очах де Голля та його кабінету Велика Британія була занадто сильно пов'язана зі США через «особливі відносини», і Вашингтон зміг би використовувати британське членство в ЄЕС для посилення американського впливу в Європі. По-друге, існувало невирішене питання стосовно управління ядерними силами країн НАТО: французькі еліти бажали мати повний контроль над своїм ядерним арсеналом і не бажали координувати його використання зі своїми союзниками по Альянсу.

В цей період адміністрація Дж. Кеннеді активно просуvala ідею «Атлантичного партнерства» між США та ЄЕС. Протягом 1940-х – 1950-х рр. американські еліти активно підтримували ідею посиленої інтеграції між країнами Західної Європи, адже інтеграція могла б перетворити ЄЕС на молодшого партнера США. Водночас де Голль, не дивлячись на свій неприхований скептицизм до наднаціональних організацій, розумів які великі переваги отримувала Франція від Спільного ринку і почав розглядати можливість використати інтеграційне об'єднання в якості трампліну для французьких геополітичних амбіцій. Його ідея полягала в реформуванні ЄЕС в

конфедерацію національних держав з незалежною позицією в системі міжнародних відносин та Францією в якості лідера. За цих обставин США мали знайти спосіб переконати де Голля, що Велика Британія не стане американським «троянським конем», який буде саботувати його плани.

Білому дому не вдалося переконати Париж у своїй щирості. Де Голль був незадоволений тим, що Кеннеді врегулював з СРСР Карибську кризу (1962 р.) без узгодження своєї позиції із союзниками. На додачу до цього США та Велика Британія підписали договір Нассау [6]. В рамках цієї угоди США погодилися на продаж Сполученому Королівству балістичних ракет Polaris американського виробництва, що фактично поставило Британію у залежність від США в питаннях національної безпеки. Кеннеді та Макміллан розуміли, що це рішення викличе незадоволення Франції та пропонували включити її до договору, на що отримали відмову. Варто зазначити, що існують суттєві докази на користь того, що де Голль визначився зі своїм рішенням задовго до цих подій, і вони лише підтвердили його підозри.

14 січня 1963 р. президент де Голль публічно оголосив, що Франція накладе вето на заявку Великої Британії щодо вступу в ЄЕС та відмовляється приймати участь у проєкті багатосторонніх ядерних сил країн-членів НАТО [7]. В Вашингтоні демарш де Голля викликав занепокоєння, оскільки його вето поховало плани Кеннеді на створення «Атлантичного партнерства» та поглиблення європейської інтеграції. Серед членів ЄЕС також почала зростати недовіра. На той момент Франція вже вивела з під командування НАТО свої збройні сили та фактично припинила приймати активну участь в діяльності Альянсу, але зберегла за собою право вето при прийнятті рішень. Коли невдовзі Франція підписала з ФРН договір про взаємопорозуміння [8], в американського істеблішменту виникла підозра, що цей процес може призвести до формування незалежного франко-німецького блоку. Дж. Кеннеді прийшов до висновку, «що Сполучені Штати мають бути готовими до того, що де Голль вважає можливим укладення угоди з росіянами, яка призведе до розпаду НАТО та виводу американського контингенту з Європи» [9]. Після цих подій керівництво США припинило активну підтримку поглиблення європейської інтеграції, оскільки дійшло висновку, що ці ідеї не мають беззастережної підтримки в громадян та політичного істеблішменту західноєвропейських країн.

В січні 1963 р. де Голль наклав вето на вступ Великої Британії до ЄЕС, заявивши, що економічні інтереси Великої Британії і континентальної Європи в принципі несумісні, оскільки Британія прив'язана до світової торгівлі і має зобов'язання перед британським Співтовариством. Тому її вступ до ЄЕС перетворить його на «зону глобальної світової торгівлі». Рішення Франції стало послабило позиції уряду Г. Макміллана, який невдовзі пішов у відставку.

Після вбивства Дж. Кеннеді (22 листопада 1963 р.) віце-президент Ліндон Джонсон зайняв посаду президента США та оголосив про продовження курсу Кеннеді. Білий дім прийняв рішення не йти на публічну конфронтацію з Парижем та ігнорував закиди де Голля, вичікуючи на зміну уряду у Франції. Спроби США повернутися до ідеї багатосторонніх ядерних сил зазнали невдачі.

Стосунки між США та Францією у сфері колективної безпеки продовжували погіршуватися. Наприкінці 1963 р. Франція заблокувала прийняття документу МС 100/1 ("Appreciation of the Military Situation as It Affects NATO up to 1970"), який мав стати основою для нової стратегічної концепції НАТО. Після цього робота Комітету військового планування НАТО була заблокована о 1966 р. [4, р. 178] У квітні 1964 р. Франція повністю вивела свої військово-морські сили з під командування НАТО. У листопаді 1964 р. де Голль повідомив посла США Ч. Болена, що Франція планує вийти з НАТО у 1969 р., у відповідності з умовами закладеними в договорі 1949 р. У травні 1965 р. США були попереджені, що війська НАТО мають бути готовими за необхідності залишити територію Франції. Варто зазначити, що певний час наміри де Голля стосовно виходу з НАТО стримувалися нестабільною політичною ситуацією та ризиком початку глобального конфлікту під час Берлінської (1961 р.) та Карибської криз (1962 р.).

Після того як стосунки між Заходом та Сходом стабілізувалися, у тогочасного французького уряду не залишилося причин продовжувати участь в Альянсі. 7 березня 1966 р. Ш. де Голль офіційно оголосив про припинення участі Франції у структурах військового планування НАТО. На той момент у Вашингтоні вже змирилися з цим та почали готуватися до внесення коректив у роботу Альянсу, тим паче що на той момент значення збройних сил Франції для боєздатності блоку суттєво зменшилося. Станом на 1964 р. на Францію приходилося лише 15% військових спроможностей НАТО.

Для керівництва США подібний розвиток подій був неприємним, але цілком припустимим. Адже поступки, яких вимагав голлістський уряд Франції, були неприйнятними для американських еліт. США інвестували великі ресурси в євроатлантичну систему колективної безпеки та не бажали обмежувати власну свободу дій у зовнішній політиці. Для інших членів НАТО французькі пропозиції також були неприйнятними, адже вони передбачали домінування у європейській частині Альянсу декількох найвпливовіших держав за рахунок інших. Лідерство США в Альянсі за принципом «перший серед рівних» їх цілком влаштовувало.

У підсумку ці події мали позитивні наслідки для євроатлантичної солідарності. Вихід Франції дозволив членам НАТО провести необхідні реформи, які дозволили адаптувати його до реалій доктрини ядерного стримування [4, р. 256]. Американські дипломати зосередилися на збереженні єдності серед 14 держав НАТО, обмеженні негативних наслідків кризи у євроатлантичних відносинах для ЄЕС та дипломатичній ізоляції Франції. Адміністрації Л. Джонсона вдалося реформувати Північноатлантичний альянс та підготувати його до реалій доби «розрядки» [10, р. 86]. Члени Альянсу погодилися на проведення регулярних консультацій з питань використання ядерної зброї, що підвищило статус і вплив членів блоку, які не входили до ядерного клубу.

Дослідження перебігу франко-американських відносин за президентства Ш. де Голля дозволяє сформулювати наступні висновки:

- Стратегічний суперечності між Францією та США були викликані принципово відмінним баченням майбутнього системи європейської колективної безпеки. Після приходу до влади голлістів у 1958 р. Франція відмовилася від багатостороннього підходу (мультилатералізму), спрямованого на створення інтегрованої євроатлантичної спільноти на базі архітектури НАТО та ЄЕС.

- У баченні французьких еліт Франція мала посісти провідну позицію в ЄЕС та перетворити Західну Європу на окрему геополітичну силу, яка б виступала в ролі арбітра між США та СРСР. В свою чергу США підтримували розвиток наддержавних інституцій та підходів, спрямований на збереження єдності всіх учасників євроатлантичного проекту під американським контролем.

- Пропозиція Ш. де Голля про створення тристороннього директорату не дістала позитивної відповіді, оскільки ставила б під загрозу єдність НАТО та вступала в пряме протиріччя з інтересами США, які не бажали надавати будь-якій іншій державі права вето на зовнішньополітичні рішення Вашингтону. Небажання французького уряду піти на поступки в цьому питанні визначило подальший розвиток подій.

- Французька політична еліта вважала, що Париж має зберегти за собою право незалежного прийняття рішень у питаннях національної безпеки, через що французький уряд поступово виводив власні збройні сили з під командування НАТО та заблокував пропозицію зі створення багатосторонніх ядерних сил. На думку Ш. де Голля подібні наднаціональні інституції були інструментом розширення американської сфери впливу.

- Ветування британської заявки на членство в ЄЕС було спричинено переконанням французького істеблішменту в надмірній залежності Лондона від США. Спроби американських дипломатів переконати Париж у взаємовигідному характері трансатлантичної співпраці не мали успіху.

- На середину 1960-х рр. в жодної з сторін не залишилося сумнівів у тому, що Франція відмовиться від членства в НАТО через принципові протиріччя з питань колективної безпеки. На практиці це виявилось взаємовигідним рішенням, оскільки це дозволило США та іншим членам Північноатлантичного альянсу провести необхідні реформи, які зрівняли в статусі усіх його членів та відкрили певні можливості для пошуку порозуміння з країнами Варшавського пакту.

Список використаних джерел і літератури:

1. Sulzberger C. *The Last of the Giants*. New York : Macmillan, 1970. 1062 p.
2. Dulles and Spaak. Memorandum of conversation. 27 September 1958. *FRUS 1958-1960*. Vol. 7, part 1: Western Europe. P. 359-360.
3. Kohler to Rusk. Memorandum. 24 January 1961. *FRUS 1961-1963*. Vol. 13. P. 641-644.

4. Reyn S.J.G. *Atlantis Lost: The American Experience with De Gaulle, 1958-1969*. Amsterdam : Amsterdam University Press. 2010. 548 p.
5. Jackson J. *De Gaulle*. London : Haus Publishing Limited, 2003. 928 p.
6. Joint Statement Following Discussions With Prime Minister Macmillan - The Nassau Agreement. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/joint-statement-following-discussions-with-prime-minister-macmillan-the-nassau-agreement> (дата звернення 23.06.2020)
7. Press conference held by General de Gaulle (14 January 1963). URL: https://www.cvce.eu/en/obj/press_conference_held_by_general_de_gaulle_14_january_1963-en-5b5d0d35-4266-49bc-b770-b24826858e1f.html (дата звернення 18.06.2020)
8. Treaty between the French Republic and the Federal Republic of Germany on French-German cooperation (22 January 1963). URL: https://www.cvce.eu/en/obj/treaty_between_the_french_republic_and_the_federal_republic_of_germany_on_french_german_cooperation_22_january_1963-en-68956f73-75cb-4749-a6e2-344c8aad84ba.html (дата звернення 23.06.2020)
9. John F. Kennedy Library. Kennedy Papers. National Security Files. Meetings and Memoranda. Box 316. Bromley Smith. Summary Record of NSC Executive Committee Meeting No. 38 (Part II). 25 January 1963.
10. Ellison J. Defeating the General: Anglo-American Relations, Europe and the NATO Crisis of 1966. *Cold War History*. 2006. Vol. 6. Issue 1. P. 85-111.

УДК 94 : 327.54 (8)

Романюк В.О.

«ХОЛОДНА ВІЙНА» ТА КАРИБСЬКА КРИЗА

Досліджено чинники і особливості «холодної війни» другої половини 40-х – початку 90-х рр. XX століття як особливої форми конфронтації та суперництва між великими державами. Проаналізовано окремі концептуальні підходи до цієї особливої системи міжнародних відносин і суспільно-політичного явища, певного політичного феномену у згаданий період, досліджено визначення терміну «холодна війна» та передумови її виникнення, розглянуто певні американські доктрини та концепції, а також викладено окремі періоди «холодної війни». Окрему увагу приділено промові В. Черчилля в Фултоні у березні 1946 р. як своєрідного маніфесту початку «холодної війни».

Розглянуто неспростий і напружений період «холодної війни» – Карибську кризу (1962 р.), яку визнано кульмінаційною подією початкового періоду «холодної війни» і самою небезпечною за всю історію людства кризою, яка могла викликати світову термоядерну війну.

Проведений аналіз підтверджує трактування феномена «холодної війни» як специфічної форми тривалих відносин конфронтаційного типу між країнами, які знаходяться в стані постійного конфлікту, утримуючись при цьому від прямого застосування військових методів протиборства, та визначено доцільним проведення досліджень як для збереження історичної пам'яті, так і для формування виваженого підходу до політики України у сфері забезпечення національної безпеки і оборони, зовнішньої політики та міжнародних відносин.

Ключові слова: «холодна війна», Карибська криза, криза на Сході України, протистояння, суперництво, безпека, міжнародні відносини.

Романюк В.А. «Холодная война» и Карибский кризис.

Исследованы факторы и особенности «холодной войны» второй половины 40-х – начала 90-х рр. XX столетия как особой формы конфронтации и соперничества между великими державами. Проанализированы отдельные концептуальны подходы к этой особенной системе международных отношенийи общественно-политического явления, определенного политического феномена в упомянутый период, исследованы определения термина «холодная война» и предпосылок ее возникновения, рассмотрены отдельные американские доктрины и концепции, а также изложены отдельные периоды «холодной войны». Отдельное внимание уделено речи У. Черчилля в Фултоне в марте 1946 года как своеобразному манифесту начала «холодной войны».

Рассмотрен непростой и напряженный период «холодной войны» – Карибский кризис (1962 г.), который признан кульминационным событием начального периода «холодной войны» и самым опасным за всю историю человечества кризисом, который мог вызвать мировую термоядерную войну.

Проведенный анализ подтверждает трактовку феномена «холодной войны» как специфической формы длительных отношений конфронтационного типа между странами, которые находятся в состоянии постоянного конфликта, воздерживаясь при этом от прямого применения военных методов противоборства, и определено целесообразным проведение исследований как для сохранения исторической памяти, так и для формирования взвешенного подхода к политике Украины в сфере обеспечения национальной безопасности и обороны, внешней политики и международных отношений.

Ключевые слова: «холодная война», Карибский кризис, Восточнoукраинский кризис, противостояние, соперничество, безопасность, международные отношения.

Romaniuk V.A. The Cold War and the Caribbean crisis.

The factors and features of the XX century Cold War as a special form of confrontational relations and rivalry between the great powers have been investigated. Certain conceptual approaches to this specific system of international relations and the socio-political phenomenon existing within the period between the

second half of the 40s – early 90s of the XX century have been analyzed, also the definition of the term Cold War and the prerequisites for its emergence have been investigated. A number of American doctrines and concepts have been studied with the certain periods of the Cold War have been highlighted. A special attention has been paid to the speech of Winston Churchill in Fulton in March 1946 as a kind of manifesto of the beginning of the Cold War.

The author has investigated a difficult and tense period of the Cold War – the Caribbean Crisis (1962), which has been recognized both as the most dangerous crisis in the entire history of the mankind and the Cold War culminating event being able to cause a thermonuclear war in the world.

The analysis made confirms the interpretation of the phenomenon of the Cold War as a specific form of long-term confrontational relations between the countries that are in a state of a permanent conflict while refraining from a direct use of military methods of confrontation. The author has found it appropriate to conduct further researches seeking both the preservation of historical memory and formation of a balanced approach in the policy of Ukraine in the sphere of ensuring national security, defense, foreign policy and international relations.

Key words: *Cold War, the Caribbean crisis, crisis in Eastern Ukraine, confrontation, rivalry, security, international relations.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин між окремими державами на початку ХХІ століття ми маємо можливість споглядати й аналізувати цілу низку подій, що позначені певним загостренням напруженості та суперництва між провідними державами – альтернативними центрами сили світової політики та їх намаганнями домінувати в окремих регіонах світу відповідно до своїх уявлень щодо розподілу сфер впливу, відбуваються складні конфронтаційні процеси і трансформації міждержавних стосунків світової спільноти.

З огляду на такий розвиток сучасних міждержавних стосунків окремі політичні оглядачі, аналітики та науковці все частіше характеризують стан відносин між провідними державами як «другу холодну війну» та вдаються до дослідження феномену «нової холодної війни». Такий підхід до розгляду певних міждержавних відносин поряд з ґрунтовним та виваженим порівняльним політичним аналізом, розгортанням широкої полеміки і відповідного наукового дискурсу потребує належного розуміння та переосмислення подій колишньої «холодної війни» – особливої системи міжнародних відносин після Другої світової війни. «Холодна війна» характеризувалася глобальним ідеологічним, політичним, військовим, науково-технологічним, економічним і культурним протистоянням США та СРСР і очолюваних ними воєнно-політичних блоків – Північноатлантичного альянсу (НАТО) та Організації Варшавського договору (ОВД), яке поєднувалося з гонкою озброєнь і високим ступенем загрози нової світової війни [1]. Як суспільно-політичне явище «холодна війна» була втіленням протистояння двох політичних систем, яке включало військові, зовнішньополітичні, економічні, ідеологічні та інші аспекти. Цей політичний

феномен характеризувався постійною високою напруженістю у відносинах між провідними державами, однак супроводжувався уникненням провідних суб'єктів конфронтації від прямого застосування сили [2].

Цілком актуальною і правомірною є постановка проблеми про концептуалізацію самого поняття «холодної війни», визнання домінантної ролі правлячої верхівки США, військово-промислового комплексу (ВПК) і американського розвідувального співтовариства у запровадженні й розгортанні політики «холодної війни» та послідовного забезпечення особливої форми конфронтаційних відносин між великими державами через доктрини «світового панування» і «стримування комунізму», пріоритету «національних інтересів» та «реалізму», де головним арбітром в міждержавних стосунках визнавалась лише сила, «звільнення від комунізму» з використання атомної зброї та необхідності третьої світової війни, а також «балансування на межі війни», що потребувало нарощування ракетно-ядерного потенціалу як для протидії «радянським загрозам», так і для розгортання безпрецедентної гонки озброєнь.

У рамках доктрин воєнної інтервенції та здійснення психологічної війни, проведення числених таємних операцій і обмежених військових конфліктів в різних регіонах світу та гострих політичних криз, спровокованих як однією, так й іншою сторонами протистояння, важливим і кульмінаційним етапом початкового періоду «холодної війни» стали Карибська криза (1962 р.), інтервенція найманців і проголошення незаконної блокади Куби, в результаті чого людство було поставлено на грань ядерної катастрофи.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Дослідження політичного феномену «холодної війни» продовжує привертати увагу багатьох зарубіжних і вітчизняних дослідників, науковців та політичних аналітиків, фахівців у сфері міжнародної безпеки, зовнішньої політики і міжнародного права, всесвітньої історії та історії спецслужб і розвідки.

Слід відзначити чималу кількість статей і наукових досліджень, фактичного матеріалу політичних аналітиків та фахівців у згаданих сферах щодо концептуального визначення поняття «холодної війни» як політичного феномену, передумов та обставин виникнення конфронтації після перемоги у Другій світовій війні, ролі американського політичного інстеблішменту, військового керівництва і ВПК та розвідувального співтовариства США у процесі нагнітання антикомуністичної істерії та розроблення низки американських доктрин, розгортанні психологічної війни, здійснення воєнної інтервенції та таємних операцій в окремих регіонах світу, а також перебігу подій на окремих етапах «холодної війни» тощо.

У цьому контексті заслуговує на увагу доробок таких американських аналітиків та науковців, як Г. Алмонд [3], У. Бернс [4], Дж. Бернхем [5], Р. Брауні [6], Р. Гартхоф [7], Дж. Кеннан [8, 9], С. Коен [10], К. Лондон [11], Г. Моргентау [12], Д. Перкінс [13] та ін.

Серед російських та європейських зарубіжних дослідників, в статтях яких розглядаються нагальні питання та особливості «холодної війни» і Карибської кризи, доцільно відзначити О. Адамішина [14], І. Ванден Берге [15],

М. Загладіна [16], В. Зубока [17], Є. Єгорова [18], Р. Овіннікова [19], О. Олексієва [20], Г. Мардонеса [21], М. Нарінського [22], Л. Ніжинського [23], К. Плешакова [24], А. Чубар'яна [25], М. Яковлєва [26], О. Яковлєва [27]. Серед вітчизняних авторів зазначеній проблематиці присвячено праці Д. Асанова [28], С. Віднянського [1], О. Деменко [29], І. Копилова [30], Г. Костіна [31], В. Манжолі [32, 33], Т. Орлової [34], С. Толстова [2, 35], А. Тумашова [36, 37], М. Фесенко [2] та ін.

При цьому слід відзначити, що незважаючи на значний обсяг наукової та політичної літератури з проблематики «холодної війни» та Карибської кризи, різноплановість згаданого політичного протистояння і декілька тривалих періодів конфронтації протягом майже 35 років, ряд аспектів теми не знайшли більш-менш глибокого відображення, не були належним чином досліджені або залишилися у всесвітній історії майже непомітними.

Перебіг загальної наукової дискусії дозволив виявити низку проблемних зон у тлумаченні подій 1940-х – 1980-х рр. Адже з огляду на тривалість та інтенсивність суперництва двох наддержав у 1947/48 – 1990/91 рр. залишається відкритим принципове питання, чи була тогочасна «холодна війна» специфічною формою співіснування певних ворогуючих сторін, або вона мала характер протиборства, яке передбачало неминучу розв'язку, мусило закінчитися поразкою слабшого суперника й встановленням домінування переможців.

З погляду сьогодення ці зауваження, на думку окремих дослідників, визначають основні контури політичного і наукового дискурсу. Поява новітніх гіпотез з приводу того, чи можна вважати теперішнє загострення суперництва великих держав аналогом колишньої «холодної війни» 1947-1991 рр., потребує з'ясування, чи були тодішні й теперішні протиріччя подібними або принаймні однотипними за їх формою, ступенем гостроти та інтенсивності. Від відповіді на це питання залежить, наскільки продуктивним може бути порівняння історичних умов і типологічних ознак глобального протиборства між СРСР і США з різноплановими відносинами конкуренції та суперництва між великими державами сучасності.

При цьому слід відзначити, що попри значний обсяг наукової та політичної літератури з проблематики «холодної війни», в науковому дискурсі й досі залишаються дискусійними критерії, які дозволяють визначити зміст цього феномену міжнародних відносин. Не дивно, що в міру розгортання полеміки з приводу оцінки новітніх тенденцій у відносинах між США та Росією, колишня «холодна війна» 1940-х – 1980-х рр. все частіше стає предметом переосмислення у політичних та академічних колах [2, с. 6].

Залишається остаточно невирішеним питання більш чіткої концептуалізації самого поняття «холодної війни» як особливої системи міжнародних відносин, різнопланового суспільно-політичного явища чи попереднього етапу (предтечі) виникнення «гарячої війни».

В науковій літературі з питань всесвітньої історії, міжнародного права і забезпечення національної безпеки також залишається недостатньо дослідженою проблематика виникнення і розгортання Карибської кризи, участі в ній силових

структур ворогуючих сторін протистояння, а також наслідків та уроків Карибського конфлікту.

У рамках загальної політики «холодної війни», обмежених воєнних конфліктів в різних регіонах світу та під час окремих суспільно-політичних криз в минулому столітті, на думку автора, недостатньо уваги приділено висвітленню реакційної та провокативної діяльності правлячих кіл провідних держав світу, шовіністично налаштованих можновладців та прихильників ескалації, які не зважають на інтереси народу, суспільства та країни в цілому, насамперед США, СРСР і Російської Федерації. Вочевидь в дослідженнях щодо згаданих країн в періоди «холодної війни» ХХ ст. чи «нової холодної війни» у ХХІ ст. більш слушним буде говорити не про вину країни та її народу, а про відповідальність та антинародну політику можновладців і певних реакційних кіл, воєнщини та відповідних силових структур.

Мета статті. Стаття присвячена передумовам виникнення і розв'язання Карибської кризи 1962 р. та з'ясуванню її уроків.

Окремі підходи до визначення поняття «холодної війни»

У науці вдаються до різних видів визначення понять, характер і структура яких залежать передусім від обраної основи поділу визначень. В нашому дослідженні згадаємо про перше згадування вказаного терміну та спробуємо розкрити у окремих найбільш характерних визначеннях поняття «холодної війни» зміст, тобто його істотні та загальні ознаки.

Спочатку зазначимо, що термін «холодна війна» вперше використав кастильський принц Хуан Мануель у XIV ст. Він поділяв їх на «гарячі» і «холодні» в залежності від того, війни відрізняються тим, як вони закінчувалися. «Гарячі війни», за його розумінням, закінчувалися загибеллю держав або миром, а «холодні війни» не приносили ні миру, ні честі тим, хто їх розв'язував.

Для опису протистояння США та СРСР термін «холодна війна» вперше застосував Джордж Орвелл у статті «Ти й атомна бомба» («You and the atomic bomb»), що з'явилася на світ 19 жовтня 1945 році в газеті «Tribune» [38].

Головними рушійними чинниками політики обох наддержав у другій половині 40-х – 80-х рр. минулого століття, на думку окремих дослідників, були взаємний страх і занепокоєння власною безпекою. Таким чином, головна ознака «холодної війни» – це *конфронтація* у світовій політиці. Іншими ознаками були: ревізія узгоджених під час Другої світової війни рішень; формування військово-політичних блоків навколо двох великих держав; перегони озброєнь, у тому числі ракетно-ядерних; воєнно-силове мислення в зовнішній політиці; формування «образу ворога» засобами масової інформації. Оскільки обидві сторони уникали відкритого конфлікту, «холодна війна» велася в царині міжнародної політики та ідеології, економічного змагання, політичних і військових загроз, розвідки та підривної діяльності [39].

Про конфронтацію між СРСР і західними країнами на чолі зі США в період після закінчення Другої світової війни, як на одну з головних ознак «холодної війни», вказує професор Інституту міжнародних відносин КНУ ім.

Т. Шевченка В.А. Манжола. Це явище описується як «стан міжнародних відносин», яким були властиві постійна взаємна ворожість й недовіра, які ґрунтувалися на політичних, ідеологічних, економічних та суспільних відмінностях між наддержавами» [32].

Згаданий конфронтаційний тип відносин між державами фактично дуже близький до *балансування на грані війни* і не передбачають заздалегідь запланованого прямого воєнного зіткнення сторін. Доцільно зауважити, що учасники конфронтації офіційно визнають один за одним статус опонентів, суперників чи супротивників. При цьому різниця між «ворогом» і «супротивником» по суті залежить від наявності чи відсутності прямого силового конфлікту і воєнних дій. Інакше кажучи, якщо стан війни не впроваджується та не спостерігається несанкціонованих військових зіткнень, сторони зазвичай визначають одна одну як супротивників. Якщо трапляються поодинокі інциденти на кшталт збиття цивільних лайнерів чи брутальних порушень міжнародного права, учасники протистояння можуть свідомо утримуватися від надмірного загострення напруженості й залишатися упродовж певного часу в стані «ні війни, ні миру». Однак у разі прямих воєнних зіткнень, коли спрацьовує логіка спіралі ескалації, супротивники починають безпосередньо й офіційно вважати один одного ворогами і вживати це поняття у повсякденному дискурсі [2, с. 11].

Цілком закономірними і слушними є також твердження С.В. Толстова і М.В. Фесенко про те, що «холодну війну» як своєрідний феномен міжнародних відносин найбільш виразно характеризують методи, які застосовувалися її учасниками. Серед них важливе значення мали *системне стримування*, яке стосувалося різних сфер відносин, включаючи насамперед військову, створення постійних військових блоків та економічних об'єднань, застосування економічних санкцій та блокад, обмеження економічних і гуманітарних зв'язків, організація підривної діяльності та підтримка антиурядових сил. З цієї точки зору явище «холодної війни» слід розуміти як форму тривалих відносин конфронтаційного типу між країнами, які перебувають у стані постійного конфлікту, широко використовують як силові, так і несилові форми тиску на супротивника, однак утримуються від прямого застосування збройних методів протиборства [2, с. 13].

У згаданій на початку нашого дослідження статті С.В. Віднянського в 6-му томі Юридичної енциклопедії, як характерна ознака «холодної війни», розглядається *протистояння* США та СРСР і очолюваних ними воєнно-політичних блоків – Північноатлантичного альянсу (НАТО) та Організації Варшавського договору (ОВД), яке поєднувалося з гонкою озброєнь, високим ступенем загрози нової світової війни [1].

Зазначимо, що поряд з лаконічними визначеннями окремі автори послуговуються більш розлогішими засобами теоретичного узагальнення. Так, В.А. Манжола вказує, що після поразки Німеччини в 1945 р. загострення протиріч між союзниками по антигітлерівській коаліції мотивувалося прагненням заповнити вакуум сили в Європі. У 1947-1949 рр. суперництво між

ними призвело до згортання партнерства та поступового переведення протистояння в режим перманентної конфронтації. Однією з найважливіших складових тогочасної конфронтації була ідеологічна, адже дві наддержави «намагалися перебудувати повоєнний світ згідно зі своїми ідеологічними настановами», а їхня зовнішньополітична діяльність набувала, певною мірою, «месіанського характеру». СРСР та США будували свою політику на основі глибоко антагоністичних принципів: їх розділяли розбіжності з питань прав людини, громадянських свобод, соціально-економічного устрою світу та бачення тенденцій розвитку людства. Визначальним чинником «холодної війни» була гонка ядерних озброєнь. «Ядерний потенціал, який уможлиблював цілковите знищення супротивника, виступив фактором стримування можливої великомасштабної війни між наддержавами та змусив їх реалізовувати конфронтаційні відносини мирними засобами» [32].

На належну увагу заслуговує визначення іншого вітчизняного дослідника – професора історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка Т.В. Орлової, яка розцінює «холодну війну» як аналог «третього світового конфлікту» – третю й останню світову війну XX ст. На її думку, «з одного боку «холодна війна» мала ознаки справжньої світової війни, яка закінчилася відповідним поділом світу на користь переможців і повним крахом (аж до розпаду) держав, що програли. Однак з іншого боку, це була незвичайна, нетрадиційна війна, яка здійснювалася переважно в ідеологічній, політичній, економічній і технологічній сферах із використанням безпрецедентно жорстких невійськових і нетрадиційних засобів. Застосування цих засобів значною мірою визначило характер, форми і масштаби глобального протистояння, які, так само, як і наслідки протистояння, далеко не в усьому вписувалися у параметри «звичайної» світової війни» [34, с. 261].

Серед характерних ознак і специфічних рис «холодної війни» як політичного феномену Т.В. Орлова відзначає наступні:

- вперше мав місце приклад, коли країна, яка розпочала світову війну, виграла її;
- вирішення ідеологічних суперечностей здійснювалося з використанням невійськових і нетрадиційних (насамперед інформаційних) засобів протистояння;
- розв'язання ідеологічних суперечностей не призвело до усунення геополітичних суперечностей;
- наявність ядерної зброї й усвідомлення небезпеки світової ядерної війни та її наслідків не дозволили застосувати військові засоби у глобальному масштабі;
- активне суперництво було винесене на територію «третьох» держав;
- підсумки війни не були юридично закріплені рішеннями міжнародної конференції держав-переможниць [34, с. 261-262].

На думку вітчизняних дослідників – співробітників Інституту всесвітньої історії НАН України С.В. Толстова і М.В. Фесенко, серед різноманітних оцінок «холодної війни» доцільно виокремити дві протилежні точки зору. Ряд дослідників вважають, що «холодна війна» 1947/48 – 1990/91 рр. була унікальним породженням обставин XX ст., і що нічого подібного у минулому

доти не спостерігалось. За цією логікою, глобальне протистояння другої половини XX століття було зумовлено розподілом світу між конкуруючими, протилежними в політико-ідеологічному сенсі системними об'єднаннями, та появою ядерної зброї. Протилежна точка зору полягає у тому, що подібні феномени відносин конфронтаційного типу – її історичні аналоги – мали місце навіть у давнину, наприклад, під час майже 120-річного протистояння Риму і Карфагену в III-II ст. до н.е. Адже обидві сторони намагалися завдати одна одній найбільшої шкоди морськими блокадами, підливними діями, перетягуванням союзників, встановленням прямого контролю над стратегічно важливими опорними пунктами, тиском на нетривких союзників і нейтралів, провокуванням повстань, таємною дипломатією тощо. Зазначається, що схожі ситуації та притаманні ним ознаки поведінки зустрічаються і в сучасній практиці, наприклад у формі жорстких санкцій і системної блокади, яку США впродовж тривалого часу провадили щодо окремих країн на кшталт Куби, Ірану, Лівії, Іраку, Сирії, КНДР та ін. [2, с. 10].

Отже, «холодної війни» – особлива система міжнародних відносин після Другої світової війни (друга половина 40-х – початок 90-х рр. XX ст.), що характеризувалася протистоянням США та СРСР і очолюваних ними воєнно-політичних блоків – Північноатлантичного альянсу (НАТО) та Організації Варшавського договору (ОВД), запеклою конкуренцією двох політичних систем у світовій політиці та гонкою озброєнь, політичними кризами і виникненням обмежених військових конфліктів, високим ступенем загрози та «балансуванням на межі» нової світової війни з уникненням суб'єктів конфронтації від прямого застосування ядерної зброї.

Передумови «холодної війни» і американські доктрини

Після визначення поняття «холодної війни», на нашу думку, важливо спочатку звернути увагу на певних ознаках передумов «холодної війни», які ймовірно почали формуватися на людиноненависницьких доктринах війни та «загальної смерті» і поширених міфах про «небезпеку зі Сходу», «радянської загрози» з часів створення радянської держави після Жовтєвої революції 1917 р. для виправдання інтервенції країн Антанти проти СРСР й спроб її ізоляції на міжнародній арені та після перемоги над фашизмом у Другій світовій війні (1939-1945 рр.), коли не вдалося досягти мети месіанського прагнення до світового панування відповідно до стереотипів американських доктрин «національних інтересів», «приречення долі», «світового панування», а також після розповсюдження в міжнародній політиці міркувань про «протиприродність» союзу США і СРСР у війні з фашизмом.

Наслідком подібного мислення, яке відображає цілком конкретні інтереси правлячих кіл та агресивну сутність американського імперіалізму, вочевидь стала «холодна війна», яку розв'язали Сполучені Штати Америки. Власне, сама «холодна війна» в переважній більшості досліджень, числених висловлювання політиків, державних діячів і політичних аналітиків та в свідомості значної

частини населення нашої планети логічно пов'язана з перемогою над фашизмом у Другій світовій війні.

Для більш повного розуміння передумов «холодної війни» в контексті послідовної підготовки воєнного відомства США до атомної війни важливе значення має об'єктивний аналіз діяльності до середини 40-х рр. XX ст. таких американських військових структур як Комітет начальників штабів і Об'єднаний комітет воєнного планування, штаб військово-повітряних сил (ВПС) щодо розробки американських воєнних директив підготовки нової війни з використанням атомної зброї (1496/2 «Основа формулювання воєнної політики» і 1518 «Стратегічна концепція і план використання збройних сил США», № 432/д від 14.12.1945 р. щодо атомного бомбардування радянських міст та ін.).

Окремо розглянемо певні американські доктрини «холодної війни», що були характерними для розгортання цієї війни. Так, можна вважати, що самі собою доктрини мало кого можуть зацікавити, хіба що їх замовників. Але вони були розраховані на народні маси і саме тому в основу мілітаризму та воєнної пропаганди в США покладена теза про «національні інтереси».

Однією із перших доктрин, що відображала давні прагнення правлячих кіл щодо Радянського Союзу, була *доктрина «стримування»*, початок якої було покладено статтею Джорджа Кеннана «Джерела поведінки Рад» у журналі «Форін афферс» в 1947 р. У цій статті, зокрема, говорилося, що «головним елементом будь-якої політики США по відношенню до Радянського Союзу повинно бути тривале, терпляче, але сильне і пильне стримування» [40, р. 423].

На думку окремих дослідників, саме ця стаття, яка з'явилася спочатку без зазначення автора, була окремою спробою або певним політичним зондування політичних лідерів США реакції світової суспільної думки, перевіркою «працездатності» тих або інших доктрин, їх можливих недоліків та переваг. З одного боку, дискусія здатна була послужити певним амортизуючим фактором прямої критики, з іншого – створювалася сприятлива можливість прислухатися до настроїв світової спільноти та при нагоді відійти на запасні позиції. Вибраний час опублікування статті Дж. Кеннана визнається як певне питання тактики, оскільки фактично доктрина «стримування» народилася значно раніше, відображаючи давню позицію правлячих кіл щодо СРСР. Доктрина «стримування» на той час була досить популярною, вона стала предметом широкого обговорення в пресі, зайняла чільне місце в університетських лекційних курсах, присвячених історії, теорії та практиці зовнішньої політики США, й знаходила як прихильників, так і критиків. Повне визнання позиції американського дипломата, політолога та історика Дж. Кеннана щодо Радянського Союзу і доктрина «стримування» отримали тільки після настання «холодної війни» [27, с. 193-195].

Одним із перших, хто підтримав *доктрину «стримування»*, був Ганс Моргентау (англ. Hans Morgenthau), який в статті «Джерела американської зовнішньої політики» [41], запропонував її «активне» продовження, назвав «стримування» саме «реалістичним підходом» до міжнародних справ та здійснив певний екскурс в минуле зовнішньої політики США і агресивних війн, який

знадобився йому лише для того, щоб заявити про необхідність повернення до «реалістичного курсу», який відповідав «національним інтересам» без будь-яких вилучень і застережень [27, с. 195].

Викладаючи свою *концепцію «реалізму»* у міжнародних відносинах в книзі «На захист національних інтересів» [12], Г. Моргентау розвиває ідеї, викладені в роботі «Політика націй», що вийшла ще у 1948 р. Так, на його думку, політика, що базується на «національних інтересах» і перейнята «здоровим егоїзмом», сповнена справжньої моральної величі.

У подальшому американський політолог, загальновизнаний засновник і голова американської школи прагматизму Г. Моргентау настільки увірував в *концепцію «національних інтересів»*, що відсутність великих зіткнень у радянсько-американських відносинах пояснював «патологічними збоченнями» національних пріоритетів та передрікав, що після завершення американської агресії у В'єтнамі, США розпочнуть проводити зовнішню політику на базі «раціонального розуміння інтересів» і через це знову зіткнуться у конфлікті з Радянським Союзом» [42].

У 1947 р. в США була опублікована праця теоретика консерватизму Джеймса Бернхемса «Боротьба за світове панування», в якій люто пропитувалася необхідність третьої світової війни заради досягнення світового «демократичного порядку» під егідою США. Згодом за Дж. Бернхемом визнали авторство *доктрини «звільнення від комунізму»*, яку активно підхопили Аллен Даллес і Дуайт Ейзенхауер [27, с. 202]. У подальшому Дж. Бернхем був визнаний також активним ідеологом *доктрини «звільнення»* після опублікування своєї книги «Стримання чи звільнення» [5].

Правлячій кліці кортіло скоріше використати атомну зброю. Необхідна була термінова обробка громадської думки. Потрібно було до межі розпалити шовіністичні почуття, зігравши на «неповторності» моменту, коли бомба палила руки, обіцяла владу над світом. Предмет вікового жадання здавався реальним, ідеологічні пророки імперії стрімголов кинулися у вир атомних пристрастей [27, с. 200].

Довгий ланцюг американських агресій та інтервенцій «холодної війни», на думку дослідника О. Яковлєва, завжди знаходив висвітлення в доктринах політологів. Так, доктрина Монро: одноосібне панування в західній півкулі. Інакше – війна з будь-яким противником, який посміє зазіхнути на це право; доктрина Клівленда: будь-яка суперечка європейської держави з американською передається до третейського суду США, іншого арбітру бути не могло; доктрина Хейса: будь-який водний шлях із Атлантичного океану до Тихого повинен знаходитись під контролем США; доктрина «відкритих дверей» – експансія в Китаї; доктрини «великої дубинки» чи «доброго сусіда» – варіації доктрини Монро для латиноамериканських країн за певних історичних умов; доктрина Трумена – втручання у справи будь-якої держави під виглядом «допомоги» і «боротьби з комунізмом» [27, с. 201-202].

Відомий американський історик Декстер Перкінс в своїй книзі «Еволюція американської зовнішньої політики» [13] наголошував на тому, що США ніколи

не соромилась у засобах досягнення своєї мети і якщо звернутися до основних американських доктрин, то суть їх завжди була сповнена «розумного інтервенціонізму».

Отже, американські доктрини «холодної війни» по своїй суті та формі служили шовіністичним виправданням верховної мети США – досягнення світового панування. З ідеологічної та політичної точки зору потрібно було не тільки створити доктрини, які б виправдовували «холодну війну» у вищих інтересах США, а й перетворити ідею американського «світового панування» в загальнонаціональну мету, нав'язати американському народу і світу свій стереотип зовнішньої політики з позиції сили або примусу силою.

Американські історики, особливо так звані «ревізіоністи», протягом багатьох десятиліть палко сперечалися щодо генези «холодної війни». «Ревізіоністи переконливо показали на рубежі шістдесятих та семидесятих років минулого століття, що відповідальність за «холодну війну» повністю і виключно лежить на американському імперіалізмі. При повній згоді щодо відповідальності вони розходилися лише в деталях – коли саме США почали «холодну війну». Деякі відносили цей момент на квітень 1945 року, перших днів Г. Трумена у Білому домі, інші вказували на березень 1946 року – промову У. Черчилля в Фултоні [26, с. 97].

Основні етапи «холодної війни» та її завершення

Історично достовірним є той факт, що саме У. Черчилль у своїй промові 5 березня 1946 р. відкрито закликав почати «холодну війну» [43]. У промові У. Черчилля нескладно віднайти практично усі стереотипи пропаганди повоєнного періоду (заклики до захисту «свободи», «демократії», «прав людини») і певні програмні витоки «холодної війни», оскільки ідеологія антирадянщини, «хрестових походів», «радянської загрози», яка використовувалась англійським політиком усе його свідоме життя, послугувала зведеним кодексом тез, аргументів і лозунгів для тієї частини політології, яка була професійно орієнтована на антикомунізм.

Для визначення основних етапів «холодної війни» доцільно враховувати розвиток міждержавних стосунків США та СРСР, зусилля правлячої верхівки цих держав, їх провідних політичних партій і урядових структур в реалізації певного зовнішньополітичного курсу, безпекової та воєнної політики й певних світових подій, в яких брали участь ці дві провідні держави світу в другій половині ХХ ст.

Перший етап «холодної війни» (середина 40-х рр. – кінець 1960-х рр.): *повоєнне протистояння та ескалація, гонка «ядерних озброєнь»* був сповнений низки подій, які суттєво вплинули на світову політику і життя народів. Так, в цей період були висловлені претензії Й. Сталіна на перегляд кордонів у Європі та Азії і прозвучала згадана промова В. Черчилля із закликом захистити усіма можливими засобами західний світ від «комуністичної загрози», з'явилися «доктрина Трумена» із заходами «спасіння Європи від радянської експансії» і доктрини «стримування» та «звільнення від комунізму»; створення Радянським

Союзом (після визвольної місії в боротьбі з фашизмом на території Європи, при підтримці місцевих компартій і радянських військових баз) прорадянського блоку східноєвропейських країн та впровадження радянської моделі розвитку; «залізна завіса» і сталінський диктат у внутрішній та зовнішній політиці соціалістичних країн, політика чисток та репресій; створення Північноатлантичного альянсу (НАТО), Ради Єкономічної Взаємодопомоги (РЄВ) і Організації Варшавського договору (ОВД), протистояння двох воєнно-політичних блоків та нарощування озброєнь; Берлінська криза 1961 р. і створення ФРН та НДР; конфлікти та війни в Південно-Східній Азії (Корея, В'єтнам) за прямої чи непрямої участі США і СРСР; Карибська криза 1962 р. та народні революції в Угорщині у 1956 р. і в Чехословаччині у 1968 р. та їх придушення радянськими військами.

Другий етап «холодної війни» (початок – кінець 1970-х рр.): *розрядка міжнародної напруженості та військово-політичний паритет* був періодом поступового повернення до миру після того, як світ був на порозі нової світової термоядерної під час Карибської кризи 1962 р.; були украдені договори між ФРН і СРСР, Польщею, Чехословачиною та чотиристороння угода по Західному Берліну; проведено переговори та укладено радянсько-американські угоди про обмеження протиракетних (ПРО) та стратегічних озброєнь (ОСО) у 1972 р.; в 1975 р. у Гельсінкі відбулася Нарада з безпеки і співробітництва в Європі – реальна спроба мирного співіснування двох політичних систем, незважаючи на певні складнощі та протиріччя; досягнуто військово-політичний паритет між Радянським Союзом та США.

Третій етап «холодної війни» (кінець 1970-х рр. – середина 1980-х рр.): *конфронтація через розрядку* в житті світової спільноти позначений завершенням розрядки і новим загостренням протистояння двох систем, погіршенням радянсько-американських відносин; розпочався новий виток гонки озброєнь та розгорнута американська програма СОІ; зросло втручання США в політику країн Близького Сходу і Латинської Америки та Карибського басейну (ЛАКБ); радянські війська було введено в Афганістан у 1979 р.; з'явилися «доктрина Брежнєва» щодо обмеження суверенітету країн соціалістичного табору; посилились протиріччя між окремими соціалістичними державами та зроблено спроби продовження політики «холодної війни» в умовах кризи світової соціалістичної системи.

Четвертий етап «холодної війни» (середина 1980-х – початок 1990-х рр.): *«перебудова» в СРСР, кінець блокового протистояння, розпад СРСР*. З розумінням необхідності демократичних реформ у країні та розрядки міжнародної ситуації радянський генсек М. Горбачов та його прибічники розпочинають у СРСР «перебудову» і деідеологізацією міжнародних відносин; крах недолугої «перебудови» як спроби соціалістичного реформаторства, перехід до ринкових відносин та ліберальної політичної моделі; у 1989 р. завершено вивід радянських військ з Афганістану і народними революціями скинуто прорадянські режими у Польщі та Румунії; в листопаді 1989 р. зруйновано Берлінський мур і в 1990 р. відбулося возз'єднання Німеччини; в

липні 1991 р. було розірвано Варшавський договір, серпневий путч 1991 р. і припинено діяльність КПРС; розпад СРСР у кінці 1991 р. знаменував закінчення «холодної війни» і суттєву зміну геополітичної ситуації в світі на користь США та їх союзників.

Відзначимо, що на думку вітчизняних дослідників С.В. Толстова і М.В. Фесенка показовим є те, що саме питання про закінчення «холодної війни» 1940-х – 1990-х рр. й досі залишається дискусійним. Про завершення «холодної війни» сторони заявили в грудні 1989 р., тобто раніше, ніж відбувся розпад СРСР у грудні 1991 р. Не менш важливим, на їх думку, було й те, що політичні підсумки «холодної війни», за певними винятками, не були закріплені у формі зобов'язуючих багатосторонніх міжнародних договорів чи рішень міжнародних конгресів. Спочатку про обопільне прагнення до міцного миру лідери США та СРСР оголосили під час зустрічі на Мальті (2-3 грудня 1989 р.). Згодом були укладені часткові угоди, що стосувалися розв'язання окремих невирішених питань, пов'язаних з наслідками Другої світової війни (Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини від 12 вересня 1990 р.), та підписані політичні документи («Паризька хартія для нової Європи» від 21 листопада 1990 р. та Спільна декларація США та РФ від 1 лютого 1992 р.), які декларували прихід нової ери «демократії, миру та єдності» [2, с. 12-13].

Карибська криза та її основні уроки

Розпочата американською стороною «холодна війна» проти Радянського Союзу була покликана підготувати війну «гарячу» в умовах, коли США були монополієм володарем ядерної зброї і співвідношення ядерних сил США та СРСР виражалось в пропорції 8:1. У жовтні 1962 р. людство пережило саму небезпечну за свою історію кризу. Вашингтон організував пряму конфронтацію в районі Карибського моря, погрожуючи нападом на Кубу. Потрібно віддати належне політичному реалізму Дж. Кеннеді, який у вирішальний момент відмовився від акції, яка могла викликати ядерну війну [22, с. 44].

У межах нашого дослідження з огляду на обмежений обсяг наукової статті, не вдаючись до усіх подробиць перебігу подій цієї кризи та певних ідеологічних нашарувань, спробуємо поглянути на основні перипетії неспростого і напруженого періоду «холодної війни», який назвали Карибською кризою. На Кубі ці події називають «Жовтневою кризою», у США поширена назва «Кубинська ракетна криза» (англ. Cuban missile crisis).

Карибська криза можна визначити як суспільно-політичне явище напруженого протистояння (військового, зовнішньополітичного, економічного, ідеологічного, науково-технологічного та ін.) між СРСР і США, яке виникло на тлі суперництва двох політичних систем світу після надання кубинській державі допомоги в боротьбі за незалежність і таємного розміщення Радянським Союзом ядерних ракет на Кубі у жовтні 1962 року.

Основними причинами Карибської кризи слід вважати наступне:

- полярність поглядів керівництва США та СРСР;
- поділ сфер впливу та економічних ринків у світі;

- надмірне нарощення воєнної сили двома «наддержавами»;
- забезпечення безпеки: ядерної, економічної, територіальної;
- відверта опозиція США режиму Ф. Кастро та встановлення економічної блокади.

Початок Карибської кризи датують 14 жовтня 1962 р., коли Радянський Союз і США опинилися на межі виникнення ядерної війни. Приводом до загострення стосунків між двома «наддержавами» стало виявлення американським розвідувальним літаком U-2 доказів розміщення на Кубі радянських ракет середньої дальності, здатних нести ядерні боезаряди.

Подіям жовтня 1962 р. передувала американська інтервенція в затоці Кочінос (операція у затоці Свиней), – безуспішна військова операція, здійснена 17 квітня 1961 р. спонсорованою ЦРУ США групою військових найманців з числа кубинських емігрантів (так зв. парамілітарна група «Бригада 2506»). Безуспішними були й інші спроби усунення кубинського лідера Ф. Кастро та економічна блокада. Уряд Куби звернувся до СРСР з проханням надати й воєнну допомогу. Лідер СРСР М. Хрущов погодився надати цю допомогу. Радянське керівництво розробило план розміщення на Кубі ядерної зброї. Причиною такого рішення було й те, що навколо СРСР – у Туреччині й Італії – США розмістили ракети середньої дальності з ядерними боеголовками, які могли досягати об'єктів на території СРСР за 10-15 хвилин. У рамках радянської таємної операції «Анадир» було здійснено перебазування на Кубу військовослужбовців, воєнної техніки та компонентів ядерної зброї [45].

У відповідь президент США Дж. Кеннеді оголосив морську блокаду острова Куба, яка передбачала обшук всіх кораблів, що прямували на острів, з метою недопущення туди радянських військ і зброї. Війська НАТО і країн Варшавського договору були приведені в стан постійної готовності. Таким чином світ підійшов до межі початку нової війни. 24 жовтня 1962 р. п'ять радянських кораблів підійшли впритул до зони блокади і зупинились. Лідери США та СРСР Дж. Кеннеді та М. Хрущов у останню мить (за три години до можливого удару США по Кубі) змогли домовитися. Ця домовленість полягала у взаємних поступках обох країн:

- СРСР забирають ракети з Куби і допускають туди інспекторів ООН;
- США демонтують у піврічний термін свої ракети в Туреччині та не роблять спроб перевороту на Кубі.

Після цих подій між керівництвом США та СРСР була встановлена постійна гаряча лінія [45] та здійснено перші кроки до послаблення міжнародної напруженості.

Отже, Карибська криза 1962 р. була очевидним дітищем «холодної війни» та закономірним наслідком конфронтації між США і СРСР, що супроводжувалася в ту пору політикою взаємних погроз, шантажу та «брякання зброєю», а також результатом антикубинської політики США.

Уроками Карибської кризи 1962 р. можна вважати саме те, що:

- Радянський Союз надав Кубі належну допомогу в критичний період кубино-американського протистояння;

- воєнна допомога та участь СРСР в Карибській кризі забезпечили захист кубинського революційного режиму від зовнішньої агресії, загрози з боку контрреволюційних формувань і економічної блокади США, а також до певної міри сприяли запобіганню подальшим інтервенціям США в країнах Латинської Америки та Карибського басейну;

- дії СРСР з позиції сили і демонстрація загрози ракетного-ядерного удару по США були реальним стримуючим фактором, який дозволив привести до рівності протистояння двох «наддержав» та змусив США вступити в діалог з Радянським Союзом на паритетних засадах;

- після врегулювання Карибської кризи розпочалися практичні пошуки шляхів до загального послаблення міжнародної напруженості та розрядки як способів збереження людської цивілізації;

- мирне розв'язання Карибської кризи стало можливим завдяки політичному реалізму Дж. Кеннеді, який у вирішальний момент цієї кризи прийняв відповідальне рішення щодо відмови від акції, яка могла викликати світову термоядерну війну, та тій обставині, що президент США Дж. Кеннеді й радянський лідер М. Хрущов були вільні у виборі дій. Американський політичний істеблішмент і войовничо налаштовані кола обох держав суттєво не перешкоджали їм у переговорах та прийнятті відповідальних рішень.

Уроки Карибської кризи і гонка озброєнь, що виснажувала економіку держав, змусили основних світових гравців здійснювати поступові кроки на взаємне обмеження озброєнь та утримання від подальшого розповсюдження зброї масового ураження. Вихід з кризи двополусної моделі міждержавних стосунків вимагав від сторін у якості взаємної гарантії та припинення гонки озброєнь і поступового зниження мілітарного потенціалу, а також – більш скоординованої взаємодії з впровадження нових високих технологій, обмеження у виробленні та застосуванні неядерних видів зброї масового ураження.

Отже, від самої першої спроби військових найманців здійснити інтервенцію в затоці Кочінос з метою повалення кубинського уряду на чолі з Ф. Кастро, реальної загрози США в безпосередній близькості від її кордонів та до остаточного вирішення питання Карибської кризи (1962 р.) за участю лідерів двох провідних держав світу на той час можна провести певні аналогії з подіями Східноукраїнської кризи (2014-2020 рр.), загрозою наближення НАТО до кордонів РФ і ймовірного вирішення цієї кризи за безпосередньої участі президентів РФ та України, але не слід це розуміти в буквальному розумінні та намагатися використати досвід подій та уроки Карибської кризи так би мовити «під копірку». У цьому питанні для формування вираженого підходу при проведенні послідовної політики України у сфері забезпечення національної безпеки і оборони, зовнішньої політики та міжнародних відносин, на наш погляд, вкрай важливо послідовно і неупереджено проаналізувати події Східноукраїнської кризи та реальну ситуацію щодо виконання обома сторонами Мінських домовленостей – Мінського протоколу від 5 вересня 2014 р. [46], а також можливості більш активного залучення європейської спільноти і США в контексті виконання міждержавного документу про гарантії безпеки у зв'язку з

приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї – Будапештського меморандуму, підписаного 5 грудня 1994 р. лідерами України, Росії, Великобританії та США [47].

Дослідження подій Карибської кризи 1962 р. залишається важливим для розуміння особливостей новітньої фази суперництва між провідними державами світу і феномену нової «холодної війни».

Список використаних джерел і літератури

1. Віднянський С.В. «Холодна війна». *Юридична енциклопедія*. [У 26-и т.]. Т. 6. К. : Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2004. С. 338.
2. Толстов С.В., Фесенко М.В. Феномен «нової холодної війни» з погляду політології міжнародних відносин. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2019. No. 20. URL: [file:///C:/Users/IVI/Downloads/3821-14000-1-PB%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/IVI/Downloads/3821-14000-1-PB%20(1).pdf)
3. Almond G.A. *The American People and Foreign Policy*. New York : Harcourt, Brace and Company. 1950. 269 p.
4. Burns W.J. The Lost Art of American Diplomacy. *Foreign Affairs*. May/June 2019. Vol. 98, № 3. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2019-03-27/lost-art-american-diplomacy>
5. Burnham J. *Containment or Liberation? An Inquiry into the Aims of United States Foreign Policy*. New York : John Day Company, 1953. 256 p.
6. Browne R. US Navy re-launches Cold War era fleet with an eye on Russia. *CNN Politics*. 2018. August 24. URL: <https://edition.cnn.com/2018/08/24/politics/us-navy-fleet-russia/index.html>
7. Garthoff R.L. *The Great Transition: American-Soviet Relations and the end of the Cold War*. Washington, D.C. : Brookings Institution, 1994. XV, 834 p.
8. Kennan G.F. *Memoirs: 1925-1950*. Boston : Little, Brown & Co., 1967. 583 p.
9. Kennan G.F. *The Nuclear Delusion. Soviet-American Relations in the Atomic Age*. New York : Pantheon, 1982. 265 p.
10. Коев С. «Вопрос вопросов»: почему не стало Советского Союза? М. : АИРО-XXI, 2011. 216 с.
11. London K. *How Foreign Policy is Made*. New York : D. Van Nostrand Co., 1949. X, 277 p.
12. Morgenthau H.J. *In Defense of the National Interest: A Critical Examination of American Foreign Policy*. New York : Alfred A. Knopf, 1951. XII, 283 p.
13. Perkins D. *The Evolution of American Foreign Policy*. New York : Oxford University Press, 1948. 187 p.
14. Адамишин А.Л. Советский Союз и революционная Куба. *История внешней политики СССР. 1945-1976*. М. : Наука, 1977. Т.2. С. 358-366.
15. Берге И.В. *Историческое недоразумение? «Холодная война» 1917-1990*. М. : Международные отношения, 1996. 304 с.
16. Загладин Н.В. *История успехов и неудач советской дипломатии*. М. : Международные отношения. 1990. 187 с.

17. Зубок В.М. Никто не хотел воевать: еще раз об истоках «холодной войны». *США: Экономика. Политика. Идеология*. 1991. № 10. С. 34-43.
18. Егорова Е.В. *США в международных кризисах*. М.: Наука, 1988. 190 с.
19. Мардонес Г.К. *ЦРУ без маски*. Пер. с исп. с некот. сокр. / Предисл. М.В. Кремнева. М. : Мысль, 1979. 175 с.
20. «Холодная война». *Новые подходы и новые документы* / Отв. ред. М.М. Наринский. М. : Институт всеобщей истории РАН, 1995. 400 с.
21. *Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1917-1985). Новое прочтение* / Отв. ред. Л.Н. Нежинский. М. : Международные отношения, 1995. 512 с.
22. Овинников Р.С. *Зигзаги внешней политики США. От Никсона до Рейгана*. М. : Политиздат, 1986. 400 с.
23. Алексеев А.И. Карибский кризис. Как это было. *Эхо Планеты*. 1988. № 33. С. 26-27.
24. Плешаков К.В. Истоки «холодной войны». *США: Экономика. Политика. Идеология*. 1991. № 4. С. 43-54.
25. Чубарьян А.О. Происхождение «холодной войны» в историографии Востока и Запада. *Новая и новейшая история*. 1991. № 5. С. 3-17.
26. Яковлев Н.Н. *ЦРУ против СССР*. Минск : Изд-во БГУ, 1983. 304 с.
27. Яковлев А.Н. *От Трумена до Рейгана. Доктрины и реальности ядерного века*. М. : Мол. гвардия, 1985. 416 с.
28. Асанов Д. Холодная война. *Большая Советская Энциклопедия*. М. : 1969-1978. Т. 28 (1978). С. 346, ст. 1026.
29. Деменко О.Ф. Нова «холодна війна» та її вплив на формування пріоритетів зовнішньої політики України. *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 2 (11). С.131-147.
30. Копылов И.П. Главное не проиграть. *Родина*. 1998. № 8. С. 67-69.
31. Костев Г.А. Живыми не ждали. *Родина*. 1998. № 9. С. 60-61.
32. Манжола В.А. «Холодна війна». *Українська дипломатична енциклопедія*. [У 2-х т.]. Т. 2. К. : Знання України, 2004. С. 677-678.
33. *Міжнародні відносини та світова політика: підручник* / Кер. авт. кол. В.Ю. Крушинський; за ред. В.А. Манжоли. К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. [863 с.]. С. 61-94.
34. Орлова Т.В. *Історія сучасного світу (XV-XXI століття)*: навчальний посібник. К. : Вікар, 2008. 552 с.
35. Толстов С.В. Ознаки та особливості нової «холодної війни». *Зовнішні справи*. 2019. № 4-5. С. 5-10.
36. Тумашов А.В. Політичні аспекти виникнення і наслідки «холодної війни». *Військово-науковий вісник (ЛВІ)*. 2000. Вип. 1. С. 74-94.
37. Тумашов А.В. До аналізу перебігу «холодної війни» та її негативних наслідків. *Військово-науковий вісник (ЛВІ)*. 2001. Вип. 3. С. 167-175.
38. Оруэлл Дж. (Orwell). URL: <https://bigenc.ru/literature/text/2695314>

39. Сич О.І., Мінаєв А.В. *Світ у другій половині XX – на початку XXI ст.: основні тенденції політичного та соціально-економічного розвитку*: Навч. посібник. Чернівці : Наші книги, 2010. 72 с.
40. Gordon M., Vines K. *Theory and Practice of American Foreign Policy*. New York : Thomas Y. Crowell Co., 1955. X, 541 p.
41. Morgenthau H.J. The Mainsprings of American Foreign Policy: The National Interest vs. Moral Abstractions. *The American Political Science Review*. 1950. Vol. 44. No. 4. P. 833-854.
42. Quester G.H. Missiles in Cuba, 1970. *Foreign Affairs*. 1971. Vol. 49. № 3. April. P. 429-441.
43. Фултонська речь Уинстона Черчилля. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Фултонська_речь_Уинстона_Черчилля
44. Купина В. Початок «холодної війни». *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0305Q>
45. Карибська криза. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Карибська_криза
46. Минский протокол. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Минский_протокол
47. Будапештський меморандум. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Будапештський_меморандум

УДК 94:327(73+4)

Данилець В.Л.

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ США (1969-1974 РР.)

У статті розглядаються оцінки енергетичної кризи 1970-х років, а також пропозиції щодо подолання її наслідків, надані урядовими установами та вищими посадовими особами США. Визначається сутність та особливості стратегічної лінії Вашингтону у переговорах із країнами ЄЕС щодо співробітництва в галузі енергетики. Аналіз документів державного департаменту США допомагає, зокрема, дослідити підходи США та ЄЕС стосовно вирішення питань забезпечення енергобезпеки, а також виявляє основні причини протиріч, що виникали між Новим та Старим Світом на шляху до вироблення спільної стратегії подолання наслідків арабського нафтового ембарго.

Стаття ілюструє формування сучасного періоду історії, де питання, пов'язані з енергетичною і економічною безпекою, стали головною причиною прийняття політичних рішень на всіх рівнях.

Ключові слова: США, ЄЕС, енергетична безпека, нафта, енергетична криза, нафтове ембарго.

Данилець В.Л. Енергетическа безпека в контекст європейської політики США (1969-1974 рр).

В статті розглядаються оцінки енергетического кризи 1970-х років, а також пропозиції по подоланню його наслідків, надані державними установами і вищими посадовими особами США. Визначається сутність і особливості стратегічної лінії Вашингтона в переговорах з країнами ЄЕС по співпраці в області енергетики. Аналіз документів державного департаменту США допомагає, зокрема, дослідити підходи США і ЄЕС по вирішенню питань забезпечення енергобезпеки, а також виявляє основні причини суперечностей, виниклих між Новим і Старим Світом на шляху до розробки спільної стратегії подолання наслідків арабського нафтового ембарго.

Стаття ілюструє формування сучасного періоду історії, де питання, пов'язані з енергетическою і економічною безпекою стали головною причиною прийняття політичних рішень на всіх рівнях

Ключові слова: США, ЄЕС, енергетическа безпека, нафта, енергетический криза, нафтовий ембарго.

Danylets V.L. Energy security in the context of US European policy (1969-1974). *The article deals with assessments of the energy crisis of the 1970s, as well as proposals for overcoming its consequences, provided by government agencies and senior US officials. The essence and features of the strategic line of Washington in negotiations with the EEC countries on cooperation in the field of energy are determined. An analysis of the documents of the US Department of State helps, in particular, to study the approaches of the United States and the EEC in resolving energy security issues, and also identifies the main causes of the contradictions that arose between the New and Old Worlds on the way to developing a joint strategy to overcome the consequences of the Arab oil embargo.*

The article illustrates the formation of the contemporary period of history where issues related to energy and economic security have become the main reason for political decision-making at all levels.

Keywords: USA, EEC, energy security, oil, energy crisis, oil embargo.

Державні концепції енергобезпеки США, як і інших індустріально розвинених країн, зазнали фундаментальних змін у 1970-х роках внаслідок необхідності подолати енергетичну кризу, що виникла через арабське нафтове ембарго. Криза підважила найважливіші сфери життєдіяльності в США і Західній Європі, тому стабільність енергопоставок почала трактуватись як питання державної і воєнної безпеки Заходу. Оскільки енергетичним системам і структурам безпеки був властивий глобальний масштаб, їхня трансформація у 1970-х роках вплинула на загальне світосприйняття. Концентрація на енергетичній і економічній безпеці у першій половині 1970-х років стала

переламним етапом світової історії, яким, на наше переконання, розпочалася в багатьох аспектах сучасність.

На основі аналізу документів держдепартаменту США в даній статті обрано мету простежити процеси розширення питань енергобезпеки в контексті європейської політики США у 1969 – 1974 роках. Автор прагне виявити конфлікт політичних і економічних інтересів під час енергетичної кризи між її головними учасниками: США, міжнародними нафтовими компаніями, країнами ЄЕС, арабськими країнами-виробниками нафти. Інше завдання полягає у спробі провести грань між політичними і економічними інтересами окремих учасників подій. У статті залучені оцінки іноземних дослідників [13; 32], а також електронні архівні джерела [1; 33], документи державних установ та організацій [29; 30; 34].

Наприкінці 1960-х рр., на тлі послаблення напруженості у відносинах між Заходом і Сходом, виникає ще один центр міжнародних конфліктів, зосереджений на Близькому Сході. Протистояння з арабським світом було викликане значенням ресурсного потенціалу, від якого залежав стабільний розвиток світових економічних центрів: Західної Європи, Японії та меншою мірою – США. Водночас політичне життя країн Близького Сходу характеризувалося латентною нестабільністю і конфліктогенністю. Втім, незважаючи на різність світоглядів і взаємну конфронтацію, ці країни об'єдналися навколо ідеї збільшення національних доходів за рахунок продажу нафти. Вони розпочали наступ на концесії американських і британських нафтових компаній з вимогою збільшення ціни і частки доходів від продажів. Вимоги супроводжувались такими заходами як скорочення видобутку, погрозами (подекуди реалізованими) націоналізувати видобувну промисловість тощо. У зв'язку з цим, країни-учасниці Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), вдалися до реструктуризації своїх енергетичних секторів, щоб забезпечити постійну доступність достатніх джерел енергії.

Після майже безрезультатного застосування країнами ОПЕК у 1967 р. вибіркового нафтового ембарго з'явилися інші, досить несприятливі для країн-споживачів обставини. По-перше, наприкінці 1960-х років попит на нафту на світовому ринку наздогнав пропозицію і продовжував неухильно зростати. По-друге, у 1968 р., утворилась ОАПЕК, метою якої було відстоювати саме арабські інтереси в рамках ОПЕК. Тепер країни Перської затоки діяли консолідовано. З ініціативи Кувейту було скликано екстрену нараду країн-членів ОАПЕК для розробки спільної енергетичної політики, що мала на меті чинити тиск на США в питанні виведення ізраїльських військ з окупованих територій.

Перспектива повторення нового ембарго ставала досить реалістичною, тому питання енергетичної безпеки на межі 1960-х–1970-х років почало розглядатися як стратегічний пріоритет національної безпеки індустриальних держав. Очікуючи нестачі поставок енергоресурсів, країни-споживачі

трансформували свої енергетичні компетенції, поставивши енергетичні питання в фокус своєї політики.

Джерелом економічної небезпеки, перш за все для Західної Європи та Японії, був арабський світ, що міг серйозно порушити світову систему поставок нафти. Ця загроза ставала набагато ймовірнішою у випадку ще однієї арабо-ізраїльської війни [1].

Для США зрив поставок з країн ОПЕК був би відчутним лише у випадку припинення постачання нафти з Венесуели. Саме її частка переважала в американському імпорті до 1974-го р. [2]. У підготовленому ЦРУ документі щодо перспектив доступу США до світової нафти у найближчі 15 років вказувалось, що навіть «у випадку ембарго, направлено виключно проти США, у короткотерміновій перспективі буде важливим лише доступ до венесуельської нафти» [1]. Тим не менше, зазначалось у меморандумі, у випадку широкого ембарго ... виникне серйозна нестача нафти у Західній Європі, що може призвести до конкуренції зі США за канадську і венесуельську нафту. Важливе значення для США мала нафта з неарабських країн Східної півкулі. Собівартість її видобутку була дещо вищою, ніж в арабських країнах, проте значно меншою, ніж в країнах Західної півкулі. Тому у випадку позбавлення Сполучених Штатів арабської нафти найбільш вигідним було б імпортозаміщення саме за рахунок неарабських джерел Східної півкулі. Очевидно, що за цю нафту, кількості якої було недостатньо, щоб замінити арабську, також довелося б конкурувати з європейцями у випадку широкого ембарго [3]. Подібна конкуренція між членами ОЕСР та НАТО суперечила цілям і завданням цих організацій в умовах «холодної війни». 8 листопада 1969 року, на засіданні урядової робочої групи з імпорту нафти заступник міністра оборони США Б. Шилліто відмічав, що «Сполучені Штати повинні ділитися нафтою зі своїми союзниками у випадку надзвичайної ситуації, щоб вони не вступили у війну з країнами-постачальниками» [4].

Наприкінці 1960-х років відбувалося деяке зниження напруженості між СРСР та США, отже союзницькі політичні інтереси США у Західній Європі поступалися конкурентним економічним інтересам в умовах погіршення платіжного і торговельного балансу США, зменшенням запасів золота тощо. Тому учасники урядової робочої групи у підсумку продемонстрували прагнення до економічного прагматизму і неопротекціонізму. Було оголошено про відсутність «практичного способу задовольнити європейські потреби в надзвичайній ситуації, якщо вони не вкладуть у неї частину своїх власних ресурсів». Голова групи, Дж. Шульц, підсумовував: «ми повинні сформулювати нашу політику у світлі власних потреб і висловити готовність реагувати на потреби союзників ... допомагаючи собі» [4]. Державному департаменту й іншим відповідним органам у ході консультацій з європейцями в рамках НАТО і ОЕСР рекомендувалось розвінчати переконання європейців у тому, що США будуть піклуватися про них у надзвичайній ситуації.

Таким чином, одночасно з початком епохи розрядки між Заходом та Сходом виникли нові загрози по лінії «індустріально розвинені країни – країни-

виробники нафти Третього світу», а протистояння «холодної війни» тимчасово відходило на другий план.

У травні 1970 р. у спеціальному нафтовому комітеті ОЕСР, відбулась зустріч представників індустріально розвинених країн на якій було визнано, що обрив поставок сирової нафти з Близького Сходу спричинить руйнівні наслідки для економічного життя Європи та Японії. Делегат США Ф. Трезізі наголосив на тому, що Вашингтон має стратегічні зобов'язання щодо загальної оборони Європи, які включають нафтове співробітництво, однак було підкреслено, що «енергетична безпека Європи, залежить від її політики накопичення» [5].

Незважаючи на «нафтозагрозу» США продовжували відстоювати активну проізраїльську позицію в арабо-ізраїльському протистоянні. Вашингтон збільшував розміри економічної допомоги Ізраїлю та постачання зброї. У такий спосіб Білий Дім керувався політичними міркуваннями на Близькому Сході, не бажаючи помічати економічні загрози для Європи. У меморандумі помічника заступника держсекретаря з міжнародних ресурсів і продовольчої політики Д. Каца до заступника держсекретаря з економічних питань Ф. Трезізі зазначалося, що в разі «подальшого погіршення ситуації з поставками нафти можуть відбутись зміни в існуючих моделях володіння нафтою США у Східній півкулі і серйозні політичні конфлікти між нами і нашими європейськими союзниками» [6]. Ці розбіжності з часом поглиблювались. У серпні 1973 р. держсекретар США Г. Кіссінджер неодноразово наголошував на тому, що співробітництво з Європою є корисним, «але ми повинні бути впевнені, що ми щось отримаємо за те, що ми даємо. Ми не хочемо віддавати задарма і хочемо, щоб наші ініціативи в галузі енергетики відповідали іншим нашим політичним цілям.... ми не повинні йти на співпрацю ..., особливо в галузі спільного використання енергії в надзвичайних ситуаціях ... поки вони не стануть більш рішучими щодо нагальних питань «Року Європи».¹ Ми ... не бажаємо погоджуватися на будь-що, поки не переконаємося, що це відповідає нашій іншій зовнішній політиці» [7]. Ця «інша політика» полягала у підтримці Ізраїлю в близькосхідному конфлікті. Усвідомлюючи, що активна підтримка США у цьому конфлікті може спричинити нафтове ембарго з руйнівними наслідками для економіки, більшість країн Європи дистанціювались від близькосхідної політики США, що відображалось у промовах в ООН, відмові у використанні своїх територій для транзиту американських озброєнь до Ізраїлю та інше [8]. Вашингтон опинився в незручному становищі, будучи затиснутим між інтересами американських компаній на Близькому Сході і вимогами союзників у Європі.

У вересні 1970 р. під час напружених переговорів між нафтовими компаніями і лівійським урядом, який в ультимативній формі наполягав на збільшенні цін і долі прибутку, відбулась зустріч керівників семи найбільших американських нафтових компаній, що працювали на Близькому Сході, з заступником державного секретаря з політичних питань У. Джонсоном. Він попереджав компанії про наслідки для Європи і світу, які залежали від

¹ У квітні 1973 р. Г. Кіссінджер запропонував вважати 1973 рік «Роком Європи».

результату переговорів у Лівії. Компанії, зі свого боку, підкреслювали необхідність зіставлення проблем, пов'язаних із короткотерміною нестачею палива (у разі невиконання лівійських вимог) із наслідками поступки лівійським вимогам, які підірвуть принцип недоторканності контрактів (принцип 50:50) і розповсюдять хвилю підвищення цін на Перську затоку, Венесуелу та в інші нафтовидобувні регіони [9]. Прагнучи не поступатись лівійським вимогам, бізнесмени усвідомлювали наскільки негативно буде розцінена їх позиція в Європі. Європейські країни могли укласти прямі договори з урядами країн-виробників, наносячи тим самим удар по економічним інтересам транснаціональних корпорацій. Отже, компаніям необхідно було заручитись підтримкою американського уряду. Однак уряд США відмовився підтримувати компанії, посилаючись на нестачу політичних і економічних важелів впливу на ситуацію [9]. В уряді вважали, що втрати внаслідок конфронтаційної позиції з Лівією були набагато більшими, ніж негативи, що виникали внаслідок здачі позицій. Керівництво Лівії знаходилося під радянським політичним впливом, отже США не бажали, щоб цей вплив переносився на Європу, навіть шляхом енергетичного стримування [10]. Іншим фактором, який вплинув на рішення уряду США було економічне суперництво з ЄЕС, що розпочалось майже одночасно з його створенням. Американські урядовці дійшли висновку, що збільшення вартості нафти вплине на 100 % нафтових поставок до Європи і Японії, але незначним чином на поставки нафти до США [10]. Нафтовим компаніям на переговорах 1970 року у Лівії було рекомендовано відштовхуватись від власних економічних інтересів [11], що, за відсутності дипломатичної підтримки у Європі, позбавляло їх можливості йти на розрив переговорів. Водночас, у ситуації підвищення індикативних цін на нафту у Лівії, компанії, щоб не втратити доходи від продажів, підвищували оголошену ціну для Європи.

У січні 1971 р., напередодні Тегеранської угоди між нафтовими компаніями і урядами країн-виробників, в адміністрації США не було сумнівів, що світова енергетична криза розпочалася. Керівництво США воліло називати її «проблемою», а не «кризою». З точки зору США ця проблема була обтяжена відносинами з Європою, яка разом із Японією була головним споживачем нафти. У США розуміли, що події на Близькому Сході розгортаються надто швидко, а чіткої зовнішньої політики, що передбачала співробітництво з Європою в галузі енергобезпеки не існувало. Уникаючи відповідальності за кризу в Європі, Рада нацбезпеки США визначала світову енергетичну проблему як суто європейську, а в такому разі «чому б Європі не взяти на себе ініціативу?». Цієї стратегічної лінії, узгодженої в уряді кількома місяцями раніше [10], дотримувалась і РНБ США, яка зазначала: «існує грубе, але дуже важливе комерційне міркування: різке зростання європейських і японських цін на енергоносії значно допоможе міжнародному конкурентному становищу США, що може різко покращити наш торговельний баланс і загальний платіжний баланс». Лунали й контраргументи: підвищення цін на нафту та перебої її постачання викликало сповільнення економічного росту в Європі, що

гальмує й економіку США за рахунок скорочення імпорту американських товарів до Європи, а також інвестицій зі США [12].

США надавали неофіційну підтримку приватним компаніям на переговорах з урядами країн-виробників. При цьому США намагалися приховати від європейців активне загравання з урядами арабських країн, яке свідчила про закулісну гру на обидва боки. Така політика свідчила про намір збалансувати економічні інтереси США та Європи, з якою американці були тісно пов'язані в політичному вимірі. Європейці, через дефіцит енергоресурсів, могли укладати міжурядові угоди з країнами-виробниками в обхід компаній США. В результаті переговорів із Лівією компанії пішли на підвищення цін на нафту, що було зафіксовано Тегеранською угодою у лютому 1971р.

15 серпня 1971 р. президент Р. Ніксон закрити «золоте вікно», припинивши, таким чином, існування системи фіксованих курсів валют. Це спричинило девальвацію долара протягом наступних років, що, у свою чергу, зменшило розмір доларових капіталів арабських країн-експортерів нафти. У відповідь країни ОПЕК висунули вимогу перегляду Тегеранських угод. В результаті переговорів між компаніями і урядами країн-виробників у Женеві (січень 1972 року) відбувся новий етап підвищення цін [13, с. 60 – 62].

У травні 1972 р. відбулись неофіційні консультації США і європейських країн щодо перспектив співробітництва у пошуках нових джерел енергії та уникнення конкуренції за доступну енергію під час кризи. Сторони погодились співробітничати у розробці узгодженої енергетичної політики та швидкого реагування у надзвичайних ситуаціях [14]. Виходячи з результатів переговорів у нафтовому комітеті ОЕСР, американські урядовці відмітили велику стурбованість європейців з приводу скорочення виробництва у Лівії і можливих подальших зупинках поставок нафти. Адже, на відміну від США, 80 % поставок Західної Європи надходило з Близького Сходу [15], у той час, як для США цей показник складав менше 10 %.

США та ЄЕС домовились співпрацювати у сфері енергетичних інновацій, віддаючи перевагу розвитку альтернативних джерел. Однак цим обмежувався спільний погляд США та ЄЕС на вирішення енергетичних проблем. США наполягали на створенні чітко скоординованої міжнародної організації (Міжнародного Енергетичного Агентства, МЕА). Саме через цю інституцію США планували сформувати єдиний фронт (картель) проти арабських вимог, а пізніше проти арабського ембарго. Європейці ж, особливо Франція, не поділяли цього погляду [16], вважаючи, що США будуть використовувати цю організацію як засіб контролю над їхньою економікою [17]. Дискусії між США і Зах. Європою точилися й щодо формату ведення перемовин з країнами-членами ОПЕК. Європейці наполягали, що уряди країн-споживачів повинні або будуть змушені вести перемовини з країнами-виробниками безпосередньо або через нафтові компанії, надаючи консультації з варіантами та ступенями зобов'язань, яких компанії мають дотримуватися [18]. У держдепартаменті США вважали, що ЄЕС висуває ідеї, які поставили б компанії під керівництво урядів Спільного ринку.

У травні 1973 р., після чергового стрибка цін (жєневська угода II) на нафту у США готується група для переговорів з Саудівською Аравією щодо покращення відносин і збільшення видобутку. США розраховували здійснити це до зустрічі представників ЄЕС у Вашингтоні (червень 1973 року), оскільки було відомо, що ЄЕС вже кілька років прагне до вироблення спільної енергетичної політики і до встановлення повного контролю над нафтовою промисловістю в Європі, що включало «особливі» домовленості з країнами-виробниками [19]. Особливість моменту полягала в тому, що будь-які контакти США з арабами, які отримали потужні важелі впливу на економіку Європи, могли погіршити відносини європейців з американцями. Питання енергетики почали грати важливу роль у зусиллях щодо розробки нової основи для відносин США і Європи.

Протягом усієї першої половини 1970-х років Вашингтон підтримував дружні відносини з Іраном, мотивуючи це тим, що у випадку вибіркового арабського бойкоту проти США виробництво в Ірані буде спрямоване на задоволення потреб США. Арабська нафта мала залишатись для Європи та Японії. З 1973 року доля іранської нафти в американському імпорті різко зросла, частково замістивши імпорт із Саудівської Аравії. Ця схема перерозподілу імпорту між країнами-споживачами відстоювалась США, але далеко не завжди знаходила підтримку з боку ЄЕС [20]. Там небезпідставно вважали, що схема подібна до тієї, яка застосовувалась в 1967 р. може не спрацювати, араби уведуть ембарго проти Європи у випадку взаємної підтримки країн-споживачів.

Із посиленням напруженості з енергетичного питання між країнами-споживачами зростали також відмінності у підходах. В одному з меморандумів на ім'я Г. Кіссінджера говорилося, що «французи заважали європейській спільноті виробити тверду позицію щодо співпраці. Французи, італійці та німці кожен йде своїм шляхом в пошуках власних джерел...» [21].

18 жовтня 1973 р., на тлі арабського ембарго і підвищення цін на нафту постала необхідність активізації консультацій між урядами ЄЕС і нафтовими компаніями, що працювали на Близькому Сході. У США враховували наслідки зближення європейських урядів і нафтових компаній у ситуації відсутності чіткої енергетичної стратегії, як у США, так і в ЄЕС. Тому під час службової наради, 18 жовтня 1973 р., Г. Кіссінджер зазначав: «європейські уряди будуть змушені співробітничати з ними (міжнародними нафтовими компаніями – В.Д.), не розуміючи, з чого складається співробітництво. Вони не розуміють, але ще гірше, я не розумію. І можливо співробітництво неможливе, але я б хотів знати чому? Та наразі я не в змозі цього зробити». Зрештою було висловлено недовіру компаніям у їх політичній позиції на консультаціях з урядами ЄЕС та «за 3 – 4 тижні, коли ця криза скінчиться» планувалось консультувати компанії щодо політичної стратегії США [22].

25 жовтня 1973 р. мало відбутись перше в умовах ембарго засідання нафтового комітету ОЕСР де США повинні були приєднатись до угоди щодо екстреного перерозподілу нафти. Г. Кіссінджер намагався отримати максимум

вигід для США. За кілька днів до засідання на нараді спеціальної групи дій він наголошував, що делегація США не повинна вирушати «всліпу» і «будь-які розмови про спільний перерозподіл (поставок нафти – В.Д.) принесуть європейцям максимальну користь. Ми ж хочемо якусь максимальну користь для США» [23]. Того ж дня ЦРУ констатувало деяку залежність США від поставок нафтопродуктів з Європи, а у разі надзвичайної нестачі нафти європейці намагатимуться скоротити або ж цілком припинити свій експорт нафтопродуктів до США. Іншим результатом дослідження ЦРУ стала «деяка невідповідність між прагненням Європи мінімізувати зв'язок з політикою США на Близькому Сході і усвідомленням того, що деяка форма угоди про співпрацю з метою вирішення проблем нестачі нафти обов'язково має стати результатом американо-європейських переговорів» [8]. Та ж інституція в листопаді 1973 року зазначала, що «в разі продовження кризи досить довго, Європа і Японія будуть стояти перед спокусою приєднатися до арабів у нових відносинах, що виключатимуть США» [24]. Звичайно, поза межами Близького Сходу ця політика йшла врозріз з американською і загалом не відповідала реаліям холодної війни. Так чи інакше, в ситуації нестачі енергоресурсів Європа почала деяке зближення з арабами. Заступник держсекретаря з питань економічного розвитку В. Кейсі так озвучив цю проблему: «Європейці побоюються, що будь-які дії, які вони можуть зробити в ОЕСР ... для вирішення нафтової проблеми, можуть бути розцінені арабами як ворожий акт. Таким чином, вони навіть не були готові скликати галузеву консультативну групу ОЕСР» [25].

12 грудня 1973 року держсекретар Г. Кіссінджер здійснив робочу поїздку до Європи з метою вироблення і координації з ЄЕС плану дій в ситуації нафтового ембарго. Виступаючи у Лондоні перед Товариством Пілігримів, він заявив про «оновлення атлантичного партнерства» в рамках «року Європи», а також звернувся до проблем Близького Сходу і енергетики. Він зазначив, що, хоча війна і дії США щодо поставок озброєнь Ізраїлю мали деяке відношення до енергетичної кризи, остання була «невідворотним наслідком вибухового росту світового попиту, що переважав постачання. Війна на Близькому Сході загострила хронічну кризу, але криза настала би у будь-якому випадку» [26].

Посилаючись на те, що ЄЕС на відміну від США не в змозі вирішити цю проблему самотужки, європейським країнам було запропоноване співробітництво, «щоб надати виробникам стимул для збільшення поставок, спонукати споживачів до раціональнішого використання існуючих поставок та розробки альтернативних джерел енергії» [26]. В якості доповнення до енергетичної ініціативи пропонувалося багатостороннє співробітництво щодо НДДКР в галузі енергетики [27]. Для досягнення цих завдань у короткотерміновій перспективі Г. Кіссінджер пропонував створити ініціативну групу в галузі енергетики (ІГЕ) [26]. Однак плани держсекретаря йшли далі й ІГЕ була прообразом МЕА, проект якого Г. Кіссінджер намагався реалізувати, залучивши до нього європейські країни.

ЄЕС не пішло назустріч пропозиціям держсекретаря, про що заздалегідь попереджала національна розвідка [28], відштовхуючись від результатів

листопадової декларації ЄЕС, яка закликала до мирного врегулювання близькосхідного конфлікту та підкреслювала, що «Спільнота ухвалила рішення ... вести перемовини щодо угод з цими (близькосхідними – В.Д.) країнами» [29, с. 2].

Продовжила близькосхідний політичний курс Європи «Декларація європейської ідентичності», прийнята на саміті, що проходив в Копенгагені 14 – 15 грудня 1973 р. У Декларації проголошувався незалежний зовнішньополітичний курс європейської дев'ятки, який, зокрема, мав на меті «зберегти свої історичні зв'язки із країнами Близького Сходу та співпрацювати над встановленням та підтримкою миру, стабільності та прогресу в регіоні» [30, с. 121]. Це був курс на співробітництво з країнами-виробниками як передумова стабільних нафтових поставок по доступній ціні, що водночас означало рішучість ЄЕС триматись на певній відстані від США.

Напередодні конференції представників країн-споживачів у Вашингтоні, яка мала знайти шляхи врегулюванні енергетичної ситуації, було очевидним розходження у підходах США та ЄЕС. Очікувалось затвердження міністрами іноземних справ країн ЄЕС документу про співробітництво з арабськими урядами. Питання, пов'язані з цими очікуваннями, були головною темою зустрічі у Білому домі президента з урядовими радниками 9 лютого 1974 р. Учасники вважали, що майбутня зустріч з європейцями у Вашингтоні є поворотним моментом, після якого Європа «переходить на іншу магістраль» зовнішньої політики. Було вирішено діяти жорстко у питаннях стратегічних зобов'язань США щодо оборони Європи [31]. Вашингтонська конференція стала критичною точкою протистояння США та ЄЕС. США відстоювали позицію, згідно з якою питання перерозподілу нафти і розробка антикризових заходів повинні вирішуватись у новоствореній ІГЕ, ЄЕС виступало за передачу цих функцій у вже існуючий спеціальний нафтовий комітет ОЕСР та за діалог і співробітництво з виробниками. Згодом країни дев'ятки, крім Франції, пішли на компроміс зі США (не відмовляючись одночасно від позиції Франції, щодо співпраці з країнами-виробниками). В цілому стратегія американців спрацювала. Окремі зустрічі з делегаціями країн-учасниць конференції, та шантаж щодо виведення військ США з Європи зробили свою справу. У цій ситуації французи назвали своїх європейських колег зрадниками [32] і відмовились підписувати документ підсумкового комюніке.

Зрештою, представники країн ЄЕС, подолавши свої протиріччя, продовжили курс на «євро-арабський діалог» і 3 березня 1974 р. у Парижі відбувся перший раунд переговорів між арабськими країнами і ЄЕС.

Такий розвиток подій викликав невдоволення в США, яке досягло апогею на сесії питань-відповідей Р. Ніксона у чиказькому бізнес-клубі 15 березня 1974 року. Президент наголосив на важливості збереження євро-американського альянсу, однак додав, що європейці не можуть «співпрацювати зі США на безпековому фронті, а потім вступати у конфронтацію і навіть ворожість на політичному і економічному фронтах». Він наголосив, що в разі розповсюдження в конгресі інформації про економічну конфронтацію і

ворожість з боку «Дев'ятки», майже неможливо буде отримати підтримку законодавцями продовження американської присутності у сфері безпеки в Європі на поточному рівні [33].

Цей зовсім не двозначний натяк на те, що США можуть переглянути свої стратегічні оборонні зобов'язання у Європі, якщо та продовжуватиме активно просувати свій політичний вплив на Близький Схід, відбувся після підписання договору про розведення єгипетських та ізраїльських військ, а також майже одночасно із припиненням ембарго. Разом ці події спонукали ЄЕС піти на поступки, погоджуючись зі створенням МЕА та співробітництвом у галузі енергетики. Погіршення економічної ситуації у світі змусило піти на поступки і США, які лояльно віднеслись до укладання двосторонніх угод країн ЄЕС із країнами-виробниками щодо невеликих за обсягом поставок нафти.

Надалі, на тлі врегулювання близькосхідного конфлікту і припинення ембарго, зближення ЄЕС і США у галузі розробки спільної енергетичної політики продовжувалось. Одним із символічних результатів позитивних тенденцій у розв'язанні надскладних питань у світовій політиці і економіці стала Декларація 6-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 1974 р. про встановлення нового світового економічного порядку [34].

Період 1969-1974 рр. був позначений фундаментальними змінами у новітній історії міжнародних відносин. В цей період встановилося взаємне переплетіння політики, економіки, безпеки та енергетики. В індустріально розвинених країнах розповсюдилося усвідомлення неможливості забезпечення національної безпеки лише воєнними засобами. Навіть системне протистояння «холодної війни» почало відходити на другий план, що віщувало початок нашого часу.

Нафтове ембарго 1973-1974 рр. суттєво пригальмувало економічне зростання економік світу. Наслідки ембарго спонукали США та ЄЕС долати свої протиріччя і розвивати співпрацю в галузі науки і технологій енергобезпеки, яка включала розробку енергозберігаючих технологій, пошук і використання альтернативних джерел тощо. Із закінченням перехідного періоду, по суті, встановився новий світовий економічний порядок.

Список використаних джерел і літератури:

1. Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency. Washington, September 26, 1969. *FRUS*. Vol. XXXVII. P. 25-35.
2. US petroleum imports from OPEC countries 1960-2013. URL: <https://peakoil.com/consumption/us-oil-dependency-on-middle-east-has-hardly-changed-since-2007>
3. Memorandum From the Deputy Assistant Secretary of State for International Resources and Food Policy (Katz) to the Assistant Secretary of State for Economic Affairs (Trezise). Washington, September 26, 1969. *FRUS*. Vol. XXXVII. P. 35-36.

4. Notes of Cabinet meeting, November 8; National Archives, RG 220. *Records of the Cabinet Task Force on Oil Import Control*. Box 23, Task Force Meetings, Cabinet Meeting November 8, 1969.
5. Telegram From the Mission to the Organization for Economic Cooperation and Development to the Department of State. Paris, May 28, 1970. *FRUS*. Vol. XXXVII. P. 108-110.
6. Action Memorandum From the Deputy Assistant Secretary of State for International Resources and Food Policy (Katz) to the Assistant Secretary of State for Economic Affairs (Trezise). Washington, July 28, 1970. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 117-122.
7. Memorandum of Conversation. Washington, August 10, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 510-516.
8. Memorandum Prepared in the Office of Economic Research, Central Intelligence Agency. Washington, October 19, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 620-625.
9. Telegram From the Department of State to Certain Diplomatic Posts. Washington, September 26, 1970. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 129
10. Memorandum for the Files by the President's Assistant for International Economic Affairs (Flanigan). Washington, September 29, 1970. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 130-131.
11. Memorandum of Conversation. London, October 3, 1970. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 131-132.
12. Memorandum From C. Fred Bergsten and Harold H. Saunders of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger). Washington, January 14, 1971. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 174-176.
13. Ahrari M. E. *OPEC: The Failing Giant*. University Press of Kentucky. 2014. 272 p.
14. Memorandum From James H. Critchfield, Special Assistant to the Deputy Director of Operations, Central Intelligence Agency, to the Deputy Director of Operations (Colby). Washington, March 6, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 424-427.
15. Conversation Between President Nixon and Members of the Cabinet. Washington, April 20, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 461-468.
16. Memorandum From the Executive Secretary of the Department of State (Pickering) to Secretary of State Kissinger. Washington, November 2, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 661-662.
17. Memorandum of Conversation. Washington, May 22, 1972. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 295-297.
18. Action Memorandum From the Assistant Secretary of State for Economic and Business Affairs (Armstrong) to the Under Secretary of State for Economic Affairs (Casey). Washington, April 20, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 455-461.
19. Memorandum of Conversation. Washington, May 9, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 473-479.

20. Memorandum From the Under Secretary of State for Political Affairs (Porter) to Secretary of State Rogers. Washington, August 17, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 533-535.
21. Memorandum From Philip A. Odeen of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger). Washington, August 15, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 523-533.
22. Minutes of the Secretary of State's Staff Meeting. Washington, October 18, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 604-613.
23. Minutes of Washington Special Actions Group Meeting. Washington, October 19, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 613-617.
24. Memorandum From James H. Critchfield, Special Assistant to the Deputy Director of Operations, Central Intelligence Agency, to Director of Central Intelligence. Colby. Washington, November 2, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 659-660.
25. Memorandum of Conversation. Washington, November 20, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 683-690.
26. Address by Secretary of State Kissinger. London, December 12, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVIII, Part 1. P. 120-128.
27. Memorandum From David Elliott of the National Security Council Staff to Jan Lodal of the National Security Council Staff. Washington, November 29, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 707-710.
28. National Intelligence Estimate. Washington, December 5, 1973. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 735-752.
29. Declaration of the Nine Foreign Ministers of 6 November 1973, in Brussels, on the Situation in the Middle East. URL: https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/a08b36bc-6d29-475c-aadb-0f71c59dbc3e/publishable_en.pdf
30. The Copenhagen Summit Conference. Bull. EC 12-1973. URL: <https://ec.europa.eu/dorie/fileDownload.do;jsessionid=1KGyQ1tKtTpNjBQwQh6cwgc2yLn7BJMymvTrDq5s2rD3JYR9RfGQ!243197488?docId=203013&cardId=203013>
31. Memorandum of Conversation. San Clemente, February 9, 1974. *FRUS*. Vol. XXXVI. P. 877-882.
32. Ергин Д. Добыча. Всемирная история за нефть, деньги и власть. URL: http://kommersant.org.ua/book_o084_page_288.html
33. Question-and-Answer Session at the Executives' Club of Chicago. March 15, 1974. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/question-and-answer-session-the-executives-club-chicago>
34. Declaration on the Establishment of a New International Economic Order. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/218450?ln=en>

РОЗДІЛ II

РЕГІОНАЛЬНІ ТА ЛОКАЛЬНІ КОНФЛІКТИ

УДК 327.7:061.1ЄС(564.3)

Гуменюк Б.І.

ВПЛИВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО ПОСТУПУ РЕСПУБЛІКИ КІПР НА ВИРІШЕННЯ «КІПРСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ»

У статті досліджується роль Європейського Союзу в процесі вирішення «кіпрського питання» – проблеми об'єднання острова в контексті євроінтеграційного поступу Республіки Кіпр. Особлива увага при цьому зосереджувалася автором на висвітленні сутності реалізованих ЄС у цьому контексті структурних заходів на Кіпрі, а також вивченні результатів залучення ЄС до активних спроб розв'язання «кіпрської проблеми» під егідою ООН.

Ключові слова: Республіка Кіпр, «кіпрське питання», ЄС, ООН.

Гуменюк Б.И. Влияние евроинтеграционного продвижения Республики Кипр на решение «кипрской проблемы».

В статье исследуется роль Европейского Союза в процессе решения «кипрского вопроса» – проблемы объединения острова в контексте евроинтеграционного продвижения Республики Кипр. Особое внимание при этом сосредоточено автором на освещении сущности реализуемых ЕС в этом контексте структурных мер на Кипре, а также изучении результатов привлечения ЕС к активным попыткам решения «кипрской проблемы» под эгидой ООН.

Ключевые слова: Республика Кипр, «кипрский вопрос», ЕС, ООН.

Gumenyuk B.I. The influence of the European integration advancement of the Republic of Cyprus on the solution of the "Cyprus problem".

The article examines the role of the European Union in the process of solving the "Cyprus issue" – the problem of uniting the island in the context of the European integration progress of the Republic of Cyprus. At the same time, the author focuses particular attention on highlighting the essence of the structural measures implemented by the EU in this context in Cyprus, as well as studying the results of the EU's involvement in active attempts to resolve the "Cyprus problem" under the auspices of the UN.

Keywords: Republic of Cyprus, "Cyprus issue", EU, UN.

На початку ХХІ ст. політика розв'язання конфліктів та попередження їх виникнення стала одним з основних елементів зовнішньополітичних стратегій провідних країн світу. Проблеми розв'язання міжетнічних та міждержавних конфліктів, попередження їх виникнення отримали, наряду з традиційною дипломатією, статус двох окремих важливих напрямів міжнародних відносин. У цей же час, Європейський Союз (ЄС) поступово перетворився на впливове політичне об'єднання, яке, на перший погляд, було в змозі самостійно формулювати системну та ефективну зовнішню політику, спрямовану на розв'язання нових і триваючих міжетнічних конфліктів на Європейському континенті та його периферії. Водночас, результати практичної реалізації цієї політики довели неспроможність ЄС *vis-à-vis* ефективно відповідати на пов'язані з цим виклики, зокрема в контексті вирішення конфліктів на території колишньої Югославії, палестино-ізраїльському, Нагірно-Карабаському, Придністровському конфліктах, у розв'язанні яких провідну роль продовжили відігравати США та РФ. Не є виключенням у цьому контексті й тривале протистояння між грецькою та турецькою громадами Кіпру.

Проблеми виникнення та подальшого загострення турецько-кіпрського протистояння, пов'язаного з цим загострення взаємовідносин між ЄС та Турецькою Республікою, відшукування шляхів розв'язання «кіпрської проблеми» в контексті реалізації загальноєвропейської політики безпеки останнім часом досить активно вивчалися в українській та закордонній, перш за все кіпрській та турецькій, науковій літературі. Зокрема, згаданим вище питанням значну увагу приділяли А. Арістотелус, М. Атталідіс, К. Венізелос, В. Волкан, А. Емільянідіс, А. Іраклідіс, К. Іоаннідіс, Г. Калудіс, Д. Констадакопулос, П. Поливіу, Е. Хаджівассіліу, М. Хрістодулу та інші, а також вітчизняні дослідники О.Б. Дьомін, Є.А. Конопацький, І.С. Пономарьова, О.М. Шкуренко тощо. Водночас слід зазначити й те, що проблема впливу наслідків євроінтеграційного поступу Республіки Кіпр (РК) на вирішення «кіпрського питання» в іноземній та українській політичній науці залишається малодослідженою.

Саме тому, головною метою написання цієї статті стало дослідження та здійснення всебічного аналізу ролі ЄС в процесі вирішення «кіпрського питання» – проблеми об'єднання острову в контексті євроінтеграційного поступу РК. Особлива увага при цьому зосереджувалася автором на висвітленні сутності реалізованих ЄС у цьому контексті структурних заходів на Кіпрі, а також вивченні результатів залучення ЄС до активних спроб розв'язання «кіпрської проблеми» під егідою ООН.

З моменту свого створення, ЄС розглядав процес свого розширення в якості важливого чинника об'єднання постконфліктної Європи. Процес розширення ЄС мав на меті консолідацію політичних та економічних трансформацій, що відбувалися в країнах регіону, а також забезпечення стабільності та безпеки їх розвитку, що, в свою чергу, мало б позитивний вплив і на власне розвиток ЄС. Протягом всього періоду переговорного процесу щодо отримання РК повноправного членства в ЄС офіційна Нікосія розглядалася європейською стороною в якості єдиного легітимного представника інтересів

всього острова, в тому числі й турко-кіпрської його громади. Реалізацією такої політики ЄС, перш за все, намагався підтримати міжнародний консенсус серед країн-членів ЄС з питань розширення, сподіваючись на те, що саме реалізація цього проекту стане каталізатором активізації переговорів між двома общинами острова.

В цілому, процес залучення ЄС до вирішення «кіпрського питання» в рамках євроінтеграційного поступу РК можливо класифікувати на шість взаємопов'язаних між собою окремих періодів. Перший період (липень 1990 р. - червень 1994 р.) – це час між подачею РК офіційної заявки на отримання членства в ЄС та проведенням чергової Ради ЄС на о. Корфу (Грецька Республіка), за результатами якої було прийнято рішення про включення РК до наступної хвилі розширення ЄС. Другий період (червень 1994 р. - липень 1997 р.) завершується проведенням саміту ЄС та затвердженням розробленого ЄК так званого «Плану дій 2000», положення якого окреслювали перспективи розвитку ЄС на період з 2000 р. по 2007 р. в контексті реалізації політики розширення. Третій період (липень 1997 р. - грудень 1999 р.) завершується проведенням саміту ЄС в м. Гельсінкі (Фінляндська Республіка). Четвертий період (грудень 1999 р. - грудень 2001 р.) – залучення ЄС до вирішення «кіпрського питання» в період до завершення переговорів між двома общинами острова. П'ятий період (грудень 2001 р. - квітень 2003 р.) завершується підписанням РК разом з іншими 9 країнами-кандидатами Угоди про отримання членства в ЄС. Шостий період (квітень 2003 р. - травень 2004 р.) завершується офіційним набуттям РК починаючи з 1 травня 2004 р. повноправного членства в ЄС.

Розглянемо більш детально питання впливу євроінтеграційного поступу Кіпру на розв'язання «кіпрської проблеми».

4 липня 1990 р. РК офіційно звернулася на адресу Ради ЄС стосовно отримання повноправного членства в ЄС. У зв'язку з цим, Рада ЄС прийняла відповідне звернення та 17 вересня 1990 р. направила його на розгляд та оцінку ЄК. 30 червня 1993 р. ЄК визнала практичну можливість отримання РК членства в ЄС, підкресливши власну готовність до започаткування переговорного процесу з цією країною для виконання нею відповідних критеріїв. Результати проведення чергових рад ЄС на о. Корфу (червень 1994 р.) [1] та в м. Гессен (грудень 1999 р.) [2] додатково підтвердили те, що наступна хвиля розширення ЄС включатиме РК.

В період з 1990 по 1994 рр. питання отримання РК членства в ЄС було тісно пов'язано з необхідністю вирішення «кіпрської проблеми». Підтвердженням вищевикладеного є й прийняття ЄС низки важливих рішень з цього приводу, одним з яких стало рішення стосовно визнання надісланої офіційною Нікосією від імені двох громад острова заявки легітимною, що ставилося під сумнів владою самопроголошеної «Турецької республіки Північного Кіпру» («ТРПК»). 30 червня 1993 р. ЄК підтвердила легітимність звернення, підкресливши те, що «Європейська інтеграція Кіпру означає мирне, збалансоване та довготривале розв'язання кіпрського конфлікту, що дозволить

примирити дві громади острова, поновити довіру та створить передумови для того, щоб лідери двох громад Кіпру працювали разом». Крім цього, ЄК визначила низку передумов для започаткування євроінтеграційного процесу, наголосивши на тому, що переговори повинні розпочатися «як тільки перспектива врегулювання стане більш реальною», а також підкресливши важливість врахування позицій усіх сторін конфлікту. ЄК навіть встановила конкретну дату перегляду питання стосовно отримання РК членства в ЄК – січень 1995 р., що, в свою чергу, дозволило розробити відповідний графік переговорів між сторонами конфлікту. Таким чином, можливо зробити висновок про те, що ЄС на цьому етапі цілковито пов'язував питання вступу РК з необхідністю вирішення «кіпрського питання», продовжуючи тримати при цьому рівновіддалену дистанцію від сторін конфлікту та позиціонуючи себе в якості третьої сторони, яка не має прямої зацікавленості в його вирішенні на будь-яку користь.

За результатами проведення чергової Ради ЄС на о. Корфу ЄС вперше оголосив про те, що РК та Республіка Мальта увійдуть до групи країн, яка сформує чергову хвилю розширення ЄС. Також вперше, питання отримання РК повноправного членства в ЄС безпосередньо не пов'язувалося з необхідністю розв'язання «кіпрської проблеми». Додатковим кроком на цьому напрямі стало винесення у липні 1994 р. Європейським судом юстиції рішення, яке забороняло імпорт картоплі турко-кіпрського виробництва без її сертифікації відповідними відомствами РК [3]. У відповідь, у серпні 1994 р. «асамблея «ТРПК» в односторонньому порядку відмовилася від попередньо досягнутих домовленостей стосовно можливості об'єднання Кіпру на основі створення федерації. Водночас, вже за результатами проведення у грудні 1994 р. засідання Ради ЄС у м. Гессені досягнуте за результатами Ради ЄС на о. Корфу рішення було підтверджено на користь започаткування переговорного процесу з РК. 6 березня 1995 р. Рада з загальних справ ЄС підтвердила можливість отримання РК повноправного членства в ЄС та прийняла рішення стосовно започаткування переговорного процесу через 6 місяців після проведення в 1996 р. міжурядової конференції ЄС. У червні 1995 р. Рада Асоціації РК-ЄС прийняла спільне рішення стосовно започаткування структурованого діалогу між ЄС та РК та розробила відповідний план дій. Рада Асоціації наголосила на тому, що членство РК в ЄС повинно бути вигідним одночасно для двох громад острова, створюючи таким чином передумови для примирення сторін конфлікту [4]. Водночас, внаслідок прийняття в березні 1995 р. спільного, разом з Турецькою Республікою, рішення та Спільної декларації від січня 1997 р. стосовно часткової інтеграції з Турецькою Республікою, керівництво «ТРПК» висунуло свої власні вимоги стосовно необхідності започаткування прямих переговорів з ЄС.

У липні 1997 р. положення «Плану дій 2000» окреслили майбутню стратегію ЄС у ХХІ ст., яка передбачала можливість започаткування євроінтеграційних переговорів з офіційною Нікосією в якості представника інтересів двох громад острова [5]. У відповідь, «президент ТРПК» Р. Денкташ з вимогою негайного припинення переговорів між ЄС та офіційною Нікосією з

питання інтеграції РК до ЄС заблокував переговорний процес, який на той час активно відбувався у селищі Гліон (Швейцарська Конфедерація). Таким чином, нейтральна позиція ЄС зазнала певних кардинальних змін. Зокрема, саме за результатами проведення Ради ЄС на о. Корфу ЄС вперше констатував можливість залучення РК до чергової хвилі розширення без додаткових передумов щодо необхідності розв'язання «кіпрського питання». Слід зазначити, що надзвичайно важливу роль у цьому процесі відіграла Грецька Республіка, яка в якості країни-члена ЄС постійно погрожувала скористатися власним правом вето стосовно інших країн-кандидатів чергової хвилі розширення ЄС у випадку відсторонення РК від євроінтеграційних процесів [6].

Внаслідок оприлюднення відповідних рекомендацій ЄК на адресу Ради ЄС та Європейського Парламенту стосовно необхідності започаткування переговорного процесу щодо отримання РК членства в ЄС незалежно від розв'язання «кіпрського питання», переговори з мирного врегулювання кіпрського конфлікту під егідою ООН влітку 1997 р. призупинилися. Офіційна Нікосія відмовилася обговорювати вищезгадану позицію ЄС в рамках проведення двосторонніх переговорів під егідою ООН, посилаючись на те, що вказане питання є «урядовим» [7]. В якості відповіді, керівництво «ТРПК» відмовилося продовжувати переговори з греко-кіпрською стороною, вимагаючи визнання «ТРПК» міжнародною спільнотою та призупинення євроінтеграційних переговорів між ЄС та РК. Останньою краплею для остаточного призупинення мирного діалогу стало прийняття Радою ЄС за результатами зустрічі в Люксембурзі в грудні 1997 р. рішення стосовно призначення дати початку євроінтеграційних переговорів з РК, в той час як Турецькій Республіці було взагалі відмовлено в отриманні статусу країни-кандидата на членство в ЄС [8]. У зв'язку з цим, офіційна Анкара призупинила свій політичний діалог з офіційним Брюсселем та значно активізувала спроби, спрямовані на утворення економічного об'єднання з «ТРПК» [9]. У березні 1998 р., після фактичного започаткування євроінтеграційних переговорів між РК та ЄС Турецька Республіка створила спільну з «ТРПК» зону вільної торгівлі. Крім цього, 23 квітня 1998 р. Турецька Республіка та «ТРПК» зробили спільну заяву, в якій, зокрема, йшлося про те, що «...започаткувавши переговорний процес з грецько-кіпрською адміністрацією Південного Кіпру, ЄС проігнорувало положення міжнародного права та відповідні угоди щодо Кіпру 1959-1960 рр., чим нівелювало всі зусилля, спрямовані на вирішення проблеми. На даний час будь-які переговори, спрямовані на вирішення «кіпрського питання», можуть бути успішними лише у випадку їх проведення між двома суверенними рівноправними сторонами» [10]. Таким чином, ЄС продовжило реалізацію політики реалізації євроінтеграційних переговорів з офіційною Нікосією, в той час як «ТРПК» зіштовхнулась спочатку з проблемою подолання ембарго ЄС на експорт цитрусових, а потім й з наслідками фінансової кризи середини 1997 р., яка не лише дестабілізувала економічний розвиток самопроголошеної країни, а й призвела до ще більш тісної її інтеграції з Турецькою Республікою. На процес

розв'язання «кіпрської проблеми» також негативно вплинула й відмова ЄС в отриманні Турецькою Республікою статусу країни-кандидата на членство.

Результати проведення у грудні 1999 р. чергового засідання Ради ЄС у м. Гельсінкі (Фінляндська Республіка) стали поворотним моментом у двосторонніх відносинах ЄС та РК. Вони мали також важливий підтекст і для розв'язання «кіпрського питання». Проголошення майбутнього членства РК в ЄС стало черговим свідченням продовження політики ЄС, спрямованої на розмежування питання отримання РК членства в ЄС від проблеми розв'язання «кіпрського питання». Зокрема, у своєму рішенні Рада ЄС наголосила на тому, що «у випадку виникнення проблем з вирішенням «кіпрського питання» в період до завершення євроінтеграційних переговорів між ЄС та РК, остаточне рішення щодо вступу РК до ЄС прийматиметься Радою ЄС без врахування цього факту в якості необхідної передумови для отримання членства» [11]. Крім цього, Турецька Республіка отримала від ЄС запевнення в отриманні офіційного статусу країни-кандидата в майбутньому, чим було створено нову платформу для розвитку взаємовідносин між Турецькою Республікою і «ТРПК» та сформовано певні передумови для поновлення переговорного процесу між греко-кіпрською та турко-кіпрською громадами острова. Разом з тим, в той час як РК активно просувалася на своєму євроінтеграційному шляху, переговорний процес з вирішення «кіпрського питання» було призупинено. Офіційний Брюссель негативно відреагував на вимоги «ТРПК» щодо необхідності міжнародного визнання самопроголошеної країни та припинення торговельного ембарго з боку ЄС, пообіцявши, водночас, прискорити опрацювання ініціативи з виділення щорічної фінансової допомоги «ТРПК» за умови отримання сприяння у вирішенні «кіпрської проблеми» у вигідному для ЄС руслі. Негативною на згадані ініціативи ЄС була й реакція турко-кіпрської сторони: лідер «ТРПК» Р.Денкташ щонайменше двічі в рамках переговорного процесу під егідою ООН здійснював демарші та покидав місце проведення переговорів. В листопаді 2001 р. офіційною Анкарою були висловлені погрози стосовно можливості анексії «ТРПК» у випадку, якщо РК отримає повноправне членство в ЄС. У свою чергу, ЄС також пішов на ескалацію конфлікту шляхом, зокрема, пред'явлення цілої низки вимог та висловлення погроз на адресу «ТРПК» та Турецької Республіки у випадку їх невиконання. Опосередковані переговори 2000 р. під егідою Генерального секретаря ООН К. Аннана, спрямовані на створення належних передумов для поновлення діалогу між двома общинами Кіпру, не призвели до будь-яких результатів. В період до грудня 2001 р., коли переговорний процес все ж таки поновився, сторони конфлікту продовжували очікувати на остаточне рішення ЄС стосовно членства РК в ЄС. Таким чином, протягом цього періоду часу ЄС намагався продовжувати відігравати активну роль у розв'язанні «кіпрського питання», але, все ж таки, всі запроваджені на цьому напрямі заходи не призвели до зміни позицій сторін конфлікту та не наблизили їх до його вирішення.

Наприкінці грудня 2001 р. Р. Денкташ звернувся до Президента РК Г. Клерідіса з пропозицією про поновлення двосторонніх перемовин. Лідери

двох общин Кіпру розпочали проведення двосторонніх зустрічей за участю Спеціального радника Генерального секретаря ООН на Кіпрі А. Де Сото, під час яких обговорювалася ситуація навколо конфлікту. За результатами їх проведення, 11 листопада 2002 р. Генеральний секретар ООН К. Аннан надав на розгляд сторін конфлікту та країн-гарантів розроблений ООН проект Плану розв'язання «кіпрського питання» на 137 аркушах. Передбачалося, що підписання Плану повинно відбутися в період до проведення 12-13 грудня 2002 р. чергового засідання Ради ЄС в м. Копенгагені (Королівство Швеція). Підписання ж остаточної угоди щодо розв'язання «кіпрського питання» повинно було відбутися не пізніше 28 лютого 2003 р., зважаючи на необхідність подальшого винесення цього питання на референдуми двох общин острову (30 березня 2003 р.). Водночас, Єврокомісар з питань розширення Г. Верхойген наголосивши на підтримці ЄС Плану К. Аннана вкотре запевнив офіційну Нікосію в тому, що РК отримає повноправне членство в ЄС у травні 2004 р. незалежно від результатів волевиявлення двох громад Кіпру. 16 квітня 2003 р. в м. Афіни (Грецька Республіка) РК разом з іншими країнами-кандидатами підписала угоду про отримання членства в ЄС починаючи з 1 травня 2004 р. У той же день речник Єврокомісара з питань розширення Ж. Філорі в своєму інтерв'ю «Кіпрській агенції новин» заявив про те, що ЄС все ще вважає надзвичайно важливим для себе питанням розв'язання «кіпрської проблеми», навіть після отримання РК членства в ЄС. В якості стимулу, положеннями Протоколу до вищезгаданої угоди з РК була передбачена відміна заборони на застосування *acquis communautaire* на території «ТРПК» у випадку політичного об'єднання Кіпру. Також Ж. Філорі наголосив на тому, що ЄС визнає лише одну країну. Таким чином, лідери двох общин Кіпру, в тому числі й під певним тиском з боку ЄС, все ж таки зуміли погодити положення плану ООН з розв'язання «кіпрського питання», який вони визнали «в цілому прийнятним» [12]. Однак, слід констатувати й те, що ЄС так і не спромігся реально об'єднати дві громади острову в період до прийняття остаточного рішення про отримання РК повноправного членства в ЄС: методи політичного та економічного тиску виявилися неефективними для цього.

У лютому 2004 р. у штаб-квартирі ООН в м. Нью-Йорку (США) розпочався новий раунд переговорів між двома общинами Кіпру, за результатами якого сторонам вдалося остаточно погодити текст Плану К. Аннана та визначити конкретну дату проведення референдуму на визначення його підтримки населенням всього Кіпру. У березні 2004 р. Європейський Парламент попередив кіпрське населення стосовно важливості підтримки положень цього Плану, наголосивши на тому, що мова йде про розв'язання або ж нерозв'язання «кіпрської проблеми» в цілому. Крім цього, Європейський Парламент пов'язав вирішення «кіпрської проблеми» з прогресом в отриманні Турецькою Республікою повноправного членства в ЄС. За результатами проведення 24 квітня 2004 р. референдуму, 65% турко-кіпріотів підтримали План К. Аннана, в той час як лише 24% греко-кіпріотів проголосували на його підтримку. План було провалено. 1 травня 2004 р. РК отримала повноправне

членство в ЄС з кордоном, де-факто, по так званій «зеленій лінії», яка і розділяла острів на дві частини. В якості реакції на результати референдуму, ЄК було висловлено розчарування та, водночас, повагу до волевиявлення населення Кіпру.

Отже, політика розширення ЄС з використанням переважно принципу кийка (погроз у відмові від надання членства в ЄС, запровадження санкцій, ембарго, обмежувальних заходів) та пряника (надання фінансової допомоги) в контексті врегулювання «кіпрського питання» не досягла бажаного результату та була неефективною. Застосування ЄС вищезгаданого принципу змусило Турецьку Республіку та «ТРПК» сформувані більш жорсткі позиції, що, в свою чергу, нівелювало всі зусилля ЄС в досягненні успіху в цьому питанні.

Список використаних джерел і літератури:

1. European Council. Presidency Conclusions, Corfu 24-25 June 1994. Brussels: General Secretariat of the Council.
2. European Council. Presidency Conclusions, Essen 28-29 December 1994. Brussels: General Secretariat of the Council.
3. Tocci N. EU Accession Dynamics and Conflict Resolution. Catalysing Peace or Consolidating Partition in Cyprus? Aldershot : Ashgate Publishing Ltd., 2004.
4. EC–Cyprus Association Council. Common Resolution, 12 June 1995. Brussels: General Secretariat of the Council.
5. European Commission. Agenda 2000, European Commission communication, Amsterdam, 15 July 1997.
6. Greek Memorandum on EU – Turkish Relations. Greece, a news review from the embassy of Greece. URL: <http://www.greekembassy.org/press/bulletin/nov98.html> (accessed 11 March 2014).
7. Pillai J. A Conversation with Mr. Rauf Denktash, President of the Turkish Republic of Northern Cyprus. *Journal of Cyprus Studies*. 1999. No. 5 (1-2). P. 7-48.
8. European Council. Presidency Conclusions. Luxembourg 7–8 December 1997. Brussels: General Secretariat of the Council.
8. Jakobsson-Hatay A.-S. The Contribution of European Integration to Ethnic Conflict Resolution: The Cases of Northern Ireland and Cyprus. *Cyprus Review*. 2001. Vol. 13, no. 1.
10. Joint Statement by Turkey and the TRNC (1) – Denktas: “If Equality Is Accepted, Then the Cyprus Problem Can Be Solved in Three Months”. Anadolu Agency. 24 April 1998. URL: <http://www.hri.org/news/turkey/anadolu/1998/98-04-24.anadolu.html#01> (accessed 11 March 2014).
11. European Council. Presidency Conclusions, Helsinki 10–11 December 1999. Brussels: General Secretariat of the Council.
12. Reilly W.M. UN Studying Reactions to Cyprus Plan. *Flash Bulletin*. 6 December 2002. URL: <http://www.flash-bulletin.de/2002/eDecember6.htm#3> (accessed 25 March 2014).

ФОРМИ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ КОНФРОНТАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ПРИДНІСТРОВСЬКИЙ КОНФЛІКТ

У статті, на прикладі Придністровської Молдавської Республіки, досліджено проблему політико-ідеологічної конфронтації при регіональному самовизначенні. Розглянуто чинники актуалізації конфліктогенного потенціалу на території Молдови. Проаналізовано перспективи вирішення придністровського питання у контексті перерозподілу впливу у регіоні Центрально-Східної Європи на користь нових центрів політичного тяжіння.

Ключові слова: територіальні конфлікти, невизнана держава, суверенітет, Придністровський регіон, Молдова, зовнішня політика.

Добровольская А.Б. Приднестровский конфликт как форма политико-идеологической конфронтации на постсоветском пространстве.

В статье на примере Приднестровской Молдавской Республики, исследована проблема политико-идеологической конфронтации при региональном самоопределении. Рассмотрены факторы актуализации конфликтного потенциала на территории Молдовы. Проанализированы перспективы решения приднестровского вопроса в контексте перераспределения влияния в регионе Центрально-Восточной Европы в пользу новых центров политического притяжения.

Ключевые слова: территориальные конфликты, непризнанное государство, суверенитет, Приднестровский регион, Молдова, внешняя политика.

Dobrovolskaya A.B. Transnistrian conflict as a form of political and ideological confrontation in the Post-Soviet space.

In the article on the example of the Pridnestrovie Moldavian Republic the problem of ideological confrontation in regional self-determination was investigated. The factors that enhance the conflict potential in the territory of Moldova are considered. The prospects of solving problem of the Pridnestrovie in the region of Central-Eastern Europe are analyzed.

Keywords: territorial conflicts, an unrecognized state, sovereignty, the Transnistrian region, Moldova, foreign policy.

У період розпаду СРСР політичні реформи в центрі започаткували трансформаційні процеси в республіках, спрямувавши вектор політичного розвитку у бік суверенізації. Ці процеси відбувалися в обстановці суспільних криз і політико-ідеологічної конфронтації, викликаючи коливання у внутрішній і зовнішній політиці нових незалежних держав пострадянського простору. Широка дестабілізація, яка супроводжувала перехідний період, у деяких з

пострадянських республік нерідко призводила до політичної мобілізації, під час якої регіони виступали як спірні території, і самостійні політичні актори. Під час цих конфліктів перед центром нерідко поставало питання перегляду статусу регіону, зокрема до його повного відділення. У контексті відцентрових процесів, які відбувалися на пострадянському просторі, підхід ООН до дотримання територіальної цілісності та непорушності кордонів держав піддавався перегляду. До того ж одні утворення отримували незалежність і суверенітет, інші - лише право на внутрішнє самовизначення (територіальні автономії, національно-культурні автономії), треті залишалися у складі колишньої держави і т.п.

Нині процес національно-державного самовизначення колишніх союзних республік формально завершений. Однак не всі пов'язані з ним надії та очікування зацікавлених сторін знайшли своє практичне втілення, як наслідок, деякі з нових незалежних держав успадкували невирішені у минулому проблеми. Однією з таких проблем стала конфронтація, що виникла у період перебудови на території сучасної Молдови.

Проголошення республіканського суверенітету і, відповідно, відмова від участі у всесоюзному референдумі про Збереження СРСР, на тлі кризи самоідентифікації призвело для Республіки Молдова (РМ) територіальним розколом. Придністров'я пішло проти політики національно-орієнтованого центру, що згодом проявило себе політичною мобілізацією регіону. Накопичений з радянського періоду конфліктний потенціал перейшов у військове протистояння, яке вдалося зупинити лише завдяки втручання міжнародних посередників. У результаті, на політичній карті Молдови з'явилася самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка (ПМР), на яку припадала 1/8 території країни, і 40% економічного потенціалу МРСР (зокрема Молдавський металургійний завод і Молдавська ГРЕС). З того часу у Зоні безпеки в ПМР (понад 200 км уздовж Дністра) залишається миротворчий контингент російських, придністровських та молдовських військових. Хоча ця миротворча місія визнана однією з найуспішніших у світі, політико-ідеологічна конфронтація значно ускладнила процеси розбудови державності в Молдові. Необхідність врегулювання Придністровського конфлікту стала, можливо, найсерйознішим випробуванням для республіки. На порядок денний трансформаційного періоду РМ крім економічних проблем постали такі питання, як переосмислення статусу центру і регіонів, нечіткі і спірні кордони, а також значний конфліктний потенціал, заснований на попередній міграційній політиці та виникненні великих діаспор.

Незважаючи на активне сприяння міжнародних посередників (учасниками переговорів з проблеми «цілісності РМ і статусу ПМР», окрім самих РМ і ПМР, є РФ, Україна і ОБСЄ - як посередники, а також ЄС і США у якості спостерігачів), нині Республіка Молдова залишається однією з держав пострадянського простору, яка має на своїй території невирішений територіальний конфлікт.

Зазвичай, в основі проблем навколо невизнаних держав на пострадянському просторі лежали політичні, економічні, або соціокультурні та

релігійні чинники і т.п. У подібних конфліктах широко використовувався і етнічний фактор. Однак окремі конфлікти в цілому не можна віднести до міжетнічних у наслідок відсутності в суперечці етнічного компонента. Що стосується відносин між Кишиневом і Тирасполем, то конфлікт між ними є за своєю суттю «конфліктом ідентичностей», викликаним правовою неврегульованістю виходу колишніх союзних республік з СРСР, загрозою румунізації Молдови, і, як наслідок, прагненням населення Придністров'я до самовизначення на основі власної системи цінностей.

Традиційно Придністровський конфлікт локалізують у межах березня-липня 1992 р., а його початком вважають збройне протистояння в Дубоссарах 2 березня. Разом з тим, збройна фаза конфлікту була лише кульмінацією протистояння. Референдум про створення ПМР відбувся наприкінці 1989 р. - початку 1990 р., перші збройні сутички - у листопаді 1990 р, захоплення сепаратистами адміністративних будівель, формування власних адміністративних структур і збройних формувань у 1991-1992 рр.

Формальним приводом до виникнення протистояння регіону і центру стало прийняття Закону РМ «Про функціонування мов на території Молдавської РСР». Ігнорування вимоги значної частини населення закріпити за російською мовою статус другої державної призвело до посилення соціальної напруги в республіці. Після численних мітингів і акцій протесту 2 вересня 1990 р. в Тирасполі, на II Надзвичайному з'їзді депутатів усіх рівнів Придністров'я, було проголошено створення Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, а 25 серпня 1991 р. Верховна Рада ПМРСР прийняла «Декларацію про незалежність ПМРСР» (з 5 листопада 1991 року - Придністровська Молдавська Республіка). Спроба наведення молдовською владою «конституційного ладу» в Придністров'ї у березні-червні 1992 р., під час якої Румунія надала Молдові військову допомогу, призвела до трагічних наслідків і, як зазначають молдовські дослідники: «стала певною точкою неповернення до ситуації 2 вересня 1990 р. (утворення ПМР)» [1]. 21 липня 1992 р. в Москві між президентом Молдови Мірча Снегуром і президентом Росії Борисом Єльциним у присутності лідера Придністров'я Ігоря Смірнова було підписано угоду «Про принципи врегулювання збройного конфлікту».

Сторони визнали територіальну цілісність Молдови та погодилися на двосторонні заходи щодо відведення збройних формувань по лінії протистояння, створення буферної зони, розміщення спільних миротворчих сил, до складу яких увійшли військові від Придністровської Молдавської Республіки, Молдови, Росії та 10 військових спостерігачів від України. Відведення сил стало початком заморожування конфлікту, однак територіальна цілісність Молдови залишилася лише на папері. Придністровський конфлікт призвів до поділу країни, а також молдовської економіки по лінії Дністра. Територіальний розкол поклав початок нового періоду розвитку, як Республіки Молдова, так і Придністровської Молдавської Республіки, які вибудовували індивідуальну внутрішню і зовнішню стратегію у відповідності з власною логікою державного будівництва. РМ стала унікальною у своєму роді державою, в якій при збереженні формальної

цілісності функціонують два Міністерства Закордонних Справ, одним з основних пріоритетів діяльності яких є налагодження зв'язків між двома частинами розділеної по Дністру держави.

Придністровське протистояння, як і більшість регіональних зіткнень пострадянського періоду, перетворилося у форму «замороженого» конфлікту. Ця територія і досі є латентним осередком політичної напруги. У зв'язку з цим дослідження факторів, які впливають на виникнення регіональних конфліктів та переростання деяких з них у збройну форму, сприяють поглибленню уяви про перспективи можливого зниження деструктивної ролі конфліктогенних чинників. Вивчення специфіки конфліктів, передумов, а також аспектів їх актуалізації дозволяє визначати систему інструментарію протидії деструктивним впливам та розробляти напрями врегулювання.

Утворення політично нестабільної території в РМ було зумовлено низкою історичних, соціально-економічних та етнічних характеристик регіону, а відповідно і проблемами з визначенням ідентичності. Придністровському конфлікту складно дати однозначну характеристику, на перший план тут виступають питання взаємин національних еліт і держави, політизації етнічності як засобу мобілізації, відносин правлячих еліт і мас. На відміну від інших конфліктів на пострадянському просторі, де етнічний компонент був домінуючим, Придністровський конфлікт не є цілковито етнічним за характером. Його швидше слід розглядати як політичний конфлікт, конфлікт еліт та ідентичностей. У 1990-х рр. щодо утворень, подібних Придністров'ю, на пострадянському просторі використовувався термін «самопроголошена держава». Однак проголосити себе і стати державою - це різні за характером дії. Основними критеріями, за якими утворення «де факто» може бути віднесено до категорії держав є наявність необхідних державних інститутів та їх дієздатність, присутність державної атрибутики, внутрішній суверенітет і проведення незалежної внутрішньої і зовнішньої політики (зокрема вибори, референдуми і т.п.). До таких критеріїв відносять також державну ідентичність і наявність реальних можливостей для реінтеграції.

Прихильники придністровської державності, у першу чергу - придністровські дослідники вважають, що нині у Придністровській Республіці наявні усі ознаки і атрибути державного утворення, яке відбулося. Придністров'я веде державне будівництво, має власну економічну політику та інтенсивно розвивається як суб'єкт світового історичного процесу. Однак офіційно на даний момент Придністровська Республіка перебуває у складі Молдови. Вона не має статусу визнаної світовим співтовариством держави і не визначається як суб'єкт міжнародної політики. «Де юре», у рамках юридично оформлених кордонів, Придністров'я має особливий правовий статус Автономного територіального утворення підпорядкованого Молдові. Більшість суб'єктів світової політики застосовують у якості основної характеристики Придністровської Республіки та інших аналогічних утворень на пострадянському просторі термін «невизнана держава».

У контексті політичного статусу Придністров'я використовується термін анклав – територія, оточена з усіх боків територією іншої держави, або частина території однієї держави, яка не має з основною частиною своєї держави спільних кордонів і оточена чужою територією. Використання цього терміну, наприклад, у вигляді «проросійський анклав», говорить про орієнтацію політики Придністровської Республіки на Російську Федерацію.

Політична еліта та наукові кола незалежної Молдови сприймають Придністров'я як сепаратистське утворення. Аналогічну позицію займають Румунія, Сполучені Штати, Україна. Застосування цього терміна підкреслює незаконність дій керівництва Придністровської Республіки щодо реалізації відцентрових тенденцій. Водночас, виникнення Придністровського конфлікту не стало проявом сепаратизму на території новоствореної держави. Сепаратизм передбачає вихід з існуючої системи, або її руйнування з метою оформлення власної державності, а ПМР заявила свої претензії на незалежність одразу за фактом припинення існування СРСР. Наразі поняття «Придністровський конфлікт» характеризує стан відносин між Республікою Молдова і Придністров'ям, яке визначається невирішеністю питання про міжнародно-правовий статус ПМР (незалежна держава, суб'єкт молдовської конфедерації чи федерації, частина унітарної держави Республіка Молдова і т.п.). Особливий тон тут задає і проблема російськомовного населення, з якою зіткнулися майже усі нові незалежні держави пострадянського простору.

Процес врегулювання Придністровського конфлікту не є стабільним: після «заморозки» конфлікту були етапи значного просування у переговорному процесі, які змінювалися періодами стагнації, а потім «заморожуванням» самого процесу врегулювання. Ця обставина стала наслідком низки причин - різницею підходів сторін до процесу врегулювання, непримиренністю позицій правлячих еліт Молдови і Придністров'я, впливом зовнішніх факторів, зокрема сил, зацікавлених у збереженні «статус-кво» в регіоні.

Позиції таких вагомих суб'єктів міжнародної політики як Росія, США, ЄС, міжнародні організації та військово-політичні блоки впливали і продовжують впливати на ситуацію у регіоні Придністров'я. На даний момент переговорний процес далекий від свого завершення, оскільки геополітична складова придністровського протистояння вийшла на перший план у процесі його врегулювання. Через особливості територіального розташування придністровський регіон став чинником боротьби за сфери впливу. Вагому роль відіграє Росія, яка сприймає Придністров'я як інструмент протидії просуванню НАТО у південно-східному напрямку Європейського регіону.

Прагнення відновити або зберегти контроль, над Молдовою, використовуючи Придністровський конфлікт як важіль тиску на неї, у політиці Росії вбачає більшість молдовських дослідників (О. Нантой, Д. Минзерарь,) [2; 3]. У монографії В. Матяша у цьому відношенні ключовою думкою є те, що завдяки придністровському питанню та 14-й армії, Москві без зайвих витрат вдавалося підтримувати традиційні геополітичні позиції у досить важливому регіоні Південно-Східної Європи, який є для неї одним з «вікон» до Європи [4].

В. Колосов також визнавав, що придністровське протистояння дозволяє Росії вести геополітичне змагання з Заходом підтримуючи свої позиції [5].

Придністровський фактор визначався у якості чинника забезпечення інтересів Росії у регіоні і в роботах більшості авторів з ПМР. При цьому вони відзначали подвійність політики Росії, яка в 2000-і рр., з одного боку, декларувала свої наміри як підтримку співвітчизників у Придністров'ї, зокрема, через запобігання стрімкій румунізації Молдови, а з іншого, - намагалася зберегти свої позиції і вплив на ситуацію у регіоні. Водночас керівництво Росії піддавало різкій критиці придністровських авторів за нерішучість і використання Придністров'я в якості «розмінної монети у політичних іграх» з Молдовою та Заходом [6, 7].

Оцінку позиції Росії у придністровському питанні крізь призму її протистояння з Заходом дав відомий американський аналітик Ч. Кінг. Він зазначав, що Росія взяла активну участь у придністровському протистоянні після того, як навесні 1992 р. виникла загроза її інтересам у сфері безпеки у цьому регіоні [8].

Німецькі автори відзначали, що гегемоністські амбіції Москви проявлялися в її тиску на Молдову за допомогою енергетики та придністровської проблеми. Придністров'я, на їхню думку, вже з середини 1992 р. було для Росії тим «якорем», який стримував рух Кишинева у бік Заходу. Так Ф. Кюхлер зауважував, що політика Москви у Придністров'ї - стала проекцією російських інтересів у регіоні Південно-Східної Європи [9].

У руслі такого ж розуміння політики Росії на євразійському просторі написана одна з фундаментальних робіт, присвячених пострадянським конфліктам, Д. Лінча. Він зазначав, що Москва з 1992 р. керувалася у Молдові стратегією «збройного переконання», під час якого сила застосовується у символічному вигляді, а миротворча операція слугує національним інтересам головного миротворця. Коли вимоги Росії виконувалися, вона припиняла тиск і була готова до економічної допомоги. Д. Лінч підкреслював, що для Росії було важливо запобігти втручання інших держав та міжнародних організацій у її політику на євразійському просторі, і вона різними засобами впливала на ситуацію у Придністров'ї [10].

Нещодавно щодо придністровської проблеми почали застосовувати термін «гібридна війна». У липні 2018 р., в зв'язку з підвищенням активності Росії на території ПМР, спікер молдовського парламенту Андріан Канду зазначав, що «те, що відбувається в Молдові, можна назвати гібридною війною на рівні кібератак і пропаганди». Він зауважив, що загрози з боку Росії, пов'язані з поставками газу і електроенергії для Молдови [11].

Феномен «гібридних війн» розглядається дослідниками як найбільш поширена форма конфлікту XXI ст. У період кінця 1990-х - початку 2000-х рр., такий тип конфліктів асоціювався з недержавними іррегулярними силами. Звернення до цієї проблематики було обумовлено як кризою теорії і практики класичних війн так і різноманіттям новітніх форм збройних конфліктів. Узагальнюючи сучасні тенденції у сфері ведення війн, Мартін Кревельд у книзі

«Трансформація війни» констатував, що в міру того «як традиційні форми збройних конфліктів відходять у минуле, з'являються нові, які готові прийти їм на зміну» [12]. Дослідники підкреслювали, що «гібридна війна під керівництвом держави, ще більш складна, оскільки вона може також включати деякі з «нових нерегулярних» підходів, які недоступні недержавним суб'єктам» [13].

Це новий вимір війни, який характеризує не фізичне усунення противника, а його внутрішнє ослаблення. Втрачається відмінність між війною і миром. Війна стає нелінійною, в ній відсутні як чітка лінія фронту, так і однозначно певні противники. Гібридна війна звернена до населення як цілі, оскільки відійшовши від фізичного простору, вона проявляється в метафізичному вимірі. Це може бути економічна, торгівельна, фінансова війна, а також зіткнення у сфері сенсів та інтерпретацій, яке можна позначити як інформаційний або навіть віртуальний тип війни. Даний тип конфлікту включає інформаційно-психологічні операції і є, по суті, комплексом спланованих дій, що мають за мету зміну поглядів противника, союзника або нейтральних аудиторій у вигідну для ініціатора такого впливу сторону.

Використані під час Придністровського конфлікту 1990-1992 рр. методи, засоби, ідеологічні прийоми, а також його проміжний підсумок - створення непідконтрольного легітимним державним органам анклаву, дозволяє віднести цей конфлікт до категорії «гібридних». Це був досвід, який дозволив Росії відпрацювати необхідні для проведення подібних операцій навички (що згодом проявило себе у спробі створення відповідних сепаратистських утворень на території України). Серед характерних для інформаційних війн підходів, застосованих РФ у Придністровському конфлікті, дослідники виділяли: дегуманізацію противника (поширення відомостей про його жорстокість та нелюдність), маніпуляцію історичними фактами, дискредитацію керівництва країни, її збройних сил і сил правопорядку, формування негативного ставлення до спроб держави відновити контроль над сепаратистським регіоном тощо. [14].

У цьому контексті варто зазначити ефективність російської пропаганди, якій вдалося створити негативний образ влади РМ та молдаван у суспільній свідомості. Водночас використані міфи, шаблони, меми, формували співчутливе ставлення до сепаратистів: їх сприймали як «інтернаціоналістів», «захисників культурної самобутності». Найбільш поширеними ідеологічними прийомами стало використання лексики, яка відроджувала стереотипи радянського часу: намагання представити боротьбу сепаратистів як продовження «Великої Вітчизняної війни», спроби всіляко підкреслити «народний» характер сепаратистських рухів. Натомість відновлення конституційного порядку і боротьба з сепаратизмом і тероризмом з боку сил правопорядку РМ зображувалися як агресія однієї держави проти іншої.

Для прихильників ідеї «руського міра» перешкодження подальшому просуванню НАТО на Схід, як і нейтралізація інтеграції Молдови з Румунією (поки та є членом НАТО), стали вагомими складовими західного вектора політики відродження могутності Росії [15]. Росія зацікавлена у збереженні РМ в орбіті свого впливу як стратегічно важливого об'єкту між Чорним морем і

Балканами. Російські експерти визнають: «Придністров'я - це територія, яка замикає рухливість кордону Балкан. Хто нею володіє, той має вихід на всі балканські держави» [16].

Прийнята наприкінці грудня 2014 р. військова доктрина РФ ставила наближення військової інфраструктури НАТО до своїх кордонів на одне з перших місць серед основних зовнішніх небезпек [17]. Відповідно і створення «санітарного кордону» між Росією і Європою, розцінювалося як пріоритетне завдання для російської зовнішньої політики, а придністровське питання слугувало чинником реалізації геополітичних інтересів у регіоні Південно-Східної Європи. Нині на території Придністровської Молдавської Республіки, згідно зі статтями 2 і 4, підписаної в 1992 р. Угоди про принципи мирного врегулювання Молдово-Придністровського конфлікту, знаходяться російські миротворці (приблизно 400 осіб). Окрім того, у Придністров'ї розміщена Оперативна група російських військ, яка була створена 1 липня 1995 р. на базі 14-ї гвардійської армії, і налічує близько 1,4 тис. військовослужбовців. На військових складах села Колбасна Рибницького району, що на лівому березі Дністра, з радянських часів зберігається понад 20 тисяч тонн боєприпасів. У 1999 р. на Стамбульському саміті ОБСЄ Росія взяла зобов'язання вивести свої війська. Цьому документу виповнилося більше 20 років, а Обмежена група російських військ, і досі розташована на території невизнаного Придністров'я. Згідно з домовленостями 1997 р., РФ має право збільшити військову присутність до 2 тис. осіб. На такому сценарії наполягає Тирасполь, напроти вагу Кишиневу, який ратував за виведення російського військового контингенту.

Переговорний процес щодо Придністровського врегулювання, формат якого неодноразово змінювався, гальмує різниця підходів сторін щодо визначення адміністративно-правового статусу ПРМ. У 2003 р., у межах заходів щодо врегулювання Придністровського конфлікту, РФ було запропоновано Меморандум «Про основні принципи державного устрою об'єднаної держави» («Меморандум Козака»), який передбачав реінтеграцію Придністров'я з РМ як федеративної одиниці з особливим статусом на умовах широкої автономії («асиметрична федерація»). Президент Молдови В.Н. Воронін не підтримав російську ініціативу, мотивуючи свою відмову тим, що прийняття документу без узгодження його положень з міжнародними організаціями є невчасним.

Натомість у підписаній у Москві 18 березня 2009 р. спільній заяві президентів Молдови, Придністров'я та Росії відзначалася доцільність трансформації діючої в регіоні російської миротворчої місії в мирогарантійну операцію під егідою ОБСЄ. На зустрічі президента Росії Д. Медведєва і канцлера Німеччини А. Меркель, що відбулася в 2010 р., було підписано інший меморандум, який пропонував створити російсько-європейський комітет для вирішення Придністровського конфлікту. Цей проект піддався критиці з молдовської і румунської сторони, як повторна спроба розвернути Молдову у бік федералізації, а з російської сторони – як спроба зрадити інтереси ПМР.

Враховуючи, що Росія на той час вже втратила свою військово-політичну перевагу в регіоні, скоріше слабкість, ніж сила підштовхувала її як до

партнерських відносин з західноєвропейськими країнами, ЄС і НАТО, так і до політики взаємоприйнятних компромісів. Прагнення трансатлантичного блоку обмежити вплив Росії у Центрально-Східній Європі, проявлялося у подальшому посиленні контролю з його боку над миротворчою місією в Придністров'ї.

Нині ЄС має статус спостерігача у переговорному форматі «5+2» (Молдова, Придністров'я – сторони конфлікту; Росія, Україна – гаранти і посередники; ОБСЄ – посередник; Євросоюз і США – спостерігачі). Місія ОБСЄ приєдналася до переговорного процесу у 1993 р. (після завершення активної стадії збройного конфлікту), а Україна – у 1995 р. Румунія не увійшла ні в один з форматів Молдово-Придністровського врегулювання. Попри відсутність відповідного формального статусу, як член ЄС, вона висловлює свій погляд на перебіг переговорного процесу і відіграє активну роль у процесі перерозподілу сил у регіоні. У квітні 2005 р. президенти України і Румунії В. Ющенко і Т. Бесеску створили двосторонню комісію з проблем врегулювання Придністровського конфлікту [18]. Нині і Румунія і Україна зацікавлені у збереженні європейського курсу Молдови, та протидії російським сценаріям врегулювання придністровської проблеми.

Політика України щодо Придністров'я спрямована на трансформування миротворчих сил у міжнародний механізм та розширення військової і політичної присутності у регіоні її стратегічних партнерів (ЄС і США). Український план, запропонований у квітні 2005 р. («план Ющенко»), передбачав створення групи моніторингу в складі ОБСЄ та інших міжнародних організацій, більш широке залучення США і ЄС у процес мирного врегулювання. Однак, ця ініціатива, як і пропозиції України, зроблені у 2013 р., під час її головування в ОБСЄ, не були реалізовані, через відсутність консенсусу щодо статусу Придністров'я – в першу чергу, внаслідок позиції Росії, яка зберігає провідну роль у переговорному процесі і має важелі впливу на ПМР. Україна виступає проти федералізації Молдови, та будь-якої «широкої автономії», а також проти присутності російських військ на території регіону. Загалом, проти просування моделі гегемонії Росії на пострадянському просторі на основі втручання у внутрішні справи сусідніх країн. Згідно з оновленою Воєнною доктриною України, російський військовий контингент на території Придністров'я відноситься до актуальних військових загроз. Відповідно виведення російських військ і озброєнь з регіону розглядається як головна передумова вирішення Придністровського конфлікту.

Зі свого боку Румунія також закликає Євросоюз вживати активніші дії, спрямовані на відхід російських військ з Придністров'я. Представники країни в європейських структурах наполягали на тому, що російські війська у Придністров'ї «заважають прогресу по ключовим напрямкам європейської політики сусідства» і закликали ЄС проводити «більш сміливу і амбітну політику» щодо країн-сусідів: «потрібно робити більше для тих, хто вирішив слідувати європейським шляхом» [19].

На даний момент усі моделі врегулювання конфлікту, запропоновані сторонами і посередниками, виходять з принципу збереження територіальної

цілісності Молдови, однак мають різні погляди на питання про адміністративно-правовий статус Придністров'я. У 2016 р. та 2017 р. Рада міністрів закордонних справ ОБСЄ виступила з низкою заяв, які передбачали «особливий статус» ПМР у складі РМ. Ці ініціативи підтримав президент Молдови І. Додон, проте вони не отримали свого втілення - формально через те, що до процесу їх розробки не були залучені представники ПМР.

Перерозподіл впливу на користь нових центрів політичного тяжіння на пострадянському просторі актуалізував проблему Придністровського конфлікту. Подальше зближення Молдови (як і України) з Євросоюзом зачіпає геополітичні інтереси Росії, а отже призводить до зміни статус-кво у регіоні. Відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС, яку підписала Молдова 27 червня 2014 р., вона бере участь у військових програмах під командуванням Євросоюзу. Оскільки європейські військові програми здійснює НАТО, підписання цього документа свідчило, що РМ буде приймати участь у програмах цього блоку. Вже у березні 2015 р. війська Молдови і США провели спільні «антитерористичні навчання» безпосередньо на території миротворчої відповідальності РФ, у Зоні безпеки Молдово-Придністровського конфлікту.

Посилення позицій північноатлантичного блоку у регіоні, який завжди був зоною «життєвих інтересів РФ», проявило себе резолюціями: США про визнання Молдови та України в якості союзників; НАТО про готовність надавати «всебічну підтримку» у зміцненні національної безпеки Молдови; України про денонсацію угод з Росією про постачання російських миротворців у Придністров'ї. Відповідною реакцією Москви стали заяви зовнішньополітичного відомства та Міноборони РФ щодо ускладнення виконання місії із забезпечення миру і спокою на Дністрі та можливої ескалації конфлікту в регіоні [20].

Придністров'я історично знаходиться у сфері політико-економічного та гуманітарного впливу Росії. У Москві є договірні зобов'язання перед Тирасполем, з яким підписана серія міжвідомчих угод. З моменту її утворення, у Придністровській Молдавській Республіці були збережені практично всі види пільг, що існували ще за часів Радянського Союзу, а фонд соціальних виплат формувався переважно за рахунок російського фінансування.

Економіка Придністров'я практично повністю орієнтована на Росію. Російський капітал, якому належать основні експортери ПМР, контролює головні підприємства республіки. Однак торгівельно-економічні, як і воєнні відносини, з Москвою, значним чином ускладнює відсутність спільного кордону між партнерами. Територія невизнаної республіки, фактично, є анклавом, відділеним від Росії Україною і Молдовою - країнами, які підписали угоди про асоціацію з ЄС. Оскільки Європейський союз не визнає Тирасполь, на разі ПМР перебуває у досить скрутному становищі.

До недавнього часу незалежне існування невизнаної республіки підтримували субсидовані державою підприємства, які досить упевнено працювали. Однак, після підписання Угоди про асоціацію Молдови з ЄС, як і прогнозували експерти [21], виробники Придністров'я потрапили до зони ризику, оскільки для виходу на зовнішні ринки їм доводиться реєструватися у

Кишиневі, а це означає нерівні умови конкуренції з молдовськими компаніями, для яких набув чинності фактор Угоди.

Нові умови здійснення зовнішньо-торгівельної діяльності сприяють посиленню економічної ізоляції республіки, господарство якої значною мірою орієнтовано на ринкові відносини (на зв'язку Україна-ЄС-Молдова, за даними Державного митного комітету Придністров'я, припадало 83% придністровського експорту [22]). Бюджетоутворюючі підприємства ПМР поступово підпадають під санкції: виробництво втрачає ринки збуту і все більш гостро потребує не лише інвестицій, а й фінансової санації з боку власників. У цій ситуації підприємства ПМР спираються на підтримку з боку Росії: у структурі придністровського експорту частка РФ збільшилася з 10% в 2018 р. і до 13% в 2019 р. Водночас, у цілому, експорт з Придністров'я за підсумками дев'яти місяців 2019 р. скоротився на 7% [23].

Керівництво ПМР підкреслювало, що «у Придністров'ї вдячні за величезну підтримку і допомогу, зокрема, матеріальну, яку надає Російська Федерація» та констатували, що «надії придністровців пов'язані тільки з Росією» [24]. Тирасполь оголошував про небажання вливатися разом з Молдовою в ЄС і, тим більше, приєднуватися до Румунії, та виявляв наміри рухатися у бік тісного союзу з Росією. На всенародному референдумі восени 2006 р. придністровці переважною більшістю голосів (97%) висловилися за приєднання до РФ. Цієї лінії дотримується і чинний президент Придністров'я В. Красносельський, який неодноразово підтверджував курс Придністров'я на зближення з Росією. Однак, процес реінтеграції передбачає офіційне визнання Придністров'я (на зразок Абхазії і Південної-Осетії), а також розв'язання проблем юридичної та територіальної роз'єднаності з Росією.

Вирішення проблеми економічної ізоляції Придністров'я вимагає забезпечення сухопутного транзиту вантажів і людей по території Причорномор'я і через Лівобережну Україну. Свого часу Придніпровська сторона прагнула домогтися від України гарантії прямого залізничного зв'язку між Тирасполем і РФ. Розглядалися можливості будівництва потужного аеровузлу РФ в Придністров'ї. З метою переходу на безпосередню пряму торгівлю з Придністров'ям, минаючи Кишинів, також висувалися пропозиції введення митників РФ на прикордонному пункті в Кучугурах (на кордоні з Одеською областю). Важливим кроком, за словами чинної на той час голови МЗС ПМР Н. Штанські, у цьому контексті могла стати адаптація, а потім - і уніфікація законодавства, щоб прийняти (в міру можливості) федеральне законодавство РФ на території Придністровської Молдавської Республіки. Відповідно мова могла йти про зміну конституції Придністров'я, зокрема статті 58-1, як свого часу пропонував президент ПМР Є. Шевчук [25].

Однак виходячи з відсутності гарантій подальшої політичної стабільності у регіоні, Москва наразі не готова вкладати у невизнану республіку як політичний так і фінансовий капітал. Зовнішньополітичне відомство Росії демонструє досить суперечливу щодо Придністровської Молдавської Республіки позицію. Керівник зовнішньополітичного відомства Росії – С. Лавров, який

неодноразово стверджував, що Москва може визнати незалежність Придністров'я у серпні 2019 р. на форумі «Територія сенсів» підкреслив, що Російська Федерація не визнавала Придністров'я і продовжує вважати його складовою частиною Республіки Молдова (РМ), нехай і на певних умовах [26].

Вирішення питання про правовий статус Придністров'я вимагає пошуку розумних компромісів Придністровської Молдавської Республіки з РМ, що значною мірою залежить від зовнішньополітичного курсу, обраного новим урядом у Кишиневі. Проблемою є те, що Молдова і досі не представила офіційне бачення того, як і на яких підставах буде здійснена реінтеграція. Під час передвиборчої президентської кампанії 2016 р. І. Додон зазначав, що федералізація є єдиним вирішенням Молдово-Придністровського конфлікту. Однак після свого обрання президентом, озвучуючи офіційну позицію Кишинева, змінив формулювання, на «особливий статус» для ПМР. У вересні 2019 р. І. Додон заявив про готовність надати Придністров'ю «широку автономію», проте ці ініціативи викликали критику з боку чинного на той час голови уряду і партнера по коаліції – М. Санду, яка підтримує ідею унітарної держави. За роки свого перебування на посаді президента І. Додон неодноразово зустрічався з президентом Придністров'я В. Красносельським, однак, незважаючи на реалізацію низки проєктів з підвищення заходів довіри, спільне бачення шляхів вирішення проблеми так і не було знайдено. Тираспольський лідер підкреслював, що про об'єднання з Молдовою говорити не має наміру, і підтверджував курс Придністров'я на незалежність. Напередодні нових президентських виборів у Молдові немає ніякої визначеності щодо того, яка зовнішньополітична лінія у підсумку візьме гору і питання про статус ПМР залишається відкритим.

Вирішення придністровської проблеми тісно пов'язане з позицією Молдови щодо відмови від позаблокового статусу та приєднання до НАТО. Невиключено, що Молдова надасть широку автономію Придністров'ю, в обмін на гарантії проведення нею нейтрального курсу. Президент РМ запропонував розглядати «стратегію з просування міжнародного визнання статусу постійного нейтралітету Молдови» у якості одного з «ключових позитивних чинників» процесу розвитку діалогу з придністровської проблематики (відповідне бачення ситуації було представлено І. Додоном з трибуни ПАСЕ 29 січня 2020 р.) [27]. регулювання придністровської проблеми залежить характер відносин між Росією, Молдовою, Україною та низкою інших країн, для яких регіон Придністров'я має непряме, але від цього не менш важливе значення. Однак геополітичний статус конфлікту зтягує його розв'язання, оскільки збільшення зацікавлених сторін значно ускладнило процес вирішення питання про правовий статус ПМР.

Список використаних джерел і літератури:

1. Осталец В. Внешняя политика Молдавии: 1991-2014 годы. URL: <https://www.postsovietarea.com/jour/article/view/13/14#>

2. Нантой О. Истоки и перспективы разрешения приднестровского конфликта Молдова-Приднестровье. Общими усилиями – к успешному будущему: Переговорный процесс. Кишинев, 2009. С. 52-71.
3. Мынзэрарь Д., Соловьев В., Никулин В. Роль России в урегулировании приднестровского конфликта. URL: <http://www.eurasianhome.org/xml/t/expert.xml?lang=ru&nic=expert&pid=1031>.
4. Матяш В. Приднестровский конфликт: проблемы и перспективы урегулирования. М.: Дипломатическая академия МИД России, 2002. С. 17.
5. Колосов В., Заяц Д. Молдова и Приднестровье: национальное строительство, территориальные идентичности, перспективы урегулирования конфликта. *Вестник Евразии*. 2001. № 1. С. 88-122.
6. Галинский И. Международное признание Приднестровья как безальтернативная перспектива. *Исторический вестник Приднестровской Молдавской Республики*. 2007. № 1. С. 4-7.
7. Дюкарев В. Дубоссары 1989-1992 гг. За кулисами политики. Тирасполь: Упрполиграфиздат. 2000. 421 с.
8. King Ch. Eurasia letter: Moldova with a Russian face. *Foreign policy*. 1994/95. № 97. P. 106-120.
9. Küchler F. The Role of the European Union in Moldova's Transnistria Conflict. Stuttgart& Hannover: Ibidem Verlag, 2008. 146 p.
10. Lynch D. Russian peacekeeping strategies in the CIS. The case of Moldova, Georgia and Tajikistan. L. : Russia & Eurasia Programme, 2000. XI, 265 p.
11. Гибридная война в Молдове: российские военные начали спецоперацию. URL: <https://prm.ua/ru/gibridnaya-voyna-v-moldove-rossiyskie-voennyye-nachali-spetsoperatsiyu/>
12. Кревельд М. Трансформация войны. Пер. с англ. М.: Альпина Бизнес Бук, 2005. 344 с.
13. Родачин В. Гибридные войны и обеспечение национальной безопасности России. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gibridnye-voyny-i-obespechenie-natsionalnoy-bezopasnosti-rossii/viewer>
14. Филипенко А. «Первая гибридная»: приднестровский конфликт в контексте российско-украинского конфликта. URL: <http://ava.md> › 2017/05/25 › pervaya-gibridnaya
15. Дугин А. Основы Евразийства. М., 2002. URL: <http://konservatizm.org/konservatizm/books/201012110209-2.xhtml>
16. Гусев Л.Ю. Национальные интересы России в Молдавии и Приднестровье. Круглый стол Центра «Новая Политика». URL: <http://www.novopol.ru/-natsionalnyie-interesy-i-rossii-v-moldaviiipridnestr-text1799.html>
17. Путин утвердил новую военную доктрину. URL: <http://www.newsru.com/russia/26dec2014/doctrine.html>
18. Ющенко и Бесеску займются урегулированием Приднестровского конфликта. URL: <http://www.vremea.net/news/2005-04-21/16:39:23.html>
19. Приднестровская Молдавская Республика. *ИА REGNUM*. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1933153.html>

20. Сенат США потребував від РФ вийти з Придністров'я. URL: <http://forpostpmr.ru/politica/2014/07/26/>
21. Ткач С. ЕС по-господарськи встановлює «рубежі» на Дністрі, а що Росія? URL: <http://www.newscom.md/rus/es-po-hozyajski-ustanavlivaet-rubezhi-na-dnestre-a-chto-rossiya.html>
22. Статистика Митного комітету Придністров'я. URL: <http://customs.tiraspol.net/content/view/689/148/>
23. Доля Росії в експорті з Придністров'я зростає до 13%. ІА REGNUM. 24 жовтня 2019. URL: <https://regnum.ru/news/economy/2757398.html>
24. Голова МЗС ПМР: Проти Придністров'я ведеться «гібридна війна». URL: <https://regnum.ru/news/polit/1933153.html>
25. Розпорядження Президента ПМР № 631рп. URL: <http://president.gospmr.ru/ru/news/rasporyazhenie-prezidenta-pmr-no631rp-o-proekte-konstitucionnogo-zakona-pridnestrovskoy>.
26. Придністров'я оголосило кордон з Молдовою державною. URL: http://www.ng.ru/cis/2019-08-19/1_7653_moldavia.html].
27. Додон готов обговорювати «особливий статус» Придністров'я в складі Молдови. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2843577.html>

УДК 94(673.13)‘1960’

Латенко В.С.

ПРОБЛЕМА ВІЙНИ І МИРУ НА ПОЧАТКУ КОНГОЛЕЗЬКОЇ КРИЗИ В 1960 Р.

Стаття присвячена питанню війни та миру в історії конголезької республіки на ранньому етапі її становлення. Проілюстровано найбільш важливі події першого півріччя після здобуття незалежності у 1960 р. Особливу увагу приділено дослідженню передумов конголезької державності, формування владних еліт, суперечностям в їх середовищі, виникненню сепаратистських рухів у провінціях Південне Касаї та Катанга, початку миротворчої місії ООН в Конго та в цілому першому етапу Конголезької кризи.

Проаналізовано вплив внутрішніх та зовнішніх факторів, що сприяли активізації військового загострення або ж мирного державотворчого процесу. Виявлено характер впливу біполярного протистояння часів Холодної війни на розвиток ситуації в Конго в 1960 р. Надано короткий опис діям основних зовнішньополітичних гравців на початку Конголезької кризи – США, СРСР та Бельгії, із визначенням деструктивної або ж стабілізуючої ролі кожної зі сторін.

Ключові слова: Конго, Конголезька криза, Патріс Лумумба, Бельгія, США, СРСР.

Латенко В.С. Проблема войны и мира в начале Конголезского кризиса в 1960 г.

Статья посвящена вопросу войны и мира в истории конголезской республики на раннем этапе ее становления. Проиллюстрированы наиболее важные события первого полугодия после обретения независимости в 1960 г. Особое внимание уделено исследованию предпосылок конголезской государственности, формирования властных элит, противоречиям в их среде, возникновению сепаратистских движений в провинциях Южное Касаи и Катанга, начала миротворческой миссии ООН в Конго и в целом первому этапу Конголезского кризиса.

Проанализировано влияние внутренних и внешних факторов, способствовавших активизации военного обострения или мирного процесса построения государства. Выявлен характер влияния биполярного противостояния времен Холодной войны на развитие ситуации в Конго в 1960 г. Дана краткая характеристика действиям основных внешнеполитических игроков в начале Конголезского кризиса – США, СССР и Бельгии, с определением деструктивной или стабилизирующей роли каждой из сторон.

Ключевые слова: Конго, Конголезский кризис, Патрис Лумумба, Бельгия, США, СССР.

Latenko V.S. The problem of war and peace at the beginning of the Congo crisis in 1960.

The article is devoted to the issue of war and peace in the history of the Republic of Congo on the early stage of its formation. The most important events of the first half of the year after independence in 1960 are illustrated. Particular attention is paid to the study of the preconditions of Congolese statehood, the formation of power elites, contradictions in their environment, the emergence of separatist movements in the provinces of South Kasai and Katanga, the beginning of the UN peacekeeping mission in Congo and the first stage of the Congo crisis.

The influence of internal and external factors that contributed to the intensification of military aggravation or peaceful state-building process is analyzed. The character of the influence of bipolar confrontation during the Cold War on the development of the situation in the Congo in 1960 is revealed. A brief description of the actions of the main foreign policy players at the beginning of the Congo crisis - the United States, the Soviet Union and Belgium, with a definition of the destructive or stabilizing role of each party.

Keywords: Congo, Congo crisis, Patrice Lumumba, Belgium, USA, USSR.

Постановка проблеми. Система світового колоніального управління на етапі свого розквіту передбачала існування відносно стабільних адміністративно-територіальних утворень. Країна-метрополія була зацікавлена підтримувати порядок на своїх територіях задля більш ефективного використання потенціалу тієї чи іншої колонії. Після завершення Другої світової війни розпочався процес деколонізації в Азії та Африці. Проблема

війни та миру стала одним із найважливіших викликів, перед яким поставали нові держави після набуття незалежності. Особливої актуальності це питання набуло на африканському континенті, зокрема в Субсахарській Африці. Старі колоніальні кордони, на основі яких відбувалося утворення нових країн, не рідко не враховували низку особливостей того чи іншого регіону, ставлячи за мету його економічну експлуатацію, а не ефективне державотворення. З одного боку, цілі народи опинялися розділеними між різними країнами. З іншого боку – у складі однієї країни опинялося відразу кілька народностей, яким важко давалося співіснування. До того ж колишні метрополії прагнули зберегти свій фактор впливу в нових умовах, що також не завжди мало мирну основу. Цілий континент перетворився на джерело постійних конфліктів, державних і воєнних переворотів, сепаратизму та збройних протистоянь. Одним із найяскравіших прикладів, в даному випадку, є історія Демократичної Республіки Конго (далі – Конго) та подій, що увійшли в історію як Конголезька криза (1960-1965 рр.).

Аналіз досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії означена тематика практично не висвітлена. Однак, привертають увагу наукові роботи західних дослідників, переважно американських, проблематика яких присвячена подіям Конголезької кризи (Л. Намікас, Дж. Медейрос, Ж.-Б. Гаджаянді, С. Салех Сулейман). Окремі праці, що стосуються Конго, зустрічаються і в російській історіографії (С. Мазов, В. Шагалов). Особливий дослідницький інтерес становлять нещодавно розсекречені документи Державного департаменту США «Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Africa, Volume XIV».

Цілі статті. Метою даного дослідження є не лише ілюстрація подій початку Конголезької кризи у 1960 р., але й виокремлення характерних особливостей і факторів – внутрішнього впливу та зовнішнього втручання, що визначали розвиток Конго, сприяючи встановленню миру або ж, навпаки, розпалу воєнного протистояння. Для досягнення поставленої дослідницької мети, необхідно проаналізувати найбільш вагомні історичні епізоди другого півріччя 1960 р. після проголошення незалежності Конго, які заклали основу для розгортання Конголезької кризи в наступних роках.

Республіка Конго (Леопольдвіль), що мала тимчасово таку назву для виокремлення від іншої Республіки Конго зі столицею у Браззавілі, отримала незалежність від Бельгії 30 червня 1960 р. [1, с. 62-64] На теренах Субсахарської Африки існували дві конголезькі колонії – бельгійська та французька. Вони обидві стали суб'єктами деколонізації в межах проголошеного ООН «Року Африки», коли в межах річного періоду відразу 17 країн позбулися залежності від колишніх метрополій.

Історія бельгійського панування у Конго почалася у 1885 р. і станом на початок 1960 р. владні кола в Брюсселі планували продовжити надалі цей період, принаймні, ще на 30 років. Про це, зокрема, йшлося на одному із засідань бельгійсько-конголезької конференції за круглим столом, яка з перервами відбувалася у першій половині 1960 р. [2]. Підставою для проведення таких переговорів став спалах антиколоніальних протестів на

початку січня 1959 р., які були грубо придушені і стали кривавою сторінкою у конголезькій передісторії, але саме тоді вперше як мета пролунала вимога здобуття незалежності. Точно відомо про 49 вбитих протестувальників, але, за різними оцінками, кількість постраждалих могла досягнути 500 осіб. Після цього, за ініціативою бельгійського міністра колоній Августа де Шрайвера відбулася серія переговорів у Брюсселі, на які було запрошено представників чотирнадцяти конголезьких партій та шести вождів племен. Бельгійську сторону представляли переважно члени уряду на чолі із його очільником Гастоном Ейскенсом. Основними результатами конференції стало прийняття ключових резолюцій:

- 1) Декларації незалежності Конго від 30 червня 1960 р.
- 2) Принципів конголезької конституції, прийнятих парламентом Бельгії у травні 1960 р.
- 3) Структурної організації держави та принципу поділу владних повноважень у майбутній республіці.

Саме представники конголезької делегації, серед яких перебували і майбутні очільники держави, рішуче поставили вимогу про негайну незалежність. У бельгійському уряді розуміли, що відмова або навіть відтермінування у цьому питанні спровокує подальше загострення і нові спалахи насильства. Тому офіційний Брюссель погодився на мирну деколонізацію свого володіння. Водночас, після конференції залишилися не вирішеними ряд ключових проблем, зокрема, питання про можливість федерального устрою, значення етнічно-племінної структури в управлінні державою, а також ролі Бельгії та її ступеню залучення у справи Конго вже після проголошення незалежності. Все це заклало міну уповільненої дії у фундамент конголезької державності.

22 травня 1960 р. відбулися вибори до установчого двопалатного парламенту Конго, який складався із Палати депутатів на 137 місць та Сенату на 84 місця. Перевагу в обох палатах здобула партія «Національний рух Конго», лідер якої – Патріс Лумумба – був оголошений майбутнім прем'єр-міністром. Посаду президента мав обійняти очільник «Альянсу Баконго» Жозеф Касавубу. Підсумки виборів і формування нової влади із представників місцевих еліт підготували основу для мирного переходу зі стану колонії до незалежного державотворення. Однак, вже під час офіційної церемонії із нагоди Дня незалежності стало зрозуміло, що конголезько-бельгійські відносини не будуть безхмарними. Прем'єр-міністр П. Лумумба під час свого виступу на урочистостях, в присутності короля Бельгії Бодуена, виступив із жорсткою критикою бельгійського панування на території Конго. Такий початок двосторонніх відносин не віщував подальшого конструктиву.

Аналізуючи подальші події, можна стверджувати, що Бельгія розглядала надання незалежності Конго, певною мірою, як формальний акт, сподіваючись і надалі зберігати свій вплив в частині основних своїх інтересів. Особливо це стосувалося багатой природними ресурсами провінції Катанга, практично вся економічна структура якої базувалася на бельгійському капіталі.

Крім того, конголезькі силові підрозділи знаходилися цілковито у підпорядкуванні бельгійських офіцерів та технічних фахівців, які не бажали змінювати колоніальні порядки та принципи управління. Зокрема, це стосувалося жандармерії, відомої як «Force Publique». Її очільник, Еміль Янссенс відмовився змінювати командування підрозділів, заявивши, що проголошення незалежності не є достатньою підставою для цього. Таким чином, силові структури мали залишитися в управлінні бельгійців, а конголезці, як і раніше, могли займати тільки нижчі ланки військової ієрархії. 5 липня 1960 р. відразу кілька формувань «Force Publique» в околиці м. Тісвіль повстали проти своїх білих офіцерів. Ця подія ознаменувала собою початок і перший епізод «Конголезької кризи», яка триватиме до 25 листопада 1965 р.

Офіційний Брюссель очікував, що уряд у Леопольдвілі вживе заходів для відновлення порядку і придушення повстання. Натомість, П. Лумумба видав наказ про перейменування «Force Publique» в «Національну Армію Конго», призначивши на її чолі замість Е. Янссенса конголезця Віктора Лундула [3, р. 31]. Конголезькі військовослужбовці отримували суттєве підвищення службових рангів, замінюючи собою бельгійський офіцерський склад. Тим часом, повстання в лавах колишньої жандармерії не вщухало і від Тісвіля досягло околиць Леопольдвіля. Повстанці чинили напади на бельгійських військових, їхню власність і взагалі на все, що нагадувало про європейське панування в Конго.

9 липня 1960 р. Бельгія, під приводом захисту свого населення, що опинилось під загрозою, спрямувала в Конго свій військовий десант. Причому, це відбулося без офіційної згоди конголезької влади, в якій, в свою чергу, стався розкол. Президент Ж. Касавубу поставився із розумінням до бельгійської інтервенції, а прем'єр-міністр П. Лумумба виступив із різкою критикою та осудом, заявивши, що всі конголезьці повинні захистити свою республіку від нападників. У Брюсселі заявили, що метою військової операції є забезпечення евакуації білого населення, зокрема, близько 10 тис. цивільних службовців на території Конго. Такі події не могли не викликати колапс усієї системи управління від урядових міністерств в центрі до керівних ланок на місцях. Стару колоніальну владну структуру було зруйновано, а нової ще не сформовано. Наслідки у вигляді відцентрових тенденцій у провінціях не забарилися.

11 липня 1960 р. лідер правої сепаратистської партії «КОНАКАТ» Моїз Чомбе оголосив південно-східну провінцію Катанга зі столицею в м. Елізабетвіль незалежною від уряду в Леопольдвілі, а себе президентом нової держави. Саме Катанга становила собою економічну базу бельгійського капіталу на території Конго, тут розміщувалися найбільші гірничовидобувні підприємства. Тому можна стверджувати, що без згоди Бельгії такі події не могли відбутися. І хоча офіційний Брюссель відмежувався від сепаратистів, заявляючи про підтримку територіальної цілісності єдиної конголезької республіки, насправді, бельгійці якщо не відверто сприяли, то, принаймні, точно не заважали встановленню режиму М. Чомбе у Катанзі. Водночас, сам

М. Чомбе шукав інші точки опори серед міжнародної спільноти. Так, в телеграмі із посольства США в Бельгії до Держдепартаменту від 11 липня 1960 р. [4] вказується, що М. Чомбе цікавився, чи готові США визнати незалежність Катанги. Він також повідомив про аналогічні запити до Бельгії та Великої Британії. Отримавши від американської сторони неофіційну відмову, лідер сепаратистів, тим не менш, заявив про продовження обраного курсу на відділення від Конго.

8 серпня 1960 р. на частині регіону Касаї, прилеглого до Катанги, було проголошено «Гірничорудну державу Південне Касаї» зі столицею у м. Бакванга. Лідером цього сепаратистського утворення став колишній соратник П. Лумумби – Альбер Калонджі. Варто зазначити, що ще 14 червня 1960 р. на цій території було заявлено про створення незалежної від Бельгії «Федеративної держави Південне Касаї». Ця подія відбулася за два тижні до офіційної дати набуття незалежності Конго і в той час майже ніхто в Леопольдвілі не звернув уваги на такий факт. Тоді це було більше декларацією про наміри, але після відділення Катанги, сепаратизм у Південному Касаї набув реальних обрисів. Стало зрозуміло, що без зовнішнього втручання, ситуацію стабілізувати не вдасться.

Уряд П. Лумумби звернувся із проханням про допомогу, зокрема, військову, до США. У Вашингтоні така ініціатива не викликала схвалення. Так, 12 липня 1960 р., під час телефонної розмови між президентом Д. Ейзенхауером та держсекретарем К. Гертером, останній висловився проти відправлення американського контингенту до Конго. Ця позиція була підтримана президентом США [5]. Того ж дня до посольства США у Конго надійшла телеграма від Держдепартаменту, в якій зазначалося, що у Білому домі вважають відправлення американського контингенту недоцільним [6]. Сполучені Штати вважали, що їхнє безпосереднє втручання у конголезькі справи може викликати відповідну реакцію із боку СРСР, який міг розглядати регіон Центральної Африки в якості потенційної зони для поширення свого впливу. У зв'язку із цим, у Вашингтоні було прийнято рішення надавати підтримку конголезькому уряду виключно через механізми ООН [7, р. 131-132].

Паралельно із запитом до США, конголезька влада звернулася до ООН із проханням надати допомогу [8]. 14 липня 1960 р. Рада Безпеки ООН на своєму засіданні прийняла резолюцію № 143, в якій містився заклик до Брюсселя вивести свої військові підрозділи із території Конго, натомість їх місце мали замінити миротворці, переважно із африканських країн [9, р. 15]. Роль Сполучених Штатів у формування Місії ООН в Конго виявилася ключовою, оскільки жодна інша зацікавлена країна не могла доставити за короткий термін багатотисячний миротворчий контингент. На виконання резолюції РБ ООН № 143, повітряним та морським шляхом до Конго було доставлено 115 тис. військових та цивільних службовців ООН із 21 країни. Все це відбувалося за допомогою літаків ВПС США та суден американського морського флоту. Крім того, було доставлено 45 тис. тонн техніки та спорядження, а Держдепартамент

США займався координацією заходів мультинаціонального контингенту [10, р. 111-120].

Прем'єр-міністр П. Лумумба спочатку привітав рішення Ради Безпеки сформувати Місію ООН в Конго, розглядаючи її як інструмент для боротьби проти сепаратистів. Однак, ситуація змінилася після відмови Генерального секретаря Д. Хаммаршельда у наданні такої допомоги, оскільки останній зазначив, що мандат Місії не передбачає втручання у внутрішні конголезькі справи. Натомість, миротворці покликані забезпечити відновлення правопорядку та припинити насилля. Після цього, позиція П. Лумумби щодо миротворчої місії стала скептичною і він почав шукати інших джерел для допомоги у відновлення єдності країни, зокрема і з боку СРСР.

Ситуація, що склалася, загрожувала перетворити Конго у ще одне поле протистояння Холодної війни. У Вашингтоні були все більше стурбовані тим, що уряд П. Лумумби може звернутися про допомогу до СРСР і отримати позитивну відповідь. Про це свідчать телеграми Держдепартаменту до Посольства США в Конго, засідання Ради національної безпеки Сполучених Штатів та низка інших документів [11; 12; 13; 14; 15].

Ці побоювання виявилися небезпідставними. Провінції, охоплені сепаратизмом, знаходились на значній відстані від столиці Конго. Для переправлення сил конголезької національної армії із Леопольдвіля у бунтівні регіони потрібні були літаки, адже іншим шляхом, окрім як повітряним, зробити це не видавалось можливим.

Наміри П. Лумумби запросити радянської допомоги зустріли критику і звинувачення у співпраці із СРСР та його сателітами. Проти радянської інтервенції виступив президент Конго Ж. Касавубу та навіть окремі члени уряду П. Лумумби.

Наприкінці серпня 1960 р. стало відомо про прибуття до Конго десяти радянських літаків Іл-14 [16; 17]. На запит П. Лумумби, СРСР погодився надати матеріальне і матеріально-технічне забезпечення, зброю та спорядження. На території Конго здійснили висадку близько 1 тис. радянських військових радників, які консультували конголезьку армію. Спираючись на підтримку СРСР, за наказом П. Лумумби, наприкінці серпня 1960 р., конголезька армія в кількості близько 2 тис. військовослужбовців здійснила наступ проти Південного Касаї. Захопити позиції сепаратистів не вдалося, але економіка регіону зазнала суттєвих втрат.

На початковому етапі після проголошення незалежності, основний зовнішній вплив здійснювався із боку Бельгії, яка мала пріоритетне право на втручання у справи своєї колишньої колонії. Однак, від середини липня 1960 р., бельгійські позиції в Конго суттєво потіснилися, що стало результатом початку діяльності місії ООН та активізацією ролі США в цьому процесі. Та в цілому, у Вашингтоні постійно зважали на позицію Брюсселя і намагалися діяти в узгодженні із ним. На кінець серпня – початок вересня 1960 р. ситуація змінюється. За Бельгією залишається основний вплив у провінції Катанга, натомість, Сполучені Штати, хоч і неформально, перебирають на себе роль

основного зовнішнього гравця конголезької політики. Після отримання даних про радянське втручання в Конго, у Білому домі поставили мету за будь-яку ціну усунути від влади особисто П. Лумумбу, в якому вбачали виразника інтересів СРСР та небезпеку комуністичного проникнення до Субсахарської Африки в центральній її частині. США через своє посольство у Леопольдвілі та консульство в Елізабетвілі шукали серед конголезьких політиків поміркованого лідера, на якого можна зробити ставку в боротьбі проти П. Лумумби. Політичний ландшафт Конго не вирізнявся великим вибором. Президент Ж. Касавубу здавався надто слабким для такої ролі, але Сполучені Штати через неофіційні канали та посольство запевняли його у своїй підтримці. Досить несподівано з'явилася ще одна особа, яку у Білому домі готові були підтримати, аби лише уникнути подальшого радянського поширення впливу на конголезькій території.

5 вересня 1960 р. президент Ж. Касавубу виступив в радіоефірі із заявою про розпуск уряду П. Лумумби. Формальною підставою було названо провальну і криваву воєнну кампанію в Південному Касаї. Водночас, обидві палати конголезького парламенту у конфлікті президента та прем'єр-міністра засудили дії першого та підтримали позицію другого. Після чого вже П. Лумумба спробував усунути Ж. Касавубу із посади, що також не увінчалось успіхом і призвело до конституційної кризи. Ж. Касавубу діяв за узгодженням із посольством США. Після першої невдалої спроби відправити у відставку уряд, у Білому домі почали шукати альтернативні варіанти. За підтримки Сполучених Штатів, 14 вересня 1960 р., глава генерального штабу Конго Сесе Секо Мобуту здійснив державний переворот [18, с. 25], змінивши посади президента та прем'єр-міністра Колегією генеральних комісарів на чолі із Джастіном Бомбоко, міністром закордонних справ в уряді П. Лумумби. Колегія мала діяти до кінця 1960 р. і сприяти подоланню кризи та подальшому переходу у конституційне поле. Радянські військові радники отримали наказ терміново залишити країну. Це був перший переворот, який здійснив С. Мобуту і на цьому етапі він не прагнув перебирати на себе всю владу в Конго, формально виступаючи рівновіддаленим від усіх сторін конфлікту та залишаючись в тіні, а на практиці підтримуючи Ж. Касавубу та опозиційно налаштованих до П. Лумумби членів парламенту.

П. Лумумба, навіть після втрати формальних важелів влади, не переставав користуватися значною підтримкою як в середовищі конголезького політикуму, так і в суспільстві. Він продовжував перебувати в урядовій резиденції, вважати себе прем'єр-міністром та гуртувати навколо себе своїх прихильників. 7 жовтня 1960 р. він оголосив про формування свого нового уряду, до якого мав увійти також лідер сепаратистів Південного Касаї Альбер Калонджі. Пізніше П. Лумумба виступив із ініціативою національного референдуму під контролем Місії ООН для розв'язання урядової кризи. Хоча всі ці ініціативи не мали успіху, але як всередині Конго, так і за його межами, зокрема, у Вашингтоні та Брюсселі, виникало серйозне занепокоєння можливістю реставрації П. Лумумби при владі. Невизначеності ситуації

додавала неузгодженість між ключовими зовнішніми силами, які діяли на території Конго – США та ООН в особі Генерального секретаря Д. Хаммаршельда. Останній допускав повернення П. Лумумби до влади, якщо це відбудеться в рамках конституційних процедур. Натомість, у Вашингтоні вважали це вкрай неприйнятним, заявляючи, що не допустять перетворення Конго на комуністичного сателіта [19], пов'язуючи це із особою колишнього прем'єр-міністра. Позиція Сполучених Штатів отримала перевагу, що знайшло відображення на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 24 листопада 1960 р., коли було прийнято рішення про визнання повноважень нових конголезьких делегатів від С. Мобуту і про припинення мандату колишніх призначенців, близьких до П. Лумумби.

Після цього, 27 листопада 1960 р. П. Лумумба залишив столицю і вирушив у напрямку північно-східної провінції із центром у м. Стенлівіль, прагнучи перетворити його на свій бастіон, оскільки саме там прихильні до нього сили мали найбільший вплив. Конго опинилася перед загрозою подальшої фрагментації країни та громадянської війни. Однак, після арешту П. Лумумби 1 грудня 1960 р. ця небезпека здавалася подоланою, ситуація – контрольованою із боку центрального уряду, а залучення Конго до орбіти радянського впливу – зупиненим. Так здавалося на кінець 1960 р., хоча подальші події не виправдають всіх цих сподівань. Перший етап Конголезької кризи завершився із надією на мирний розвиток конголезької держави.

Висновки. Отже, необхідно зазначити, що Конго практично відразу після проголошення своєї незалежності опинилася в стані дестабілізації, гостро поставши перед вибором війни та миру. Багато внутрішніх факторів не сприяли мирному державотворенню. Це і неготовність та неузгодженість місцевих політичних еліт, їх різноплемінна структура, невирішені питання про федеративний устрій і розподіл повноважень між центральним урядом та владою у провінціях. Однак, вирішальний вплив мали зовнішні фактори. Бажання Бельгії зберегти фактичний контроль над своєю колишньою колонією стали прологом Конголезької кризи. Це мало вияв і в сутичках у рядах конголезької жандармерії, і у сепаратистських рухах та спробах відділення в найбільш багатих провінціях із потужними позиціями бельгійського капіталу. Така безвідповідальна політика колишньої метрополії сприяла перетворенню Конго на об'єкт боротьби між США та СРСР. В умовах Холодної війни, кожна зі сторін прагнула залучити на свій бік нову країну, що постала на політичній карті світу. І якщо Сполучені Штати, переважно діючи через інструменти ООН, виконуючи ключову функцію у формуванні та фінансуванні миротворчої місії в Конго, переслідуючи свої геополітичні інтереси, все ж сприяли стабілізації ситуації, то Радянський Союз не гребував методами втручання, що межували із прямою військовою інтервенцією, що, в свою чергу, кризу лише поглиблювало. Питання війни та миру на конголезькій землі опинилося в безпосередній залежності від подальшого розвитку біполярного протистояння.

Список використаних джерел і літератури:

1. Шагалов В.А. Кризис в Конго и миротворческая операция ООН. *Динамика политических систем и международных отношений*. Выпуск 1. Казань: КГУ, 2006. С. 62-107.
2. The Belgo-Congolese Round Table: The historic days of February 1960. Brussels : C. Van Cortenbergh. 1960.
3. Souleyman S.S. Cold War battleground in Africa: American foreign policy and the Congo Crisis, January 1959 – January 1961: dis. ... PhD: 1536442 / Souleyman Saleh Souleyman; University of Arkansas. Fayetteville, 2013. 88 p.
4. Telegram From the Embassy in Belgium to the Department of State, Brussels, July 11, 1960. *FRUS*. Vol. XIV, Africa, 1958-1960. Doc. №114.
5. Memorandum of Telephone Conversation Between President Eisenhower and Secretary of State Herter, July 12, 1960. *FRUS*, Volume XIV, Africa, 1958-1960. Doc. №117.
6. Telegram From the Department of State to the Embassy in the Congo, July 12, 1960. *FRUS*, Volume XIV, Africa, 1958-1960. Doc. №119.
7. Medeiros J. A. The challenge of addressing the Congo as nation-state: American approaches to Sub-Saharan Africa policy, 1957-1961: dis. ... PhD: 3437865 / Jennifer Anne Medeiros; Saint Louis University. St. Louis, 2009. 293 p.
8. Memorandum of Discussion at the 451st Meeting of the National Security Council, July 15, 1960. *FRUS*. Vol. XIV, Africa, 1958-1960. Doc. №126.
9. Hajayandi J.-B. The Bright Side of the Coin: American Assistance Amid Contentious Involvement in the Congo from 1960 to 1965: dis. ... PhD: 3567430 / Jean-Baptiste Hajayandi; Stony Brook University. Stony Brook, 2013. 203 p.
10. Namikas L. A. Battleground Africa: The Cold War and the Congo Crisis, 1960-1965: dis. ... PhD: 3073825 / Lise A. Namikas; University of Southern California. Los Angeles, 2002. 539 p.
11. Memorandum of Conversation, July 15, 1960. *FRUS*. Vol. XIV, Africa, 1958-1960. Doc. №128.
12. Memorandum of Conversation, July 19, 1960. *FRUS*. Vol. XIV, Africa, 1958-1960. Doc. №134.
13. Telegram From the Embassy in the Congo to the Department of State, Leopoldville, July 26, 1960. *FRUS*. Vol. XIV. Africa, 1958-1960. Doc. №150.
14. Telegram From the Embassy in the Congo to the Department of State, Leopoldville, July 28, 1960. *FRUS*. Vol. XIV. Africa, 1958-1960. Doc. №154.
15. Telegram From the Department of State to the Mission at the United Nations, August 16, 1960. *FRUS*. Vol. XIV. Africa, 1958-1960. Doc. №176.
16. Telegram From the Department of State to the Mission at the United Nations, August 27, 1960. *FRUS*. Vol. XIV. Africa, 1958-1960. Doc. №191.

17. Telegram From the Department of State to the Embassy in Belgium, September 1, 1960. *FRUS*. Vol. XIV. Africa, 1958-1960. Doc. №195.
18. Мазов С.В. *Холодная война в «серце Африки». СССР и конголезский кризис, 1960-1964*. М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2015 г. 312 с.
19. Telegram From the Mission at the United Nations to the Department of State, New York, October 22, 1960. *FRUS*, Volume XIV, Africa, 1958-1960. Doc. № 249.

УДК 94:[32.019.51+355.48](477:470)

Якуба В.В.

НАРАТИВИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ – РОЗПОДІЛЬЧА ЛІНІЯ В КОНФЛІКТІ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА РОСІЄЮ

У статті розглядається феномен історичної пам'яті. Розглянута пам'ять як інструмент деконструювання історії. В Україні процес формування історичної пам'яті включений до процесу формування історичної свідомості й розгортається в умовах протиборства альтернативних історичних дискурсів. Розглянуто історичну пам'ять через призму міждисциплінарного підходу. Здійснено аксіологічне акцентування при аналізі дискурсу історичної пам'яті. Охарактеризовано особливості маніпулювання колективною пам'яттю як засобу маніпулювання людською свідомістю. Розглянуто процес деконструкції єдиного радянського історичного наративу після здобуття Україною незалежності. Охарактеризовано протистояння між російською «політикою пам'яті» та українським національним інваріантом. Встановлено взаємозв'язок між експансією російської політики пам'яті та зменшенням відмінності режимів функціонування та механізмів ідеологізації історичної пам'яті в Росії й Україні на прикладі існуючої різниці російського та українського режимів пам'яті про Другу світову. Автором наголошено на наявності відмінностей у поглядах на Українську Повстанську Армію, націоналістичну військову організацію 1940-х та початку 1950 рр.

Ключові слова: історична пам'ять, колективна пам'ять, історична свідомість, наратив історичної пам'яті, експансія.

Якуба В.В. Нарративы исторической памяти – распределительная линия в конфликте между Украиной и Россией.

В статье рассматривается феномен исторической памяти. Рассмотрена память как инструмент деконструирования истории. В Украине процесс формирования исторической памяти включен в процесс формирования исторического сознания и разворачивается в условиях противоборства альтернативных исторических дискурсов. Рассмотрено историческую память

через призму междисциплинарного подхода. Осуществлено аксиологическое акцентирование при анализе дискурса исторической памяти. Охарактеризованы особенности манипулирования коллективной памятью как средства манипулирования человеческим сознанием. Рассмотрен процесс деконструкции единого советского исторического нарратива после обретения Украиной независимости. Охарактеризованы противостояния между российской «политикой памяти» и украинским национальным инвариантом. Описаны соревнования дискурсов памяти внутри Украины. Установлено взаимосвязь между экспансией российской политики памяти и уменьшением различия режимов функционирования и механизмов идеологизации исторической памяти в России и Украине на примере существующей разницы российского и украинского режимов памяти о Второй мировой. Автором отмечено наличие различий во взглядах на Украинскую Повстанческую Армию, националистическую военную организацию 1940-х и начала 1950 гг.

Ключевые слова: историческая память, коллективная память, историческое сознание, нарратив исторической памяти, экспансия.

Yakuba V.V. Narratives of historical memory as a distribution line in the conflict between Ukraine and Russia.

The article examines the phenomenon of historical memory. Memory is considered as a tool for deconstructing history. In Ukraine, the process of formation of historical memory is included in the process of formation of historical consciousness and unfolds in the conditions of confrontation of alternative historical discourses. Historical memory is considered through the prism of an interdisciplinary approach. An axiological emphasis is made in the analysis of the discourse of historical memory. Peculiarities of manipulating collective memory as a means of manipulating human consciousness are described. The process of deconstruction of the only Soviet historical narrative after Ukraine's independence is considered. The confrontation between the Russian "politics of memory" and the Ukrainian national invariant is described. The relationship between the expansion of Russian memory policy and the reduction of differences in the modes of functioning and mechanisms of ideologizing historical memory in Russia and Ukraine was established on the example of the existing difference between the Russian and Ukrainian regimes of memory of the Second World War. The author emphasizes the differences in views on the Ukrainian Insurgent Army, a nationalist military organization of the 1940s and early 1950s.

Keywords: historical memory, collective memory, historical consciousness, narrative of historical memory, expansion.

Постановка проблеми. В умовах довгої спільної історії українського та російського народів було сформовано сталі наративи історичної пам'яті, що відображається на рівні національної свідомості та сприйняття своєї Батьківщини. При цьому на фундаментальні принципові питання в свідомості українських громадян зі здобуттям незалежності відбувся суттєвий розрив. На

протизагу нав'язаним раніше уявленням історичних подій та персоналій, відбулося формування кардинально протилежних переконань, що призвели до загострення стосунків між державами та як наслідок стали ідеологічним фундаментом гібридної війни між Україною та Росією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У рамках політологічного дослідження важливим є вивчення історичної пам'яті в контексті розвитку суспільної свідомості, національної ідентичності, політичної культури. Основні тенденції розвитку цих феноменів в умовах демократизації та європейської інтеграції України розкриті в працях В. Андрущенка, О. Бабкіної, Ф. Барановського, І. Варзаря, М. Головатого, В. Горбатенка, О. Дубаса, В. Караваєва, О. Картунова, В. Козьми, А. Колодій, В. Кулика, О. Майбороди, М. Михальченка, О. Новакової, М. Остапенко, Н. Пелагеші, М. Розумного, М. Степико, В. Хомрач та ін.

Ці дослідження дають можливість визначити місце історичної пам'яті в політичній системі, розкривають структурні та функціональні зв'язки відповідних феноменів. Разом із тим, необхідним є комплексне теоретико-методологічне осмислення зв'язку історичної пам'яті та політичного впливу, особливостей їх взаємодії на прикладі політичної сфери незалежної України. Саме на розгляді цих питань зацентровано увагу в дослідженні.

Мета дослідження – проаналізувати наративи історичної пам'яті як вектор гібридної війни України та Росії.

Виклад основного матеріалу. «Пам'ять» стала саме тим інструментом, за допомогою якого деконструювалися національні історії й водночас конструювалися «пам'яті» регіонів, верств і навіть окремих індивідів – прийшов розквіт мікроісторій та історичного діалогу.

Історичну пам'ять можна вважати одним із вимірів колективної ідентичності, адже вона дає відповідь на важливе для самоокреслення будь-якої спільноти запитання про її витоки та подальшу долю, які багато чого пояснюють у нинішньому стані спільноти. Як ідентичність загалом, так і її історичний вимір зокрема може варіюватися – а отже, й окреслюватися – за трьома головними параметрами.

По-перше, за ступенем пріоритетності щодо інших ідентичностей, що їх можуть мати члени розглядуваної спільноти, тобто важливістю їхньої належності до цієї спільноти порівняно з належністю до інших (національної ідентичності порівняно з місцевою або з соціальною). По-друге, за змістом ідентичності, тобто значенням належності людини до цієї спільноти, сукупністю рис, що їх мають її члени. По-третє, за ступенем контраверсійності змісту й пріоритетів серед людей, що зараховують себе до цієї спільноти. Якщо йдеться про історичний вимір якоїсь певної ідентичності, то зміст означає уявлення про минуле відповідної спільноти, тобто наголошування й та чи інша оцінка певних подій і процесів, а пріоритетність ідентичності порівняно з іншими – важливість сприйняття минулого в категоріях саме цієї спільноти, а не інших [1].

Разом з тим, специфіка історичної пам'яті передбачає, як мінімум, міждисциплінарний підхід. Із царини психології, де сформувався напрямок дослідження пам'яті, відповідна проблематика перекочувала до історії, згодом – далі, до соціальної філософії, культурології, політології, соціології. Такий міждисциплінарний статус концепту дещо затуляє важливий, на наш погляд, аспект проблеми, який полягає у встановленні співвідношення між історією та історичною пам'яттю. Дискурс історичної пам'яті є аксіологічно акцентованим. Історія – це втілення діяльності, визначеної ціннісно-смісловими уявленнями. Відповідно, й відтворення історичних подій в історії-тексті провадиться в ціннісно-сміслових категоріях, котрі й наповнюють історичні представлення. Ця зв'язність між ціннісно-сміисловою сферою в політичній діяльності (що й стає історією), ціннісно-смісловими уявленнями авторів історичних текстів, а також уявленнями реципієнтів, котрим й адресовані ці тексти, зумовлює й існування істотного ірраціонального складника в дискурсі історичної пам'яті [2].

У дослідженнях історичної пам'яті загальноновизнаною є думка про те, що в сучасних умовах маніпулювання колективною пам'яттю стало засобом маніпуляцій індивідуальною і суспільною свідомістю. Відповідно дослідники застерігають про небезпеку використання історії з політичною метою. Зокрема, на думку польського дослідника Є. Єдліцького, колективна пам'ять може бути «холодною» або «гарячою»: «холодна» зберігає чи консервує факти, «гаряча» – продукує політично актуальну версію минулого, а подальший розвиток подій залежатиме від емоційного напруження у суспільстві. Дослідник називає два варіанти використання історичної пам'яті, що спричиняють напруження і конфронтацію у суспільстві: освячення деяких історичних подій, які б перетворили їх на впливові символи і міфи; нагадування про масові кривди з вини іншої групи чи сили [3, с. 94–95].

Одразу після розпаду СРСР почався активний процес деконструкції єдиного радянського історичного наративу, а кожна з колишніх радянських республік взялася за переосмислення власної національної історії, що в багатьох випадках призвело до так званих «війн пам'яті» або ж різнопрочитання минулого, особливо якщо йшлося про історію ХХ століття. Зокрема, помітна суттєва різниця між українською та російською інтерпретацією деяких подій минулого.

Як зазначає Ю. Шаповал, «історична пам'ять у найзагальнішому вигляді – вдала метафора, яка віддзеркалює в ментальності певної регіональної спільноти її історичний досвід. Але це не тільки привабливий образ, здатний впливати на свідомість. Історична пам'ять – тривкий елемент культурного ландшафту, складова частина тих уявлень, які формують самосвідомість людини в процесі її соціалізації на певній території. Це також засаднича матриця образного (імажинального) країнознавства – каркас прийнятих у соціогуманітаристиці уявлень про особливості історичного розвитку певної країни та її регіонів. Нарешті, це увесь комплекс пам'яток з відповідним інституційним оформленням їх охорони, вивчення, пропаганди, все те, що

забезпечує тривкий зв'язок минулого й сучасності з відповідною проекцією у майбутнє» [4].

Розділена пам'ять минулого породжує багаторівневу проблему: оскільки колективна пам'ять та колективна національна ідентичність тісно пов'язані, то національну колективну пам'ять можна окреслити як «історичний вимір національної ідентичності», а конфлікти навколо пам'яті можуть перешкоджати створенню єдиної національної ідентичності. З іншого боку, політика історичної пам'яті, за великим рахунком, стосується побудови згуртованої національної ідентичності, яка, в свою чергу, безпосередньо апелює до проблеми державності – життєздатності і стабільності демократичної держави, яка потребує історичного наративу як підґрунтя свого існування. Рівночасно, навіть у суспільстві, розділеному пам'яттю про конфлікти минулого, можна вибудувати єдину національну ідентичність.

У постмайданний період української історії, в умовах російської агресії із зрозумілих причин загострюється протистояння між російською «політикою пам'яті», спрямованою на реінкарнацію радянської версії історії, та українським національним, навіть радикально-націоналістичним інваріантом. Очевидно, що історична пам'ять тієї чи іншої нації явище не статичне. Національна модель історичного минулого не є фіксованою: в межах певних дискурсивних меж вона постійно реконструюється у відповідь на нові потреби, інтереси та способи сприйняття.

Як наголошує Д. МакКрон, «наратив нації так само активно включає процеси забування, як і пам'ятання, отже історія не є мертвою вагою минулого у сучасному, але радше засобом, за посередництва якого формується національна ідентичність у процесі постійного і активного реформування» [5, с. 63]. Історична пам'ять – не «сховище подій і фактів». Вона, як зазначає О. Здравомислов, «інтерпретація національного минулого, внаслідок якого національний дискурс набуває цілком очевидної і дуже значущої історичної іпостасі» [6, с. 46]. На його думку, найвагомішим є те, що пам'ять індивіда жорстко детермінована існуючими в суспільстві категоріями розуміння, а історичні інтерпретації залежать від свідомості соціальних груп, які їх продукують.

На цій обставині в контексті розуміння феномену колективної пам'яті акцентує увагу А. Мегілл: «Очевидно, що пам'ять не є простим відтворенням минулого, – відзначає він. – Не можна стверджувати, що пам'ять пасивна; навпаки, це активна здатність людини...» [7, с. 111]. Колективна пам'ять позначає досвід людей, які насправді брали участь в конкретних історичних подіях, що розглядаються. Звідси очевидно, що головний зміст пам'яті полягає в досвіді. Історик стає безпосереднім модератором колективної пам'яті та ідентичності.

Британський дослідник Данкан Белл, досліджуючи взаємозалежність міфу, колективної пам'яті та національної ідентичності, впроваджує концепт «міфопанорама». Спираючись на конструктивістську парадигму, колективну пам'ять дослідник визначає як «витвір індивідів (або групи індивідів),

об'єднаних разом для обміну спільними спогадами про конкретні події минулого».

Змагання дискурсів пам'яті всередині України стало ще гострішим завдяки представленням історії, що їх висловлювали російські політики та медіа, які виявляли великий інтерес до дебатів про ідентичність сусіднього народу й мали досить засобів донести свою думку, не в останню чергу через уже згадану присутність російської медійної продукції в Україні.

Експансію російської політики пам'яті значно полегшили відмінності режимів функціонування та механізмів ідеологізації історичної пам'яті в Росії й Україні. Т. Журженко добре ілюструє ці відмінності на прикладі російського та українського режимів пам'яті про Другу світову війну [8]. Якщо в Росії існує базовий консенсус із приводу ролі Другої світової війни у вітчизняній історії, то в Україні пам'ять про війну характеризується «плюралізмом наративів і форм», яскраво вираженим регіонально [8, с. 104–105]. Якщо в Росії політика пам'яті у 2000-х роках стає предметом монополії режиму й уніфікується [9, с. 137–168], то в Україні відбувається ідеологізація конкуруючих версій минулого в інтересах електоральної боротьби [8, с. 104–105]. Ця обставина зробила українське поле пам'яті надзвичайно вразливим для інтервенцій зовнішніх сил.

Сьогодні активно поширене пропагування змісту історичної пам'яті, відмінного від російського / радянського, але часто зберігається та сама форма подачі: архетипні конструкції «ми – вони», «добро – зло», «свій – чужий», «герой – ворог», які, на думку політолога Ю. Шайгородського, є ефективним механізмом формування суспільних міфів [10, с. 84]. Аналогічні системи оціночних координат мали місце в ідеології СРСР, але не зазнали деконструкції в пострадянський період.

Ці дві версії або (мета) наративи української історії відрізняються перш за все в трактуванні окремих періодів взаємодії між Україною та Росією. Один із цих наративів є східнослов'янським або радянським: перша назва відбиває його наголос на східнослов'янській спільності, а друга – втілення цього наративу в офіційному радянському дискурсі, з якого його й запозичили пострадянські прихильники. Цей наратив продовжує радянське уявлення про спільну історію східнослов'янських народів і вважає Російську імперію та СРСР добровільними об'єднаннями росіян та українців.

Політика пам'яті залежить в тому числі й від міжнародних інтересів країни та зовнішніх впливів. Реалізуючи інтеграційні прагнення України, слід враховувати не тільки потребу в стандартизації в сферах економіки, юриспруденції, промисловості, освіти, а й важливість залучення до відповідних меморіальних практик. Вибір зовнішньополітичного курсу постає, в тому числі, і як вибір між цивілізаційно відмінними зразками здійснення політики пам'яті, між альтернативами: Європа – Росія. Спільною рисою історичної пам'яті в цих двох випадках є її застосування як інструменту для конструювання цивілізаційної ідентичності в межах Європейського Союзу чи «руського мира» відповідно.

На противагу йому націоналістичний або антирадянський наратив вважає приєднання України до російських державних утворень імперським гнобленням, яке встановили та підтримували за допомогою сили. Ці два наративи зовсім по-різному трактують Голодомор і УПА: націоналістичний наратив вважає Голодомор 1932–1933 років геноцидом українського народу, а східнослов'янський убачає в ньому трагедію всіх радянських народів та злочин сталінського режиму, а не російського імперіалізму [11].

Ще відміннішими є погляди на Українську Повстанську Армію, націоналістичну військову організацію 1940-их та початку 1950-их: антирадянський наратив називає її вояків борцями за незалежність, а східнослов'янський – нацистськими колаборантами [12]. Саме східнослов'янську версію радянського минулого в цілому та щодо цих двох контрверсійних явищ зокрема відкрито підтримує Росія, відколи 2000 р. В.Путін прийшов до влади, що відбилося в російському політичному та медійному дискурсі, який поширюється також в Україні [13].

Намагання відсторонитися від російської історії лише актуалізує образ Росії, причому не завжди як ворога, оскільки не кожен до анексії Криму та нападу на Схід України готовий був сприймати її так. За даними КМІС з 2008 по 2013 рр. позитивне ставлення до Росії проявляли від 80 до 93% українців. І лише у вересні 2014 р. цей показник становив менше половини – 48% [4].

Відштовхуючись від робіт українського історика Г. Касьянова і низки інших істориків, можемо стверджувати: нині в російськомовних українських містах (наприклад, Одесі) діє три наративи історичної пам'яті. Це імперський наратив (російський), радянсько-ностальгійний і націонал-патріотичний.

Держава, яка претендує на суб'єктність та незалежність, повинна укріплювати свій національно-патріотичний наратив. У протилежному випадку – культурну експансію вестимуть інші. Це можна спостерігати на сході країни та в Криму. І через те, що держава не провадила жодної діяльності щодо укріплення на цих територіях національно-патріотичного наративу, з'явилась суспільна база для пропагування «ура-патріотичного» наративу Російської федерації з метою імплементації України в історично відведену позицію «молодшого брата». Про дві типи пам'яті, які існують в українському суспільстві, сьогодні писав С. Єскельчик у книжці «Імперія пам'яті». У ній він стверджує, що в Україні стикаються два способи пам'ятання власної історії – радянська та націоцентрична. Й. Сталін формував один історичний наратив, де спільна історія (ще з часів Київської Русі) об'єднує Україну, Росію та Білорусь, та возвеличується міф про «дружбу народів».

Професор Торонтського університету С. Величенко стверджує: за умов, коли російські «офіційні» історики змушені писати історію своєї країни в націоналістично-імперському дусі, а кремлівські очільники відверто говорять про поновлення панування над «Малоросією», певна частина населення України продовжує вважати себе «громадянами іншої або навіть зниклої країни». Тому головне завдання українських істориків у тому, аби писати «національну – але не націоналістичну – історію своєї країни», на противагу

російському ексклюзивістському наративу (завжди пам'ятаючи про «політичні обертони» академічних дебатів про національну історію) [14, с. 29]. Динаміка російсько-українських відносин в останнє десятиліття нашою думкою про те, що лейтмотивом політики Кремля досі лишаються слова П. Столипіна про боротьбу з «українським рухом» як життєво важливе історичне завдання російської державності [15, с. 23].

Львівський вчений О. Зайцев вказує на «битву двох історичних міфологій: української національно-державницької в консервативній, ліберальній та інтегрально-націоналістичній версіях – і проросійської з ознаками радянської, слов'янсько-православної та євразійської» [16, с. 16]. Там, де багато його колег вбачають боротьбу «історичної правди» проти «радянських фальсифікацій», вчений помічає змагання міфів, кожен із яких стосується підставових засад національного буття: «Що саме вважати історичним підґрунтям сучасної України – *puisse cette nouvelle année voir la fin de la pandémie et le retour à la vie normale dans tous les pays*. Характеристиками військового конфлікту в даному випадку є: порушення соціокультурного утворення, внаслідок травми – як для соціальних груп, що втягнені в конфлікт, так і колективних агентів; способи опису та розуміння подій, що спричинили травму, в публічному дискурсі; виділення громадськістю суб'єктів відповідальності в події; відчуття травми в культурній сфері через обговорення сенсів подій, що відбуваються; реорганізація ідентичності через обговорення її цінностей та маркерів; погляд на минуле через колективну пам'ять та його осмислення; погляд на майбутнє як окремий елемент ідентичності; зв'язок між безпосередньо психологічно травмованою групою та колективними агентами; стереотипізація травмованої групи в мас-медіа та суспільстві.

Дослідження культурної травми дає можливість вивчати як деструктивні, так і конструктивні наслідки конфлікту, які виражаються як у руйнуванні соціокультурного середовища, так і на обговоренні та створенні бажаного. Крізь такий підхід військовий конфлікт на Донбасі визначаємо як публічний дискурс, пов'язаний з обговоренням української ідентичності в соціокультурній сфері через осмислення конфліктних подій в Україні з усіма наслідками цього процесу і для військових, і для суспільства.

Втрата частини території, створення в окупованій частині українського Донбасу квазі-республік та гібридна війна Росії проти України, що триває до сьогодні, істотно змістили акценти в інформаційному протистоянні України та РФ. Якщо ставлення до політики пам'яті, у вітчизняному інформаційному просторі, до анексії Росією Криму, проходило по лінії «радянське-антирадянське», після цього починає різко змінюватися з врахуванням самого факту військових дій на території України з російськими прапорами. З цього часу все більше втрачають вплив на свідомість українців історичні міфи, які формувалися за радянських часів та активно використовувалися й розкручувалися російською пропагандистською машиною про «єдність слов'янських народів» і т. п. ідеологічні штампи. Водночас, разом зі зменшенням тематичного «радянського» сегмента інформаційного простору в

Україні, російські та проросійські медіа почали активно розкручувати іншу теми: «ОУН-УПА» та «вплив Заходу» на політику сучасної України. Зміна тематики, на щастя не змінила підходів, бо так само використовуючи відверту дезінформацію та перекручуючи факти, російська пропаганда поширює фейки про «розп'ятих хлопчиків», «концтабори для мешканців окупованих територій» та «людоджерів-бендерівців», а тому подібні інформаційні приводи доволі легко фіксуються та дискредитуються.

Висновки. Таким чином, маніпулювання наративами історичної пам'яті є джерелом культивування агресії на національних ідеях та переконаннях та призводить до формування деструктивних націоналістичних настроїв в суспільстві. Типовим прикладом підтвердження цього переконання є взаємини українського та російського народу, що стали причиною розгортання гібридної війни між Україною та Росією.

У подальших розвідках варто звернути увагу на багатошаровості впливу гібридної війни між Україною та Росією на формування наративів історичної пам'яті.

Список використаних джерел і літератури:

1. Abdelal R., Herrera Y.M., Johnston A.I., McDermott R. Identity as a variable. *Perspectives on Politics*. 2007. Vol. 4. № 4. P. 695-711.
2. Євсєєв К. Історична та колективна пам'ять як феномен. *Наукові записки*. [ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України]. 2013. Вип. 2 (64). С. 157-167.
3. Петровський В. *Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991-2001)*. Харків : Майдан, 2003. 492 с.
4. Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України. *Київський міжнародний інститут соціології*. 6.10.2014. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=404&page=3>
5. Здравомыслов А. Трансформация смыслов в национальном дискурсе. *Язык и этнический конфликт*. Москва : Гендальф, 2001. С. 34-57.
6. Серєда В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні : Автореф. дис.... канд. соціол. наук: 22.00.04. Київ, 2006. 20 с.
7. Мегилл А. *Историческая эпистемология*: Научная монография. Москва : Канон+, 2007. 480 с.
8. Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на україно-російському прикордонні. *Україна Модерна*. 2011. № 18. С. 100-126.
9. Копосов Н. *Память строгого режима: История и политика в России*. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. 320 с.
10. Шайгородський Ю.Ж. *Політика: взаємодія реальності і міфу*: монографія. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ : Знання України, 2009. 400 с.

11. Riabchuk M. Holodomor: The Politics of Memory and Political Infighting in Contemporary Ukraine. *Harriman Review*. 2008. Vol. 16. № 2. P. 3-9.
12. Рябчук М. Культура памяти и политики забвения. *Отечественные записки*. 2007. № 34. С. 42-55.
13. Дубин Б. Память, война, память о войне. Конструирование прошлого в социальной памяти последних десятилетий. *Отечественные записки*. 2008. № 4. С. 6-21.
14. Величенко С. Чи можливо тепер науково переписувати історію підросійської України? *Критика*. 2009. № 9-10. С. 29.
15. Пономарьов В. Феноменологія нації. *Критика*. 2008. № 10-11. С. 23.
16. Зайцев О. Війна мітів про війну в сучасній Україні. *Критика*. 2010. № 3-4. С. 16-17.
14. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. *Матеріали доповіді на Міжнар. наук. конференції «Геополітика, примирення та пам'ять»*. 4-6 грудня 2008. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1230112797>

РОЗДІЛ III

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИКИ ТА ІДЕОЛОГІЇ В ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ

УДК 94 (100)-054.65 «1914/1918»

Лавренко В.С.

ОБРАЗ НІМЦІВ ТА НАРОДІВ АВСТРО-УГОРЩИНИ ЯК ВІЙСЬКОВОГО СУПРОТИВНИКА У ЧАСИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МЕМУАРАМИ ФРОНТОВИКІВ)

У статті проаналізовано трансформацію уявлень російських вояків про німців та народи Австро-Угорщини як мілітарного ворога у 1914-1917 рр. Розглянуто питання про те, наскільки пропаганда та реальна практика взаємодії з ворогом на фронті були визначальними щодо формування його образів. Зроблено спробу встановити зв'язок між розпадом російського фронту у 1917 р. та ментальним «примиренням» з ворогом у середовищі російських офіцерів та нижніх чинів.

Ключові слова: Перша світова війна, ворог, образ, пропаганда, мемуари.

Лавренко В.С. Образ немцев и народов Австро-Венгрии как военного противника во время Первой мировой войны (по мемуарам фронтовиков).

В статье проанализированы трансформации представлений русских воинов о немцах и народах Австро-Венгрии как военном враге в 1914-1917 гг. Рассмотрены вопросы о том, насколько пропаганда и реальная практика взаимодействия с врагом на фронте были определяющими для формирования его образов. Сделана попытка установить связь между распадом русского фронта в 1917 г. и ментальным «примирением» с врагом в среде российских офицеров и нижних чинов.

Ключевые слова: Первая мировая война, враг, образ, пропаганда, мемуари.

Lavrenko V. Image of the Germans and the peoples of Austria-Hungary as a military adversary during the First World War according to the memoirs of veterans.

The article analyzes the transformation of Russian soldiers' ideas about the Germans and the peoples of Austria-Hungary as a military enemy in 1914-1917. The questions about the extent to which propaganda and the actual practice of interacting with the enemy at the front were decisive for the formation of his images are considered. An attempt has been made to establish a link between the collapse of the Russian front in 1917 and mental "reconciliation" with the enemy among Russian officers and lower ordinary soldiers.

Keywords: World War I, enemy, image, propaganda, memoirs.

Постановка проблеми. На сьогодні ми з впевненістю можемо констатувати, що будь-яке військове протистояння супроводжується також не менш потужним конфліктом у інформаційній площині. Адже часто перемога чи поразка визначаються тим, у якій мірі вояки розцінюють свої вчинки у якості моральних, і тим, наскільки вони бажають смерті людям з іншого боку розмежування.

Перша світова війна являла собою один з ранніх прикладів свідомого використання пропаганди для ідеологічної «обробки» масових армій. Образи ворога, створені у роки Першої світової війни, почасти є дуже архетиповими і продовжують використовуватися у мас-медіа, щоправда ретранслюються вже набагато більш технологічними методами.

Таким чином, у згаданому контексті дуже актуально поглянути на те, яким чином російські комбатанти сприймали ворога у роки Великої війни (саме так вони називали Першу світову), наскільки державна пропаганда була визначальною для цього сприйняття, як трансформувалися образи ворога в ході війни внаслідок частоті взаємодії з ним. Доречно також проаналізувати феномен «розпадання фронту» у 1917 р. у руслі історичної імагології крізь призму змін у баченні військового супротивника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початок вивченню історії Першої світової війни у руслі історичної імагології поклала російська дослідниця О. С. Сенявська, яка у 1997 р. видала статтю під назвою «Образ ворога у свідомості учасників Першої світової війни» у журналі «Питання історії» [15]. Пізніше ці напрацювання увійшли до її узагальнюючої монографії 2006 р., присвяченої баченню ворогів російськими вояками у війнах ХХ ст.

Варто сказати, що робота О. С. Сенявської стала методологічним дороговказом для цілої плеяди дослідників, які здебільшого ставили свої дослідницькі завдання, відштовхуючись від певної групи історичних джерел. Зокрема, серед цих дослідників варто згадати О. Осташова, який у основу своєї монографії «Пропаганда на російському фронті у роки Першої світової війни» поклав агітаційні фронтові листівки [3], П. Баратова та Т. Філіппову, які присвятили свою розвідку формуванню образу військового ворога на сторінках російської журнальної сатири [19]. Близьким тематично є дослідження запорізького історика Р. Куцика «Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю» [10] та київських дослідників С. Стельмаха та С. Котової «Формування «образу ворога» в російській публіцистиці 1914–1915 рр. (на прикладі журналу «Русская мысль»)» [17].

На даний момент імагологічні студії Першої світової війни мають велику кількість напрацювань, присвячених осмисленню феномену пропаганди на фронті та у тилу, і конструюванню образу ворога через різноманітні візуальні та вербальні прийоми [3; 6; 19; 20]. Однак, малодослідженими залишаються питання, пов'язані з рівнем впливу пропаганди на фронтовиків, їх баченням ворога, сформованим фронтовою повсякденністю, а не нав'язаними з гори штучними і далекими від реалій пропагандистськими штампами. Для вирішення

подібних дослідницьких задач доречним є звернення до мемуарів російських офіцерів та нижніх чинів, що ми і пропонуємо у цій статті.

Завдання статті полягають у наступному:

- визначенні довоєнних образів німців та народів Австро-Угорщини у російській армії;
- аналізі мемуарів фронтовиків на предмет вживання пропагандистських кліше чи критичного ставлення до російської інформаційної політики;
- вивченні бойових та морально-психологічних характеристик німецької та австро-угорської армії у мемуарах російських комбатантів часів Першої світової війни;
- розгляді феномену розпаду російського фронту у 1917 р. крізь призму трансформацій у сприйнятті військового супротивника російськими нижніми чинами та офіцерами;
- аналізі думок, озвучених мемуаристами стосовно «внутрішнього німця» як ворога особливого типу.

Викладення основного матеріалу. У першу чергу, звернімо увагу на образ німців та народів Австро-Угорщини, які побутували у російській армії до початку війни, та визначимо, у який спосіб та якою мірою солдатів російської армії торкнулася ідеологічна «обробка».

Варто зазначити, що Німеччина та Австро-Угорщина не були традиційними, так би мовити, історичними ворогами Росії. В. Арамілев згадує, що під час засвоєння навички володіння багнетом у запасному полку солдатів частіше просили уявити ворога-турка, а не ворога-німця. Антитурецький характер носили й розписи казарми [2, с. 36]. По дорозі на фронт автора, Туреччина оголосила Росії війну, і нікого це у солдатському товаристві не здивувало, адже це була очікувана поведінка від уряду цієї країни [2, с. 80]. Відповідно, можна зробити висновок, що більшість російських солдатів на момент потрапляння на фронт у 1914 р. не мали ще усталених, сформованих пропагандою уявлень про німців та народи Австро-Угорщини як ворога. Цим зумовлений і мотив В. Арамілева записатися у маршеву роту, яка перша рушила на фронт, «не через ненависть до німців чи австрійців, а через допитливість» [2, с. 73]. О. Кобець згадує, що під час його перебування на навчаннях у Фінляндії, на тренувальних мішенях також було зображено турка [8, с.54].

Взагалі «заняття зі словесності», як називали у російській армії ідеологічну підготовку солдат, не те щоб відзначалася своєю ефективністю. Малограмотних хлопців змушували зазубрювати у катехізичній манері певний набір тез соціально-політичного характеру і моральних приписів, які «вивітрювалися» з голів служивих, як тільки ці знання переставали бути актуальними. В. Макаров-Зараченець у своїх спогадах «Єгорівські кавалери» зазначає, що якийсь забитий солдат на запитання, хто такий внутрішній ворог, відповів: «Його імператорська величність» [11, с. 43]. І він також підтверджує, що в рамках навчань на запитання «Хто такий зовнішній ворог?», найперше, що приходило в голову було «турок» [11, с. 45]. О. Пирейко, згадуючи про «уроки словесності» також

наголошує на малоефективності російської пропаганди. «Последние новости» писали, що російські солдати йдуть на війну з німецьким мілітаризмом. Однак, фельдфебелі на рівні взводу та відділення не могли пояснити, чим є цей «мілітаризм» [14, с.21]. О. Кобець вказував на примітивність російської пропаганди ще до відправки солдатів на фронт. Наприклад, з нагоди сонячного затемнення для солдатів вийшов наказ дивитися на це явище крізь пропечене скло. Командири казали, що німець – дурень, не знає цієї хитрості і посліпне ще до бою. Однак, безглуздість цих тверджень була зрозумілою навіть малограмотним солдатам [8, с.63].

Тим не менш, у ряді мемуарів, виданих вже навіть після війни, особливо у еміграції зустрічаються типові пропагандистські штампи. Так у своїх спогадах «Пережите», опублікованих у 1933 р. у Белграді Б. Сергієвський зазначає: «Ідею світової війни плекали войовничі культурні сусіди германці, коли вона була ще абсолютно чужою іншим народам» [16, с. 3]. Подібні тези доволі часто озвучувалися у періодичних армійських виданнях 1914 р. Офіцер В. Белов у своїх спогадах ретранслює історію з явно пропагандистським відтінком про звірства німців. Молода дівчина під час відпочинку на курорті мала інтригу з пруським офіцером. Офіцер її обдурив, та жінка берегла своє кохання до нього через роки. Життя закинуло жінку у Віленську губернію. Коли її місто було окуповане німцями, її колишній коханий вже у чині генерала віддав наказ про її розстріл буцімто через те, що з її вікон стріляли у німецьких солдат [4, с. 71]. Інколи пропагандистські штампи імперської доби звучать і у спогадах, виданих у СРСР. Так В. Макаров-Зареченець звинувачував німців у порушенні міжнародного права. Буцімто німецький літак скинув на потяг з пораненими 20 бомб, внаслідок чого 5-6 вагонів пішло під відкис [11, с. 175]. Повідомлення про порушення Женевської конвенції Німеччиною були дуже поширеними у російській пресі. Зрозуміло, що сам автор не бачив уходу під відкис потягу з пораненими (у такій ситуації людина точно не рахує кількість вибухів), а просто переніс інформацію з періодичного видання. О. Ксюнін, військовий журналіст також озвучує пропагандистські штампи, створені його колегами, наприклад «Німецькі сестри милосердя добивають наших поранених полонених», хоч на момент висловлення твердження ще в принципі не спілкувався з людьми, які пережили досвід полону [7, с. 4].

Протягом короткого часу російська пропаганда та фронтова реальність все ж навчили переважну більшість солдатів прагнути смерті своєму ворогу. Є. Тумилович стверджував, що інколи стріляв у противника, який втратив пильність, за наводкою артилериста-спостерігача. При чому, стріляв без загрози для свого життя, лише з бажання якимось чином урізноманітнити свою буденність [18, с. 45].

Дегуманізація ворога виявлялася і у фронтовому гуморі. О. Панкратов згадує, що солдати назвали собаку Кайзером. На запитання, чому собаці дали саме таке прізвисько, солдати відповіли: «Не чує. Чуйку втратила. Справжній кайзер!» [13, с. 181].

Що стосується народів Австро-Угорщини, то мемуаристи підкреслюють, що від самого початку війни слов'яни, які воювали за цю державу, не сприймалися у якості ворога. Так О. Ксюнін описує ситуацію, коли російський солдат звернувся до санітарів, які розносили їжу у шпиталі, щоб ті дали поїсти і його ворогу-словаку, який лежав поруч: «Він теж наш, по-нашому розмовляє, все одно, що хохол» [7, с. 9]. Російські мемуаристи часто акцентували увагу на антислов'янській політиці Австро-Угорщині, що була аргументом на виправдання російської окупації Галичини: «Русин одразу ж почав сварити австрійців – грабіжники та утискувачі. Всю Галичину розвалили, податки брали великі, а русинам не допомагали» [13, с. 9]. Напротивагу слов'янам угорці та австрійці сприймалися як «звірі», і вся невинувата жорстокість щодо цивільного населення у австро-угорській армії списувалась саме на них. У оповіді військового кореспондента австрійці та угорці вбивають ксьондзів, палять польські села, гвалтують польських жінок [7, с. 16-22]. Але навіть стосовно них місцеві селяни буцімто говорять: «з австрійськими офіцерами можна було жити, а ось з прусаками – ніяк» [7, с. 23]. Мемуаристи неодноразово наголошували на розрізненості австро-угорської армії та суспільства. Працюючи на сільськогосподарських роботах у полоні О. Кобець згадує: «Мад'яри тримаються звисока зі швабами, шваби – зі словенцями, а всі разом – з невеличким числом сербського населення на селі» [8, с.262].

Важливим моментом у характеристиці будь-якого військового ворога є аналіз його технічної міці. Розглянемо, якими були характеристики технічного оснащення німців та солдат австро-угорської армії з боку російських офіцерів та нижніх чинів.

Найчастішим епізодом першого знайомства російських фронтовиків з реальним ворогом, була зустріч з німецьким аеропланом-розвідником. Спочатку необстріляні солдати у пориві патріотичного піднесення стріляли по аероплану, пізніше – вони зрозуміли неефективність цих мір і аероплани перетворилися на набридливу частину повсякдення. Так В. Падучев описує, що коли він потрапив на фронт, то перший ворог, якого він побачив, був саме німецький аероплан, але у бувалих солдатів його присутність викликала лише буркотіння під ніс: дзеленчить і не дає пити чай «Сидів би краще (пілот) у штабі з (медичною) сестрою» [12, с. 17]. Разом із тим російські фронтовики констатували свою повну поразку у небі: «Повітря задарма здали, твою матір. А він (німець), що хоче, те й робить, а ти лише стрілай та оглядайся» [12, с. 17]. «Повоюй сліпий зі зрячим: як так поглянути, то все його, а не наше» – ще одна оцінка домінування німців у повітрі мемуаристом [12, с. 23]. «Інколи над нами високо пролітали німецькі аероплани з чорними хрестами. Своїх аеропланів ми не бачили» [1, с. 9]. Незручностей додавала і присутність у небі «німецької ковбаси» – спостерігача на аеростаті. Однак, коли росіяни виставляли свою «ковбасу», то вона за мить була знищена німецьким винищувачем [12, с. 28]. В. Арамилев описував ситуацію, коли росіяни, не розуміючи знаків розрізнення у авіації, розстріляли свого ж пілота. Цей випадок показовий на користь того, що дійсно солдати були впевнені у тотальному контролі німецької авіації над небом – раз у повітрі –

значить, німець [2, с. 158]. Про подібний інцидент згадує і Б. Сергієвський, який потрапив на фронт у Східну Пруссію: російські ополченці обстріляли з берданок свій літак, думаючи, що то літак німецький [16, с. 45].

Ще один рід військ супротивника, який отримав високу оцінку з боку російських військ – це артилерія. При чому, росіяни наголошували, що в основі німецьких перемог лежить не стільки вміння артилеристів, скільки ресурсозабезпеченість цього роду військ та взаємодія ворожої артилерії з аеророзвідкою: «Розстріл продовжувався дві години. Аероплан відлетів і постріли закінчилися. Знову сяло сонце у духмяних полях, і ніби нічого й не було. Наша позиція була повністю знищена, а земля була понівечена чорною віспою воронки. Потужні і непроникні бліндажі п'ятої та шостої гармат були роздушені, ніби мишині нори» [12, с. 101]. «Противник надсилав нам снаряди у будь-якій кількості і у будь-яку годину дня, а ми не могли відповісти на постріли, зв'язані загрозою повітряного нападу... противник володів повітрям та землею, а нам залишалася роль глядачів» [12, с. 110-111]. «(Німець) снарядів не жалкує, кидає їх, наче гнилу картоплю. Невідомо, звідки у нього стільки й береться» [12, с. 112]. «Німці зустрічають нас густим, вбивчим вогнем. Б'ють без промаху. Пристрілка зроблена заздалегідь з точністю до двох сантиметрів» [2, с. 125]. «Німці сім годин підряд громили наші позиції зі своїх гармат» [11, с. 80]. «У відповідь на вогонь нашого єдиного бомбомета, німці буквально засипали нас бомбами» [18, с. 60]. «Ми були у порівнянні з німцями бідні на артилерію, особливо, на важку польову артилерію. Цю царицю сучасних боїв. Окрім того, ми маємо лише 800 снарядів на гармату, замість 3000 німецьких» [1, с. 3]. «Неприятель стійко тримався, розвиваючи вбивчий вогонь своєї артилерії, який призводив до згубних втрат у наших рядах та мав великий моральний вплив» [1, с. 8].

Технічна перевага німців виявилася і в засобах індивідуального захисту. Наведу за приклад цитату зі спогадів нижнього чина артилерії В. Падучева: «У нашого кашовара німецька маска, вона хороша. В ній легко дихати, немов через сито. А знаєш, що на ній написано? Я сам читав «1911 рік». Ось коли вони придумали і відпрацювали ці маски, а у нас тоді не знали, що такегази» [12, с. 159]. Загалом у такий спосіб росіяни сприймали німецьке командування, яке набагато більш дбайливо ставиться до свого солдата. «Штик німця не бере. У них щось тверде на груді накладено. Його треба або по голові, або стріляти» [7, с. 74].

Росіян вражала побутова влаштованість німецьких та австро-угорських військ, їх вміння воювати «з комфортом»: «окопи у них бетонні, наче у світлицях – чисто, тепло, світло. Харчування як у ресторанах» [2, с. 104]. «На позиціях у себе німці встигли побудувати землянки, у яких, вірогідно, мали намір довго жити. Там ми знайшли відібрані у місцевих жителів матраци та ковдри, подушки та ліжка, і навіть дзеркала. А у одній з землянок вкрадений німцями рояль, на якому можливо, хтось напередодні грав сатанинський марш» [9, с. 77-78]. О. Панкратов вже австрійські окопи називає «верхом досконалості саперної техніки» [13, с. 16]. «У австрійців окопи глибокі, з бліндажами, поєднаними між

собою підземними коридорами. У двох окопах я навіть зустрів переносні пічки» - зазначає автор [13, с. 46]. «У самого селища – залишки грандіозних окопів, звернених до нас обличчям, отже австрійських. Вони глибокі та розташовані правильними рядами» [13, с. 69]. «Німці віддають перевагу добре виспатися за ніч і битися вдень» - так характеризує російський мемуарист побутові звички ворога [1, с. 14]. «Ось у чому німці набагато сильніші за нас – мережею залізничних доріг. Подивися на мапу – а у них там ціле павутиння» [9, с. 6]. О. Панкратов, згадуючи про капітуляцію Перемишля, також наголошує на «комфорті» супротивника: «Захисники Перемишля влаштувалися дуже зручно: під боком жили їх дружини. Це, ймовірно, вплинуло на швидкість падіння фортеці. Якому чоловіку приємно пригощати свою дружину та дітей кониною» [13, с. 211].

Перше своє поранення В. Арамилев отримав, коли намагався зняти бінокль з нібито померлого офіцера-німця. Офіцер мав два патрони: один випустив у ворога, другим застрелився [2, с. 161]. Але тут показовим є той факт, що російські війська не були у потрібній кількості забезпечені біноклями і їх відсутність підбивала солдат до мародерства на полі бою. В той час, як ворог, знову ж таки, був у більш «комфортній» ситуації з їх точки зору. О. Кобець на початку свого фронтового життя обзавівся трофейним німецьким велосипедом, він акцентував увагу на його більш зручній конструкції, порівняно з російським аналогом [8, с.81]. В рамках відзначення Різдва 25 грудня 1915 р. В. Макаров-Зареченець згадує про похід «в гості» до німців. Він наступним чином описує німецький бліндаж: «У бліндажі було тепло. У кутку топилася розжарена до червоного кольору пічка. Стіни бліндажу були оббиті тесом. Накат з товстих стовбурів – снарядом не розшибеш. Кругом чисто та затишно» [11, с. 117]. Далі оповідається, що німці поголили росіян і дали їм подарунок – спідню білизну з нагоди Різдва, в той час, як останні дуже соромилися за ту кількість вошей, що була у їх зголеному волоссі [11, с. 118]. Зрозуміло, що побут німецьких окопів працював своєрідною «м'якою силою» на користь того, що німці є насправді набагато більш розвиненою нацією, з якою краще мати дружні стосунки. На користь більшої комфортності війни для німців свідчив і дозвіл останнім на вживання алкоголю, більше того, його офіційні роздачі на фронті. У Росії навіть у тилу у цей час діяла заборона на продаж алкоголю: «А все-таки їхньому братові, німцеві на війні краще, ніж нам. Їх ромом напувають» [11, с. 118].

Важливою складовою образу ворога є його психологічний портрет. Проаналізуємо, як описували психологічні характеристики німецьких та австро-угорських солдат, російські військові.

Здебільшого узагальнені психологічні характеристики німців як ворогів з боку російських комбатантів, говорять про те, що це був сильний і гідний супротивник. «Він, німчура, хитріший за чорта. Мовчить-мовчить, а потім, як кине́ться в атаку, а ми без портків лежимо» [2, с. 98]. «Німчура, він лютий! Його лишень заче́пи. Не радий будеш, що зв'язався. Місця пустого не залишить» [2, с. 98]. «7 серпня 1914 р. вперше за півтора століття зустрілися у великій битві під Гумбіненом німці та росіяни. Хоробрі супротивники у зятятому бою показали

себе гідними один одного» [1, с. 27]. Часто мемуаристи наголошують на впертості німців: «Ми відбивали атаки німців протягом п'яти годин: з дев'ятої ранку, коли вони повели наступ, до другої дня. Потім, загін, під прикриттям козаків відійшов, без переслідування з боку німців, але під обстрілом їх артилерії» [9, с. 15]. Окрім того на війні яскраво дала про себе знати, на думку мемуаристів, зверхність німців: «Психологія цього народу така, що їм все можна, все дозволено. Вони пишуть закони, а інші мають їм підпорядковуватися» [9, с. 93]. Разом із тим, цьому ворогу був властивий і підступ. Зокрема, В. Макаров-Зареченець описує випадок, коли нетверезий німецький офіцер не встигнув відступити, коли росіяни зайняли німецькі позиції. Він прикинувся мертвим, але потім вигадав момент і намагався застрелити російських солдат [11, с. 159]. О. Ксюнін описує випадок, коли німецький колоніст, який управляв маєтком, дуже догоджав росіянам і просив їх не відчиняти сараю з добром поміщика. А у сараї були солдати-німці з кулеметом [7, с. 79]. Інколи хитрість ворога виливалася у девіантну поведінку. В. Белов описує, що німецькі мародери спеціально прикидалися померлими, щоб обікрасти полеглих на полі бою [4, с. 33]. О. Панкратов наводить приклад «розбійницького прийому» з боку австрійців, які відкривали вогонь по супротивнику, прикриваючись червоним хрестом [13, с. 59]. «Три рази австрійці дурили росіян білими прапорами. До них підходили, щоб взяти їх у полон, а вони у притул стріляли» [13, с. 70]. Також автор звинувачує австрійців у невиконанні «лицарських домовленостей» між фронтовиками: «Австрійці просили росіян не відкривати вогонь у Свят-вечір та обіцяли за це подарунок. І рівно о півночі дали залп з шести важких гармат по Тарнову» [13, с. 96]. Стосовно німців, то часто звучить їх звинувачення у надмірній жорстокості. О. Козельський неодноразово переповідає свідчення про те, що німці добивали супротивника після бою: «Коли наша піхота відійшла від Брод, її позиції, з яких не встигли вивести всіх наших поранених зайняли німці. Декілька німецьких солдат пішли поміж трупами, розшукуючи поранених. Якийсь німецький солдат у трьох кроках від поляка (примітка – свідка) приколов багнетом, нашого стрілка, який стогнав та був без свідомості. Потім він підійшов до поляка, та здійняв над його головою приклад. «Не чіпай, побійся Бога» – прошепотів той польською. «Що ж робити, коли начальство наказало. Замокни і вдай з себе померлого, бо йдуть товариші» – польською йому відповів його вбивця, вочевидь, познанський поляк» [9, с. 17]. Німців та австрійців об'єднував жорсткий раціоналізм, як психологічна риса, до якої більшість росіян ставилося з деякою зневагою. О. Кобець, наприклад, згадує, що під час його перебування у полоні, у табір військовополонених приїхало двоє австрійських інженерів, які вирішували, як вигідніше чинити з російськими екскрементами [8, с. 214].

Окрім психологічних характеристик визначальними для портрету ворога є характеристики його військової підготовки та навичок, давайте розглянемо цей аспект німецького та австро-угорського війська за мемуарами російських комбатантів.

Здебільшого позитивно росіяни оцінюють військову майстерність німців: «Німці стріляють влучно. Варто лише висунутися – одразу просвистить куля і

поранить частіше за все у голову, або у руку» [7, с. 76]. Але при цьому вони намагаються уникнути бою на багнетах. Так військовий лікар Л. Василевський наводить слова пораненого поручика: «Не довелося мені з німцями за весь час від Августова до Осовця близько побачитися. Б'ються вони і справді завзято, не поступаються ні на крок, але близького бою не приймають: бояться. А ось про багнетний удар ми і мріяти перестали. Як на мене, то німці не воюють, а працюють: особистої хоробрості, удалі чи почину ми у них не бачили» [5, с. 27]. Загалом німців характеризують як сильного, але передбачуваного ворога. О. Панкратов описує випадок, коли німецька артилерія обстрілювала село біля Дунаєвця з інтервалами у 5 хвилин. Це зрозуміли місцеві жителі і використовували таку періодичність, аби сховати свої речі [13, с. 137]. Варто підкреслити, що такі характеристики надавалися регулярній армії Німеччини. Оцінка ж народного ополчення – ландштурму була дещо іншою: «ландштурмісти не відзначаються хоробрістю і не витримують шаленого багнетового удару нашої піхоти» [4, с. 41].

Певне узагальнення бойовим якість та тактиці німців дав О. Козельський: «Варто зазначити, що будучи майстерними у техніці, користуючись усіма її прийомами, германці набагато сильніші в обороні, ніж у відкритому бою. Багнета вони уникають і ризикують на нього лише тоді, коли мають чисельну перевагу. Все зводять до вогню, але наші постріли більш ефективні, ми ведемо прицільну стрільбу, коли вони б'ють ділянками, витрачаючи снаряди» [9, с. 37].

На протипагу німцям, армія Австро-Угорщини не сприймалася як грізна військова сила: «Бої несуть запеклий характер тому, що у ворожих окопах не австрійці, а німці» [13, с. 211], «а так легко німці в полон не здаються, – це не австрійці» [13, с. 226]. «Австрійці відступають у повному безпорядку, кидаючи легкі та важкі гармати, артилерійські парки та обози. Наші трофеї величезні» [9, с. 3]. У спогадах О. Ксюніна озвучено думку російського солдата про нерозважливість австрійських колег, які не розуміють особливості роботи затвору гвинтівки Мосіна [7, с. 12]. Випадки завзятості австро-угорської армії поодинокі і здебільшого належали мад'ярам. Є. Тумилович, наприклад, описує момент, коли його полк не прийняв багнетного бою від угорської піхоти [18, с. 67]. Але за декілька сторінок він же згадує, коли австрійці мали перевагу у живій силі у три рази, але вони не витримали довгої мовчанки і психологічної атаки і здали свої позиції без бою [18, с. 72]. Ось як характеризує угорців О. Панкратов: «Мад'яри – первісні дикуни, військо Аттілі. Дуже хоробрі. На днях під час атаки нашої піхоти, коли рота австрійців у остраху перед нашими багнетами кинулася втікати, в окопах залишилося лише п'ятеро мад'яр. Залишатися було безглуздо, але вони залишилися, і відчайдушно захищалися, поки не були підняті на багнети. Хоробрість їх пропорційна їх звірствам» [13, с. 130]. Угорці славилися й тим, що любили наганяти остраху своїми перемогами, інколи гіперболізуючи їх значення. Зокрема, О. Кобець згадує, що угорці безкінечно водили одних і тих самих полонених росіян вулицями міста Дебрецен, аби справити враження великої кількості полонених ворогів [8, с. 168]. У полоні ж угорські охоронці

здобули від мемуариста наступну характеристику «червоноштанні мадярські потвори» [8, с. 183]. Надаючи характеристику угорському лейтенанту, з яким зустрівся у таборі для військовополонених, О. Кобець не шкодує метафор: «мені байдуже, до якої нації належиш ти, звірюко в людському образі, але я знаю, як знаєш добре й ти сам, що твій народ не люблять по всіх закутках широкого-широкого світу» [8, с. 235]. Подібні висловлювання свідчать, що угорці були не лише боєздатними вояками, а й дуже жорстокими охоронцями для полоненого ворога.

Існував фронтовий міф на користь того, що Австро-Угорщина була недолугою союзницею Німеччини. Він полягав у тому, що, переконавшись у безсиллі своєї союзниці, Німеччина зняла з-під Вердену «сталеву дивізію» та кинула її у Карпати [18, с. 75]. При чому, ледь не кожен російський підрозділ мав свою легенду про зустріч зі «сталевою дивізією»: «На цей раз ми мали справу не з боягузливими австрійськими військами, а з німецькою «сталевою дивізією». Інколи невисока оцінка бойових якостей австро-угорської армії виливалася у те, що російські солдати ставилися до неї поблажливо, наприклад, у спогадах офіцера В. Белова звучить, що фронтовики називали імператора Австро-Угорщини Франца-Йосипа «дідусем» [4, с. 11]. О. Панкратов наступним чином жартома характеризує австрійську армію: «Австрійська армія – оригінальна. Вона дає масу військовополонених навіть тоді, коли наступає та перемагає. Все у ній так розхитано, що ніхто не вірить в успіх» [13, с. 161].

Уявлення про ворога формувалося в тому числі й за рахунок його ставлення до місцевого населення. Надзвичайно часто армії Німеччини та Австро-Угорщини звинувачують у руйнуванні комунікацій: «перед своїм відходом австрійці зруйнували вузькоколіївку та пустили паротяг під відкіс» [7, с. 30]. «Юзефов зруйнували не снарядами, його бездумно підпалювали озвірілі австрійці під час відступу» [7, с. 32]. «Варто зазначити, що відступаючи, німці швидко та майстерно приводять до непридатності шляхи, якими ми йдемо за ними. Посеред дороги риють канави, намотують дріт, навалюють дерева, руйнують мости» [9, с. 29]. Зустрічаються й описи «варварських» погромів як австрійців, так і німців у польських мастках. Зокрема, й те, як вони перестріляли всіх фазанів, вирубали і вивезли весь ліс та вивезли на возах роги оленя [7, с. 50]. Інколи вандалізм ворога не піддавався осмисленню і носив стихійний характер, зокрема, в одній зі шкіл хтось з незрозумілих причин розірвав усі зошити та книги [7, с. 46]. В. Белов звинувачував німців у руйнуванні костелів, попри спільну релігію (на думку автора, бо по факту німці цілком могли бути лютеранами) [4, с.136]. О. Панкратов, говорячи про капітуляцію австрійської фортеці Перемишль, зазначає факт, що австрійці розстріляли всіх своїх коней, щоб вони не дісталися росіянам [13, с. 195]. Загалом це вписувалося в австрійську тактику «випаленої землі», але й цілком може бути розцінене як зайва жорстокість по відношенню до тварин навіть при неупередженому аналізі.

Утім, зусилля пропаганди не змогли відвернути розпад російського східного фронту у 1917 р. Попри те, що часом у фронтовиків відбувалися випадки «братання» з солдатами ворога на фронті, це, однак, не означало

примирення з німцем як з внутрішнім ворогом. Ідея боротися з російськими підданими німецького походження, розкручена пропагандистськими засобами, знаходила жвавий відгук у серцях російських вояків. Адже будь-який цивільний потенційно сприймається військовим співтовариством як чужий. Приклад подібних настроїв, ми бачимо у фронтовій пісні, цитованій В. Падучевим: «Много пало наших братьев / Много крови пролилось / За немецкое начальство, / Что в России развелось» [12, с. 34].

Дана пісня показує, що народний гнів носив не лише етнічну, а й соціальну спрямованість, адже претензії у пісні виставляються саме до німецького начальства. О. Козельський також пише розлогий пасаж, у якому висловлює своє обурення тим, що не всі російські професори підтримують ідею виключення з Академії Наук вчених німецького походження [9, с. 57–58].

Окрім того, у народному фольклорі прослідковується ідея того, що сама війна носить характер зведення рахунків між монархами Європи, пізніше ця думка трансформувалася у прагнення до примирення (якщо війна – це сварка царів, то що ділити звичайному російському мужику з селянином з умовної Баварії): «Пишет, пишет царь германский, / Пишет русскому царю: / Всю Россию завоюю / И в полон тебя возьму» [2, с. 23].

О. Козельський також зазначав, що значна частина його батареї була впевнена у тому, що німцями особисто командує Вільгельм II [9, с. 47]. Двоє козаків, взявши у полон німецького ротмістра, навіть прийняли його за «германського короля» [9, с. 50].

З часом, переосмислюючи фронтовий досвід, багато комбатантів доходили до висновку, що саме пропаганда нав'язувала їм образ ворога. Реальний же німець чи австрієць попри всі спроби його дегуманізації, виявився, перш за все людиною, зі своїми звичками, потребами, інтересами. Гарно ілюструє цю думку фраза колишнього нижнього чина російської армії В. Падучева про вошей: «І є вони внутрішнім, справжнім ворогом кожного солдата» [12, с. 13]. У такий спосіб мемуарист підкреслює несправжність, штучність образів німців та бійців австро-угорської армії як тих, кого варто ненавидіти. Про незрозумілість пропагандистських посилів більшості російських вояків пише й «вольноопределяющийся» В. Арамилев: «Культура далі чугунки не йде. І ось це багатолике, сіре, яке щойно вирвалося від дикості та темноти податків село прищипорили, поставили на диби та сказали «йди бити німця, бо німець ворог світової культури». Перм'яки та в'ятичі, яких відірвали від звичайної праці тепер покликані захищати не лише віру, царя та вітчизну, але й світову культуру» [2, с. 22]. «Внутрішніх ворогів у нас четверо: штабист, інтендант, каптенармус та воші» [2, с. 105].

Перші спроби зближення з ворогом відбувалися ще у 1914 р., коли необхідно було домовитися про спільне прибирання трупів на прострілюваній обома сторонами території [2, с. 134]. В. Арамилев розповідає комічну історію, що під час одного з таких прибирань трупів на нейтральній смузі, російські і німецькі солдати розіграли, кому дістанеться збитий літак, методом перетягування канату [2, с. 215]. О. Козельський також розповідає про те, що ще

у 1914 р. російські та німецькі солдати перемовлялися один з одним між окопами ламаною мовою з жартівливими погрозами [9, с. 48-49]. Вже тоді автор розмірковував щодо небезпеки позиційної війни: «Ніщо так не деморалізує війська, як вимушена бездіяльність поблизу ворога. Так може виникнути сумнів у своїй силі, а це може загрожувати роковою бідою» [9, с. 49]. Перетворення війни на позиційну сприяло поширенню серед солдатів наступних думок: «Стріляй, кажуть, туди. Це неприятель. А який він мені неприятель? Він що в мене дружину відбив?» [12, с.31]; «Ні нам, ні німцям не кажуть, за що ми воюємо. Отже, треба змовитися з ними і кидати цю затію» [11, с. 91]. Окрім війни встановлюється практика спортивних змагань між супротивниками. Є. Тумилович описує змагання з кульової стрільби по висунутій з ворожої сторони фанері [18, с. 78].

У 1916 р. солдати вже неприховано обмінювалися алкоголем і встановлювали перемир'я з нагоди свят. Це стало своєрідним неписаним кодексом честі для фронтовиків – не вбивати одне одного у свята та у час прийому їжі. В. Макаров-Зареченець описує ситуацію, коли офіцер покарав одного з солдатів, виставивши його на брутсвер. Зрозуміло, що противник міг його розстріляти тієї ж миті. Але російські солдати хором пояснили своїм німецьким опонентам, що солдата покарано. Він спокійно достояв дві години свого покарання з милості німецьких комбатантів [11, с. 169]. Про подібну практику – не стріляти у покараного ворога, згадує і О. Кобець [8, с.148]. На цю традицію взаємоповаги, яка йшла знизу, згодом німецьке командування наклало потужний шар пропаганди миру, що й стало однією з ключових причин розпаду Східного фронту у 1917 р. При чому, російські офіцери задовго до розпаду фронту розуміли потенційну загрозу «святкового зближення» військ. Є. Тумилович згадує про спільне відзначення Паски росіянами та гуцулами з австрійських окопів. Австрійці мали пригостити вином, але російські офіцери дізнались про цей план і розпочали обстріл саме у час, коли передбачалося братання [18, с. 79].

Висновок. Говорячи про образи німців та народів Австро-Угорщини як військових супротивників російської армії у роки Першої світової війни, варто в першу чергу зазначити, що цей ворог не був історичним. У історичній пам'яті росіян закарбувалися війни з Туреччиною та Японією, в той час як Пруссія та Австрія (а згодом Німецька імперія та Австро-Угорщина) у історичній ретроспективі частіше були союзниками Росії у її війнах. Тому з початком Першої світової війни російських солдатів доводилося буквально «вчити ненавидіти» ворогів по блоку Центральних Держав.

Фронтовики потрапили під шалений шквал пропаганди, яка, однак, не завжди була зрозумілою та знаходила відгук у серцях нижніх чинів. Тим не менш, спогади фронтовиків подекуди містять пропагандистські штампи при характеристиці ворога, наприклад, звинувачення німців у порушенні норм міжнародного права та «звірств» щодо цивільного населення.

Реальна практика взаємодії з ворогом внесла корективи у сприйняття російськими солдатами та офіцерами своїх німецьких та австро-угорських

опонентів. Зокрема, з'явився образ німецької армії як армії технологічної, угорців як надмірно жорстокого, подекуди підступного, але сильного ворога тощо. Загалом змінилося уявлення російських вояків про психологічні риси ворога, його рівень підготовки та військову кваліфікацію, рівень технічного оснащення армій Центральних Держав. Цей процес можна умовно назвати «олюдненням ворога». Це разом із фізичною близькістю з противником (на відстані пострілу) та німецькою пропагандою братань призвело кінець-кінцем до розпаду Східного фронту у 1917 р.

Список використаних джерел і літератури:

1. Андреев В. Первый русский марш-маневр в Великую войну (Гумбинен и Марна). Париж, 1928. 26 с.
2. Арамилов В. В дыму войны: Записки вольноопределяющегося (1914-1917 гг.). М., 1930. 340 с.
3. Асташов А. Пропаганда на Русском фронте в годы Первой мировой войны. М., 2012. 400 с.
4. Белов В.М. Кровью и железом: Впечатления офицера-участника (осень 1914 г.). Петроград, 1915. 154 с.
5. Василевский Л. М. По следам войны: впечатления военного врача. Петроград, 1916. 82 с.
6. Горбачева Л.О. Официальная пропаганда и формирование образа врага в российском общественном сознании в годы Первой мировой войны. *Документ. Архив. История. Современность*. Вып. 13. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2013. С. 170-181.
7. Ксюнин А.И. Народ на войне : (из записок военного корреспондента). Петроград, 1916. 242 с.
8. Кобець О. Записки полоненого (пригоди і враження учасника Першої світової війни). К., 1993. 415 с.
9. Козельский О. Записки батареиноного командира : составлены по письмам, заметкам и рассказам участника войны. Петроград, 1916. 108 с.
10. Куцик Р.Р. Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 86-91.
11. Макаров-Зареченец В.Г. Егорьевские кавалеры: записки пулеметчика мировой войны. М., 1939. 175 с.
12. Падучев В. Л. Записки нижнего чина 1916 год. М., 1931. 173 с.
13. Панкратов А. С. Кровавое зарево: Очерки войны. Ярославль, 1915. 280 с.
14. Пирейко А. М. На фронте империалистической войны: воспоминания большевика. М., 1935. 101 с.
15. Сенявская Е. С. Образ врага в сознании участников Первой мировой войны. *Вопросы истории*. 1997. № 3. С. 140-156.
16. Сергеевский Б. Н. Пережитое. 1914. Белград, 1933. 190 с.

17. Стельмах С., Котова С. Формування «образу ворога» в російській публіцистиці 1914–1915 рр. (на прикладі журналу «Русская мысль»). *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка*. Серія: Історія. 2014. № 3. С. 35-38.
18. Тумилович Е. В. Воспоминания. *Первая мировая: взгляд из окопа* / Предисл., сост. и коммент. К.А. Пахалюка. М., СПб., 2014. 216 с.
19. Филиппова Т., Баратов П. «Враги России». Образы и риторики вражды в русской журнальной сатире Первой мировой войны. М., 2014. 272 с.
20. Юдин Н. В. Создание образа врага в пропаганде стран Антанты в начале Первой мировой войны (август-декабрь 1914 г.). *Известия Саратовского университета*. Т. 12. Серия: История, международные отношения. Вып. 3. С. 50-58.

УДК 94:[314.2(476):483.7]«1918-1920»

Срібняк М.І.

РЕПАТРИАЦІЯ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ З КРАЇН ЄВРОПИ (1918-1920 РР.): КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ

Стаття розглядає комплекс архівних та опублікованих документів з історії репатріації полонених українців з таборів європейських країн. Дослідження містить аналіз нормативно-правових та розпорядчих документів, а також джерел особового походження, що відображають діяльність дипломатичних і військово-санітарних місій УНР, міжнародного та Українського Червоного Хреста. Здійснено систематизацію та класифікацію джерельного комплексу, охарактеризовано інформаційний потенціал різних груп джерел з метою їхньої актуалізації та ширшого залучення до наукових досліджень.

Ключові слова: репатріація, полонені українці, джерела, класифікація, Європа, військово-санітарні місії, Червоний Хрест.

Срібняк М.И. Репатриация военнопленных украинцев из стран Европы (1918-1920 гг.): классификация комплекса источников.

Статья рассматривает комплекс архивных и опубликованных документов с истории репатриации военнопленных украинцев с лагерей европейских стран. Исследование содержит анализ нормативно-правовых и управленческих документов, источников личного происхождения, которые отображают деятельность дипломатических и военно-санитарных миссий УНР, международного и Украинского Красного Креста. Были проведены систематизация и классификация комплекса источников, охарактеризовано информационный потенциал разных групп источников с целью их актуализации и более широкого привлечения к научным исследованиям.

Ключевые слова: репатриация, военнопленные украинцы, источники, классификация, Европа, военные и санитарные миссии, Красный Крест.

Sribniak M.I. Ukrainian prisoners' of war repatriation from European countries (1918-1920): classification of source entities.

The article describes the complex of archival and published documents on the history of Ukrainian prisoners of war (POWs) repatriation from camps in European states. The research includes the analysis of legislative and regulatory acts, sources on family and personal provenance that show the activity of the UNR diplomatic, military and sanitary missions, international and Ukrainian Red Cross. The systematization and classification of source entities were applied, and information potential of various groups of sources was characterized with the purpose to actualize and engage them widely to scientific research.

Keywords: repatriation, Ukrainian prisoners of war, sources, classification, Europe, military and sanitary missions, Red Cross.

Звільнення полонених українців з таборів європейських держав після Першої світової війни – багатоаспектне явище, яке яскраво демонструє геополітичні та дипломатичні перипетії міжнародного врегулювання повоєнних проблем. Джерельна інформація з даного питання дозволяє висвітлити історію процесу репатріації у 1918-1920 рр. як на рівні макроісторичних процесів, прослідкувавши геополітичні зміни і державні трансформації, так і з мікроісторичних позицій у контексті ставлення дипломатів, членів дипломатичних місій і безпосередньо полонених до репатріації.

Дослідження включає в себе залучення українських архівних документів та опублікованих договорів міжнародно-правового значення, їхнє комплексне опрацювання, створення класифікації на основі родово-видового принципу і застосування джерелознавчої критики. У контексті репатріації полонених українців джерельний комплекс представлений: 1) документальними джерелами (нормативно-правові акти – міжнародні договори, урядові і міністерські розпорядження, накази, звіти, дипломатичне і службове листування, діловодство міжнародних і національних організацій та місій); 2) джерелами особового походження (спогади, щоденники, приватне листування); 3) періодичною пресою (українська таборова і зарубіжна).

Нормативно-правові джерела міжнародного значення, які стосувалися репатріації полонених, зокрема української національності, представлені низкою мирних договорів Версальської системи міжнародних відносин, міждержавними угодами, конвенціями, укладеними напередодні і по завершенні Першої світової війни. Серед них варто виокремити Гаазькі конвенції 1899 р. і 1907 р., Брестський мирний договір 9 лютого 1918 р., Комп'єнське перемир'я 11 листопада 1918 р., Версальський мирний договір 28 червня 1919 р. тощо.

Гаазькі конвенції відіграли важливу роль у регламентуванні прав полонених та критеріїв поводження з ними, а також сприяли становленню поняття «справедливого миру» (термін Р. Лессафера) [1, р. 72]. Зокрема, дані

нормативно-правові акти окреслили визначення умов дострокового звільнення полонених на підставі окремих міждержавних домовленостей. Конвенції концептуально вплинули на формулювання пунктів подальших договорів, в яких порушувалося питання про полонених.

Брестський мирний договір ознаменував собою перше офіційне оформлення міжнародного визнання УНР від імені Центральних держав, а згодом Росії, а також визначив умови звільнення полонених українців. У договорі останньому аспекту були присвячені ст. VI та VIII, відповідно до яких полонені забезпечувалися правом покинути межі таборів і повертатися на Батьківщину за умови їхньої згоди, а також на підставі окремих міждержавних угод [2]. Саме завдяки укладенню Брестського мирного договору розпочалося формування у таборах Німеччини та Австро-Угорщини синьожупанної та сірожупанної дивізій [3, с. 191], які увійшли до складу збройних сил УНР, що стало знаковим прикладом репатріації полонених з подальшою мобілізацією. Однак, враховуючи використання полонених на примусових роботах, Центральним державам було вигідно затримувати звільнення українських полонених, тому лише нечисленним полоненим вдавалося залишити межі таборів [4, р. 623].

Комп'єнське перемир'я було проміжною ланкою для вирішення нагальних повоєнних питань, які постали з поразкою Центральних держав. Лише три з 34-х пунктів перемир'я стосувалися проблеми звільнення полонених, які апелювали до репатріації без принципу взаємності з пріоритетністю звільнення полонених Антанти [5]. Формулюванню пунктів було притаманно загальних визначень і подекуди неможливість їхнього практичного втілення. Полонені, держави яких асоціювалися із союзниками Центральних держав, опинилися у не вигідному становищі, однак навіть полоненим держав Антанти, зокрема Великої Британії та Франції, зволікали зі звільненням, що змусило їх залишатися на теренах Центральних держав до моменту підписання договорів Версальської системи міжнародних відносин [6].

Версальський мирний договір можна вважати одним з найбільш репрезентативних договорів повоєнного врегулювання геополітичних, економічних і репатріаційних питань, останньому було присвячено окремий IV розділ «Полонені та могили». Загальні рішення щодо звільнення полонених покладалися на створену спеціальну комісію Антанти, яка співпрацювала з державами інтернування полонених, тоді як деталі репатріації мали вирішуватися окремо створеною підкомісією. Статтям даного договору притаманна відсутність чітко визначених термінів організації звільнення полонених, натомість акцентуючи на необхідності її проведення «якнайшвидше» (ст. 214) та «без зволікань» (ст. 216) [7].

Міжнародні договори дозволяють ознайомитися у контексті післявоєнної репатріації з правовим полем документів, термінологією і спеціальними формулюваннями, які стосувалися полонених та їхнього звільнення з таборів. У багатьох угодах зазначалося, що «репатріація має відбутися якнайшвидше», однак виконання цих положень мали конкретизувати окремі домовленості.

Договори дають підґрунтя для аналізу умов звільнення полонених, визначення відповідальних органів за проведення репатріації та загальної геополітичної ситуації, яка впливала на перебіг процесу звільнення.

В українському дискурсі дипломати, дипломатичні й допомогові організації були відповідальними за перемовини та організаційні питання репатріації полонених українців. На урядовому рівні даною проблемою опікувалися посольства разом з військово-санітарними місіями, які провадили дипломатичні переговори задля досягнення домовленостей про звільнення полонених, а також забезпечення ефективного процесу їхньої евакуації з таборів з наданням гуманітарної допомоги і транспортних засобів. Вирішенням економічно-соціальних проблем, продовольчого і медично-санітарного забезпечення займалися військово-санітарні місії у справах полонених та місії Українського Червоного Хреста (далі – УЧХ) у співпраці з міжнародним Червоним Хрестом.

Під час Гетьманату і Директорії УНР військово-санітарні місії відповідали за процес репатріації, а також забезпечення побутових (харчування, одяг), санітарних (медикаменти) і духовних потреб (організація освітніх, мистецьких і театральних ініціатив). Місії звітували українським посольствам у країнах перебування, Військовому міністерству (зокрема, Головному управлінню Генерального Штабу) [8, арк. 50], МЗС [9, арк. 266] і опосередковано Міністерству народного здоров'я й опікування (Головноуповноваженому по евакуації біженців і полонених) [8 арк. 51-52].

Військово-санітарні місії мали розгалужену мережу представництв у різних країнах Європи. Ключову роль виконувала Військово-санітарна місія для допомоги полоненим українцям у Центральній та Південній Європі, очолювана у 1919-1920 рр. Андрієм Окопенком [10, арк. 15]. Дана організація координувала діяльність численних військово-санітарних місій, збірних станиць і філій у Німеччині, Австрії, Угорщині, Румунії, Чехії, Сербії та ін. У свою чергу, голови регіональних відділів затверджували персонал місій і бюджет для провадження їхньої діяльності [11, арк. 272].

Структура керівного складу і персоналу військово-санітарних місій включала в собі розмаїття посад і функціональних обов'язків. Ключовою ланкою прийняття рішень були посади голови і заступники, а також завідуючі медико-санітарним, інформаційним, господарським, рахівничим та культурно-просвітнім відділами. У складі місій важливу роль відігравали діловоди-секретарі, діловоди-скарбники, лікарі, медсестри, фельдшери, кур'єри, канцелярський персонал [11, арк. 10]. З проаналізованих документів видно, що посади обіймали переважно особи з військовими чинами або медичним фахом.

За своєю суттю, військово-санітарні місії сприймалися як окремі українські дипломатичні представництва, обов'язок яких полягав у налагодженні домовленостей з місцевою владою щодо умов репатріації полонених українців з територій їхньої юрисдикції. З цією метою керівники місій шляхом організації конференцій та ведення кореспонденції з Комісією Антанти, урядами та військовими міністерствами держав намагалися отримати сприяння в евакуації

полонених з таборів та обопільній державній підтримці транспортного перевезення. Яскравий приклад подібних перемовин представлений протоколом конференції у готелі «Есплянад» (м. Берлін) 21 травня 1920 р. за участі представників Німеччини, України, Радянської Росії та міжнародного Червоного Хреста, який демонструє стиль ведення переговорів, порядок денний конференції та пропозиції різних дипломатичних сторін щодо рішення про репатріацію полонених українців [11, арк. 156-161].

У зв'язку із розпорядчими обмеженнями з боку Комісії Антанти, закриттям кордонів сусідніх з Україною держав, спричинене більшовицькою загрозою, звільнення полонених українців з таборів часто відтерміновувалося і створювало перешкоди для налагодження широкомасштабної репатріації. Дані чинники зумовлювали довготривале перебування сотень тисяч українських полонених у багатонаціональних таборах Центральних держав і Антанти (близько 40 тис. – у Німеччині, 30-40 тис. – в Італії, 10 тис. – у Франції тощо [10, арк. 3]). Тому важливим аспектом роботи військово-санітарних місій було гуманітарне забезпечення полонених українців предметами першої необхідності, включно з продовольством, одягом і медикаментами, однак унікальним проявом роботи місій стала культурно-просвітницька діяльність, яка підтримувала таборів громади в організації освітніх курсів, бібліотек, театральних вистав, публікацій періодичної преси тощо. Подібний неординарний прояв діяльності місій свідчить про велике розмаїття їхніх функціональних обов'язків, а також прагнення плекати національну ідентичність освітнім і мистецьким шляхом.

Особливості діяльності військово-санітарних місій, їхні дипломатичні та гуманітарні обов'язки знайшли відображення у документальних джерелах – звітах, протоколах, наказах, діловодній документації, офіційному і службовому листуванні. Накази Головного Отамана УНР, МЗС, Головного Штабу Військового міністерства переважно стосувалися заснування і розпуску місій, призначення керівного складу, статистичних даних кількості персоналу, кошторисних операцій, принципи ведення діловодства і бухгалтерії. Щомісячні та щорічні звіти голів регіональних місій, адресовані МЗС, Головному штабу Військового міністерства, українським послам у державах їхнього перебування, порушували питання нагальних потреб місій, статистичні дані кількості полонених, системи таборів, результати дипломатичних перемовин і матеріально-фінансової допомоги полоненим [8, арк. 106].

Окремим масивом представлена офіційна, службова і приватна кореспонденція керівників і членів військово-санітарних місій зі службовцями міністерств, іноземними дипломатами й урядовцями, уповноваженими міжнародного Червоного Хреста, керівників місій із завідуючими відділів тощо. За стилістичною специфікою і тематикою порушуваних проблем листування здебільшого перегукувалося зі звітною документацією, обидві групи джерел переважно відображені машинописними документами українською, французькою та німецькою мовою та демонструють внутрішні суперечки членів місій, організаційні та дипломатичні перешкоди, роз'яснення геополітичного становища, обговорення потенційних шляхів евакуації тощо [11].

Натомість, Місія УЧХ у співпраці з міжнародним Червоним Хрестом сприяла кращому становищу полонених українців у таборах та їхній репатріації на Батьківщину. На міжнародній авансцені традиційно питанням репатріації займалися нейтральні держави та організації. Міжнародний Червоний Хрест та його національні відділи виступали як посередники у питанні обміну полоненими через окремі домовленості, особливо акцентуючи на звільненні інвалідів та хворих, яких не можна було застосовувати на примусових роботах [12, р. 32].

УЧХ та інші національні місії здебільшого фінансувалися автономно [13], збираючи кошти на благодійну допомогу, однак також вони мали тісні зв'язки з власними урядами, особливо їхніми військовими міністерствами, які могли їх також додатково підтримувати [12, р. 32]. Головна Управа УЧХ, розташована у Кам'янець-Подільському, була ключовим координатором діяльності представництва за кордоном. Місія УЧХ співіснувала з військово-санітарними місіями протягом 1919-1920 рр. до моменту розпуску останніх відповідно до наказу міністра закордонних справ УНР станом на 26 серпня 1920 р. [10, арк. 266-268].

Міжнародний Червоний Хрест і його національні відділи були аполітичними та забезпечували гуманітарну та медично-санітарну допомогу полоненим незалежно від національних упереджень. Основні обов'язки УЧХ полягали у делегуванні лікарів та медсестер до таборів, фінансовій підтримці лазаретів на територіях таборів, а також наданні провіанту. Неординарну роль у керуванні Місією УЧХ відіграв лікар І. Холодний, який опікувався українськими полоненими у Німеччині та Австрії з підтримкою їхнього повернення на Волинь, Галичину і Польщу [14, с. 10].

Комплекс джерел, що відображає діяльність Місії УЧХ, менш репрезентативний, ніж джерельний матеріал Військово-санітарної місії. Це зумовлено тим, що на відміну від Місії, УЧХ не був урядовою дипломатичною інституцією і його функції обмежувалися гуманітарною допомогою з акцентом на медико-санітарну підтримку полонених. Важливий сегмент джерельного комплексу становить листування УЧХ з Головною Управою, військово-санітарними місіями та міжнародним Червоним Хрестом. Окремо варто виділити звіти та діловодну документацію Військово-санітарної місії, що відображають також діяльність українського та міжнародного Червоного Хреста.

Цінний інформаційний потенціал містить листування членів УЧХ, зокрема голови І. Холодного, з міжнародним представництвом і національними урядами. Відповідно до кореспонденції, українські діячі, які займалися питанням репатріації полонених, високо цінували підтримку українців міжнародним Червоним Хрестом, особливо завдяки діяльності керівника Місії Східної Європи Едуарда Фріка [15], який представляв інтереси українських полонених від імені міжнародного Червоного Хреста у міждержавних переговорах [11, арк. 256]. Листування з міжнародним відділом велося французькою мовою, яку опісля для звітності перекладали українською.

Після розпуску військово-санітарних місій УЧХ залишався єдиною українською інституцією, що безпосередньо відповідала за добробут полонених та їхню репатріацію. Після 1920 р. внаслідок поступового скорочення кількості українських полонених у таборах та несприятливій геополітичній ситуації в Україні зменшувалися обсяги діяльності як Місії УЧХ, так й інших українських організацій, чия діяльність продовжувалася до 1923 р. [16, с. 183].

Джерела особового походження відображають альтернативне бачення українських полонених, членів місій і дипломатів на події репатріації. Зокрема, спогади Олекси Кобця «Записки полоненого» [17] дозволяють відтворити внутрішній світ полоненого, проаналізувати побут у таборах Австро-Угорщини, дізнатися про умови втечі та перші випадки звільнення українців з полону. Натомість, свідчення генерала-полковника В. Зелінського [18] дають можливість проаналізувати початкові етапи репатріації полонених, діяльність Союзу Визволення України у таборах, українізацію зросійщених солдат і офіцерів Російської армії, які походили з українських теренів, а також почерпнути цінну фактологічну інформацію з наведених у спогадах діалогів, текстів телеграм та доповідних, які стосуються історії полону і репатріації.

Спогади Дмитра Дорошенка [19] демонструють бачення автором з української перспективи як початкових етапів, так і повномасштабного процесу репатріації українців. Д. Дорошенко в якості голови Військово-санітарної місії у Белграді був ознайомлений з повсякденням полонених у таборах і процесом їхньої репатріації, яку він провадив у Сербії. Дані спогади показують неординарний погляд українського діяча на проблеми звільнення полонених.

Офіційна і таборова періодична преса як окремий пласт джерельного комплексу документів з історії репатріації надає особливо цінні свідчення про манеру публікацій новин, пов'язаних з тематикою репатріації, їхнє трактування редакцією періодичного видання тощо. Яскравий феномен періодичної преси післявоєнного періоду – газета «Шлях», яка видавалася в українському таборі Зальцведель у Німеччині заходами Військово-санітарної місії. Номери «Шляху» становлять особливу джерелознавчу цінність з огляду на публікації листів і звернень полонених з таборів Німеччини і Бельгії, а також статей про побут і культурно-просвітницьку діяльність у таборах [20].

Успішне проведення репатріації полонених українців з країн Європи залежало від багатьох геополітичних, економічних та організаційних чинників. Військово-санітарними місіями розглядалися різноманітні шляхи евакуації українців морськими або сухопутними шляхами, найбільше обмірковувалися терени Чехословацької Республіки, Угорщини, Польщі та Румунії як проміжних пунктів репатріації. Станом на початок 1919 р. провадилася активна евакуація українців через чеські терени [9, арк. 5-10], однак Комісія Антанти на чолі з маршалом Фошем суттєво обмежила повномасштабне звільнення [21, р. 25] через більшовицьку загрозу, на що вплинуло повстання Бела Куни [22, р. 167]. Протягом 1920 р. були налагоджені тісні дипломатичні зносини з Польщею, однак несприятлива політична ситуація в Україні суттєво обмежувало евакуаційні можливості. Зрештою, забезпечений Радянською Росією

евакуаційний маршрут зі Штетіна до Ревеля та активна комуністична пропаганда у таборах зумовили поступовий відхід українців від контактів з українськими державними представниками [10, арк. 36-37].

Отже, джерела з історії репатріації полонених українців з країн Європи у 1918-1920 рр. містять у собі вагомий цінність та інформаційний потенціал для вивчення передумов, умов перебігу та наслідків звільнення українців з іноземних таборів. Проведена класифікація джерельного комплексу на основі родово-видового принципу дозволила структурувати основний масив документів з даного питання та проаналізувати геополітичну ситуацію, діяльність українських представництв у вирішенні питань репатріації і шляхи проведення звільнення полонених українців.

Список використаних джерел і літератури:

1. Lesaffer R. Peace Treaties and the Formation of International Law. The Oxford Handbook of the History of the International Law. 2012. P. 71-94.
2. Мировий договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної сторони і Українською Народньою Республікою з другої сторони. Бересте-Литовськ, 9 лютого 1918 р. URL: <https://cutt.ly/хуКЕ6іо> (дата звернення: 16.03.2020).
3. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. Львів : Кальварія, 1997. 288 с.
4. Davis G. Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. Journal of Contemporary History. 1977. Vol. 12. P. 623-634.
5. Armistice with Germany. Paris Peace Conference: Senate Document 147. 1919. URL: <https://tinyurl.com/y4xd5e8t> (дата звернення: 15.02.2020).
6. Jones H. Prisoners of War. URL: <http://tinyurl.com/y9cyf8vf> (дата звернення: 15.03.2020).
7. Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles). Paris Peace Conference, XIII: Senate Document 51, 66th Congress, 1st Session, 1919. 198 p. URL: <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0043.pdf> (дата звернення: 15.03.2019).
8. ЦДАВО України. Ф.3192. Оп. 2. Спр. 5.
9. ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп.1. Спр. 25.
10. ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп.1. Спр. 24.
11. WBN SAW (Wojskowe Biuro Historyczne. Centralne Archiwum Wojskowe). Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1.
12. Davis G. National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914-18. Journal of Contemporary History. 1993. Vol. 28. P. 31-52.
13. Трембіцький В. Українська санітарно-допомогова праця на міжнародному ґрунті. Квартальник Об'єднання бувших вояків українців в Америці,

- братства кол. вояків 1-ої УД УНА. 2015. URL: <https://tinyurl.com/yuuefr2f> (дата звернення: 15.02.2020).
14. Даниленко О. Міжнародна комунікація Українського Червоного Хреста (1920-і рр.). Часопис української історії. 2017. Вип. 35. С. 9-18.
 15. ICRC in WWI: overview of activities. Internatioinal Committee of the Red Cross. 2015. URL: <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/misc/57jqgq.htm> (дата звернення: 28.05.2020).
 16. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). Київ, 1999. 296 с.
 17. Кобець О. Записки полоненого: пригоди і вражіння учасника першої світової війни. Мюнхен : «Дніпрова хвиля», 1959. Видання четверте. 414 с.
 18. Зелінський В. Синьожупанники. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2019. 126 с.
 19. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969. 543 с.
 20. Шлях. Зальцведель, 1919. 26 лютого. Ч.1.
 21. Willis F. Herbert Hoover and the Russian Prisoners of World War I: A Study in Diplomacy and Relief, 1918-1919. Stanford University Press, 1951. 67 p.
 22. Nachtigal R. The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918-22. Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora. 2008. Vol. 26. P. 157-184.

УДК 94:364.22 (430) «1945+»

Вітер В. І.

**РОЛЬ СТРАТЕГІЇ «ДОБРОБУТ ДЛЯ ВСІХ» Л. ЕРХАРДА
У ВИРІШЕННІ ПРОБЛЕМИ БІДНОСТІ У ФРН
ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті досліджено роль стратегії «Добробут для всіх» Л. Ерхарда у вирішенні проблеми підвищення життєвого рівня населення у ФРН після Другої світової війни. Показано післявоєнне становище країни, проаналізовано економічну реформу Л. Ерхарда, її цілі та завдання, практичну реалізацію та результати. Висвітлено значення створення соціального ринкового господарства, суспільства всезагального добробуту у ФРН для підвищення якості життя населення.

Ключові слова: *ФРН, Друга світова війна, Л. Ерхард, стратегія «Добробут для всіх», соціальне ринкове господарство.*

Витер В.И. Роль стратегии «Благосостояние для всех» Л. Эрхарда в решении проблемы бедности в ФРГ после Второй мировой войны.

В статье исследована роль стратегии «Благосостояние для всех» Л. Эрхарда в решении проблемы повышения жизненного уровня населения в ФРГ после Второй мировой войны. Показано послевоенное положение страны, проанализирована экономическая реформа Л. Эрхарда, ее цели и задания, практическая реализация и результаты. Отражено значение создания социального рыночного хозяйства, общества всеобщего благосостояния в ФРГ для повышения качества жизни населения.

Ключевые слова: ФРГ, Вторая мировая война, Л. Эрхард, стратегия «Благосостояние для всех», социальное рыночное хозяйство.

Viter V.I. The role of the «Welfare for All» strategy of L. Erhard in solving the problem of poverty in Germany after the Second World War.

The article examines the role of L. Erhard's strategy of «Welfare for All» in solving the problem of raising the living standards of the population in Germany after the Second World War. The post-war situation in Germany is shown, L. Erhard's economic reform, its goals and tasks, practical implementation and results are analyzed. The importance of creating a social market economy, a society of general welfare in Germany to improve the quality of life of the population is reflected.

Keywords: Germany, World War II, Ludwig Erhard, the strategy of «Welfare for All», social market economy.

На початку ХХІ ст. багатьох дослідників цікавить історико-економічний досвід Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) у вирішенні проблеми підвищення життєвого рівня населення і ліквідації бідності після Другої світової війни. Швидке економічне відновлення ФРН стало можливим завдяки зусиллям всього німецького народу і реалізації на практиці стратегії «Добробут для всіх» Людвіга Ерхарда (1897-1977), створення за його ідеями суспільства всезагального добробуту, встановлення зв'язку між економічною продуктивністю і життєвим рівнем та досягненням масової купівельної спроможності всіх верств населення [1]. Л. Ерхард створив такий господарський порядок, який привів широкі верстви німецького народу до добробуту. Він писав: «Ніяка економічна ситуація не може бути настільки безнадійною, щоб рішуча воля і чесна праця всього народу не могли справитись з нею» [2].

В сучасних умовах розвитку економіки України історико-економічний досвід побудови вискоєфективної економіки в Західній Німеччині після Другої світової війни може бути корисним. На сьогодні в Україні існує ринкова економіка, проте вона ще доволі недосконала і неоднозначно сприймається суспільством [3]. Опитування громадян, проведене Інститутом соціології НАН України, показало, що 60% українців вважають, що ринкова економіка негативно вплинула на їхнє життя [4]. На думку українського дослідника О.

Соскіна, в Україні дотепер не сформована й відповідно не впроваджена ефективна модель розвитку економіки [5]. З метою пошуку оптимальної моделі соціально-економічного розвитку України необхідно проаналізувати досвід побудови соціально орієнтованої ринкової економіки в Західній Німеччині, яка привела до підвищення якості життя німецького народу. Особливої актуальності набуває сьогодні дослідження стратегії «Добробут для всіх» Л. Ерхарда, яка стала взірцем для всіх країн світу з точки зору практичної реалізації підвищення життєвого рівня населення, ліквідації найгірших форм бідності. Проте ще в 1986 р. Х. Фрідріх, колишній співробітник Л. Ерхарда, а пізніше – головний редактор фонду його імені, – зазначав, що вельми специфічна концепція соціальної ринкової економіки Л. Ерхарда ніколи не була глибоко дослідженою; його основні погляди повинні бути повторно реконструйовані [6]. Не менш важливим є аналіз урядової політики в Західній Німеччині в повоєнний період, зокрема, досвід як економічної, так і соціальної політики, який може бути використаний в Україні. Сьогодні ідеї представників німецького ордолібералізму як напряду соціально-економічної думки потребують поглибленого наукового аналізу. Отже тема дослідження є актуальною.

Зазначена проблематика давно привертала увагу науковців. Післявоєнне відродження Західної Німеччини вивчали відомі історики, серед яких – М.С. Восленський, А.С. Єрусалимський, В.М. Шумілін. Серед сучасних українських дослідників цю проблематику розробляють В.П. Бодров, Й.К. Завадський, П.М. Касперович, А.І. Кудряченко, В.В. Солошенко, Г.В. Старостенко та ін.

Проблематика соціально орієнтованого ринкового господарства в різних країнах досліджується багатьма науковцями. Так, Х. Ламперт аналізує німецький шлях побудови соціально орієнтованого ринкового господарства [8], С. Ліндерберг робить акцент на дослідженні німецької та американської моделей ринкової економіки [9], П. І. Юхименко та П. М. Леоненко ґрунтовно досліджують наукову концепцію ордолібералізму та аналізують практичне застосування ідеології неолібералізму в Західній Німеччині [10]. Серед зарубіжних дослідників пострадянського простору можна виділити праці Б.Є. Зарицького [7], який висвітлив «ерхардівські» принципи функціонування соціального ринкового господарства та основні наслідки діяльності відомого політика на посту канцлера ФРН, та І. О. Пономарьової, яка досліджувала реформи Л. Ерхарда як історик.

Проте сьогодні недостатньо наукових праць, в яких аналізується роль реформ Л. Ерхарда у подоланні бідності у повоєнній Німеччині та у побудові соціальної ринкової економіки.

Мета статті – дослідити роль стратегії «Добробут для всіх» Л. Ерхарда у вирішенні проблеми бідності населення ФРН після Другої світової війни.

Методологічні основи теорії «соціального ринкового господарства» були закладені ще в 30-40-х рр. ХХ ст. авторами «теорії порядку». Представники цього напряду (Ф. Бем, Л. Мікш, А. Мюллер-Армак, В. Ойкен, В. Репке,

А. Рюстов) відстоюють встановлення соціально-економічного порядку, що поєднує свободу конкуренції і підприємництва й виступають за створення державою умов, які сприяють цій свободі. Ордолібералізм – теорія оптимального ринкового порядку, який можливо досягти тільки через створення соціального ринкового господарства під контролем держави. Практичне застосування ордоліберальної теорії пов'язують з ім'ям видатного німецького економіста-теоретика – Л. Ерхарда, який в основу своєї соціально-економічної політики у післявоєнній Німеччині поклав «ордоліберальну концепцію» і практично здійснив побудову соціального ринкового господарства.

Концепція соціального ринкового господарства як нового господарського і соціального порядку виникла з роботи трьох груп дослідників: 1) представників Фрайбурзької школи; в основі ордоліберального вчення в середині 30-х рр. XX ст. стояли професори Вальтер Ойкен, Франц Бем і Ганс Гроссманн-Дерт; пізніше до них приєдналися Леонхард Мікш, Фрідріх Август Лутц, Адольф Лампе, Фрідріх Майер та інші вчені. Цей напрямок прийнято називати ордолібералізмом; основний принцип цієї школи – нерозривний зв'язок порядку і свободи, взаємозалежність порядків (тобто взаємозумовленість і взаємовплив політичного, економічного, соціального і правового порядків); 2) неолібералів гуманістичної традиції Вільгельма Репке і Олександра Рюстова; їх теоретичні розробки об'єднали проблеми економічного, суспільного і культурного розвитку; вони виступали за третій шлях соціально-економічного розвитку, критикуючи як капіталізм, так і соціалізм; 3) представників соціально-гуманістичного неолібералізму; яскравий представник цієї групи – Альфред Мюллер-Армак намагався знайти магічну формулу консенсусу держави, суспільства і бізнесу; він зумів закласти теоретичні основи соціального ринкового господарства. Головна ідея соціалібералів – поєднати принцип свободи на ринках з принципом соціального вирівнювання; державі поряд з політикою порядку необхідно проводити активну кон'юнктуру політику, що регулює загальногосподарський кругообіг. За словами А. Мюллера-Армака, соціальне ринкове господарство розглядалося як спроба знайти такі форми взаємодії основних економічних і суспільних суб'єктів, при яких стиль соціального гуманізму не порушував би ринкових механізмів, а заходи економічної політики і взагалі державного втручання не суперечили один одному [11, с. 58]. Багато ідей цих учених були використані політиками для побудови економічної моделі в післявоєнні роки [12].

Незважаючи на велику кількість дослідників, які займалися ордоліберальною теорією, головним представником цього напряму прийнято вважати професора національної економіки Вальтера Ойкена (1891-1950), який перший зумів систематизувати і викласти концепцію взаємодії економічного, правового і політичного порядків на основі нової ліберальної німецької ідеології [13].

В. Ойкен виявив інституціональні елементи і принципи економічної системи, ввів до економічної теорії терміни «господарський порядок» (два його

ідеальних типів управління – централізоване управління і ринкове управління), «політика порядку», «політика регулювання порядку», які визначили надалі всю концепцію ордолібералізму і становлення методології формулювання соціального ринкового господарства. Практичне застосування ідей В. Ойкена знаходить своє відображення в післявоєнній економіці Німеччини.

Економічну перебудову післявоєнної Німеччини здійснив Л. Ерхард. Економічний і соціальний порядок, що сформувався у ФРН, був названий «синтезом нового типу», який, з одного боку, встановлював межі діяльності державної влади в економіці, щоб уникнути небажаних наслідків «хаотичного розвитку», а з іншого, – мав запобігти формуванню централізовано-адміністративної системи управління. Метою нового устрою було створення вільного, економічно ефективного, соціально справедливого господарського і суспільного порядку.

Тобто в період закінчення Другої світової війни в Німеччині вже існувала розроблена концепція соціального ринкового господарства як нового господарського і соціального порядку, яка мала наукове обґрунтування.

По завершенні Другої світової війни Німеччина перебувала у стані катастрофи. У війні з боку Німеччини загинуло близько 7 млн. чоловік, країна позбулася 25% своєї території (в межах 1937 р.), близько 12 млн. чоловік було виселено. Було зруйновано близько 20-25% житла (25% пошкоджено), 20% промислових будівель і устаткування, 40% транспортних споруд [8]. Обсяг промислового виробництва в 1946 р. становив 33% від довоєнного рівня, сільське господарство було відкинуто на 30 років назад, виробництво сталі скоротилося в 7 разів, видобуток вугілля впав більш ніж в 2 рази [14]. Крім цього, німцям треба було виплатити близько 14 млрд. дол. за репараціями [15].

Економіка фашистської Німеччини була мілітаризованою. Держава тотально втручалася в усі сфери економіки, ведучи активну примусову практику, при цьому конкуренція і економічна свобода були обмежені. Зростання військових витрат Німеччини приводило до постійного дефіциту бюджету, який покривався позиками та емісією, що викликало збільшення інфляції. Зростав зовнішній борг, було високе податкове навантаження [14]. Грошова маса в обігу в 1944 р. перевищувала обсяг 1936 р. майже в п'ять разів [15]. До кінця війни скоротилося цивільне виробництво. Втрата найважливіших джерел сировини, перебої в постачанні в кінці війни на фоні інфляції, збереження розподільчої системи і скорочення військового попиту призвели до повного колапсу економіки. Таким чином, економічне положення Німеччини, яка багато років базувалася на пограбуванні інших і розподілі награваного, було вкрай важким. Націонал-соціалізм виховав недовіру населення до капіталізму, який був дуже непопулярною ідеєю в країні.

В 1945 р. нацистський режим в Німеччині був знищений. Однак ситуація, в якій опинилася ще недавно могутня країна, була гнітючою – поразка у війні, руїни, величезні людські жертви, голод, злидні, безробіття, бідність, окупація військами іноземних держав всієї території, економічний занепад, криза

самосвідомості жителів і репутація країни-агресора, яка розв'язала криваву війну [16]. Потрібно було розчищати розвалини міст, годувати населення, давати йому роботу і дах над головою. Г. Штольпер в 1947 р. описував Німеччину так: «... біологічно покалічена, інтелектуально знівечена, морально знищена нація без продуктів харчування і сировини, без функціонуючої транспортної системи і чого-небудь вартної валюти ... країна, де голод і страх убили надію» [1]. По всій Німеччині бродили сотні тисяч біженців – із міст в села і назад. Один з журналістів писав: «Німеччина – це купа сміття, в якій копошаться 40 млн. голодних німців». В країні економіку представляв чорний ринок. Заводи і фабрики стояли або демонтовувались переможцями, кругом панували апатія і депресія, апарат управління не працював [2]. Німецький народ не міг уникнути відповідальності за ті біди, які він сам накликав на себе.

Долю переможеної у Другій світовій війні нацистської Німеччини визначила влітку 1945 р. Потсдамська конференція керівників США, Великобританії і СРСР. Відносно майбутнього Німеччини держави-переможниці поставили цілі, сформульовані як «принцип п'яти Де»: денацифікація, демілітаризація, демократизація, децентралізація і декартелізація. Розуміння цих цілей у Й. Сталіна та його союзників було різним, що і зумовило швидкий початок «холодної війни» між недавніми союзниками, створення ФРН на території західних зон окупації і НДР – на території радянської зони. Американці ставили собі завдання повернути німців на шлях капіталістичний і перетворити Німеччину на державу західного зразка, а Й. Сталін бачив соціалістичний шлях розвитку [17].

Для німців роки після Другої світової війни стали найважчими, необхідно було відродити країну. Одним з ідеологів відродження став Л. Ерхард, вчений, почесний професор Мюнхенського і Боннського університетів, представник німецької школи неолібералізму, один із авторів теорії соціального ринкового господарства, який розробив і практично здійснив економічну реформу у післявоєнний період. На відміну від прихильників планової економіки та державного регулювання він був переконаний, що, якщо в економіці правильно вибудувати стимули до праці, запровадити максимальну свободу конкуренції та споживання, а при цьому гарантувати право приватної власності, то в німців з'явиться сенс працювати, накопичувати і інвестувати, а німецька економіка стане зростати. Всі перетворення в економіці ФРН від кінця 1940-х до початку 1950-х рр. дістали назву реформ Л. Ерхарда, увійшли в історію під назвою «німецьке диво» та послужили зразком для багатьох країн світу, що переходили до соціальної ринкової економіки [1; 18].

В 1925 р. Л. Ерхард захистив докторську дисертацію на тему «Сутність та зміст вартісної одиниці» і отримав університетську освіту; з 1928-1942 рр. працював співробітником, а відтак – директором Інституту кон'юнктурних досліджень при Вищій торговельній школі в Нюрнбернзі, з 1943 р. по 1945 р. очолював Інститут промислових досліджень в Нюрнбернзі, з 1945 р. – в Мюнхені. В 1945-1946 рр. він виконує обов'язки міністра економіки землі Баварія, а в 1946-1949 рр. – директора Управління економіки об'єднаної (трьох

західних окупаційних зон) економічної області Німеччини. Відтак обіймає провідні посади у Федеральному уряді: в 1949-1963 рр. – міністра економіки, в 1957-1963 рр. – віце-канцлера, а в 1963-1966 рр. – канцлера ФРН [19, с. 504-505].

Після війни, в 1945 р. К. Аденауер створив нову партію – Християнсько-демократичний союз (ХДС) з центром у Кельні. Вже в лютому 1947 р. в Алені ХДС прийняла програму, в якій головна мета була визначена як добробут народу, права і достоїнства громадянина. Виступаючи на з'їзді ХДС 28 серпня 1948 р., Л. Ерхард сказав: «Не вільна ринкова економіка, пов'язана з ліберальним пограбуванням минулої ери ..., а економіка, що бере на себе соціальні зобов'язання ..., яка оцінює особистість людини вище за все, що надає прибуток тому, хто його своєю працею заслужив, – ось в чому полягає сучасна ринкова економіка» [20]. 23 травня 1949 р. в Бонні була створена Федеративна Республіка Німеччина, підписана її Конституція. Канцлером ФРН був обраний К. Аденауер. Міністром економіки став Л. Ерхард (який вже був міністром економіки Баварії з червня 1948 р.) [2]. Християнсько-демократичні партії для відмежування від попереднього державного устрою і від НДР висунули концепцію «вільної соціальної ринкової економіки», яка стала відображати ідеологію соціальної політики ФРН, що ставить людину в центр уваги. Дюссельдорфські принципи християнських демократів 1949 р. включають «природне право на роботу», «соціальне страхування як основу соціальної безпеки» та «соціальне забезпечення згідно з доведеною нуждою із суспільних позабюджетних фондів соціального страхування» тощо.

Перші післявоєнні роки в Західній Німеччині було прийнято називати не «сороковими», а «нульовими», тому що колись велика країна лежала в руїнах і починала з чистого аркуша. Л. Ерхард у своїх мемуарах писав, що в «нульових» пересічному німцеві потрібно було працювати 12 років, щоб накопичити на одну пару взуття, і 50 років, щоб набирати на пристойний костюм [21].

Сутність реформи зводилася до перетворення Західної Німеччини з країни із жорстко регулятивною економікою на країну розвиненого ринкового господарства. Завдання реформи полягало у створенні умов для розвитку вільної, конкурентоспроможної економіки та підвищення життєвого рівня населення. Недаремно свою книгу Л. Ерхард назвав «Добробут для всіх» (1956 р.), а економічну систему – соціальна ринкова. У цій праці знайшов своє відображення узагальнений досвід практичного здійснення теорії соціального ринкового господарства у післявоєнній ФРН. Вона стала звітом про виконані перетворення. Л. Ерхард зазначає, що основні цілі соціального ринкового господарства – свобода і справедливість, причому економічна свобода неможлива без політичної волі, без державних гарантій забезпечення прав і свобод людини, без соціальної захищеності та соціальної справедливості [6].

Процес модернізації було розпочато з грошової реформи 1948 р., основними завданнями якої стало вилучення з ринку знеціненої грошової маси. З цією метою було вжито такі заходи: заміна рейхсмарок (РМ) на дойчмарки

(ДМ) (курс 1:1 – перша частка 40 (ДМ); обмін внесків у банках (курс 100 РМ до 10 ДМ, при цьому спочатку 30%, а потім 70% сум було заморожено з метою стримування грошового потоку на ринок та уникнення інфляції, адаптація попиту до нового співвідношення грошової і товарної маси); переведення зобов'язань фінансових закладів з РМ у ДМ за курсом 10:1; фіксація виплат соціального характеру (заробітна плата, пенсія, допомога тощо) на попередньому рівні, тобто у співвідношенні 1:1. В кінцевому підсумку розміри грошової маси (готівки та банківських депозитів) було скорочено більше ніж у 14 разів.

Завданням реформи цін, яка набула чинності через три дні після грошової реформи, була відміна «примусового господарства», скасування адміністративного розподілу ресурсів і контролю над цінами. Розрегулювання цін і заробітної плати проводилося поступово, але швидкими темпами. Якщо за грошову реформу відповідала, в істотній мірі, окупаційна влада, то відміна обов'язкових цін була повністю дітищем Л. Ерхарда і його господарського управління. Проводив він цю реформу усупереч радам окупаційної влади (які побоювалися занадто швидкого переходу ФРН до ринкових відносин) і всупереч значним просоціалістичним настроям в суспільстві. Правильність політики Л. Ерхарда була незабаром підтверджена на практиці впродовж її першого десятиліття [1].

Успіх економічної реформи багато в чому був обумовлений поєднанням сприятливих факторів, з яких найважливішими були наявність матеріальної бази, що зберігалася від попереднього періоду (металургійна, сталеливарна, хімічна та машинобудівна промисловість), порівняно дешева робоча сила; відкладуваний та незадоволений попит населення, який активно впливав на виробництво. Стабілізація фінансової та грошово-кредитної системи стала необхідною передумовою успіху. Сам Л. Ерхард казав, що «вирішальний щасливий поворот був результатом комбінації двох компонентів – валютної реформи та політики ринкової економіки» [22, с. 167].

Істотну роль в успіху перетворень та виходу з кризи відіграла підтримка ФРН ззовні (економічна допомога за планом Маршалла, а також постачання палива, продовольства, насіння, добрив з інших каналів). У червні 1947 р. держсекретар США генерал Дж. Маршалл, виступаючи у Гарварді, запропонував план допомоги європейським державам, до якого входили заходи щодо подолання розрухи, стабілізації фінансів, зниження напруженості у політичній сфері. За 1948-1951 рр. шістнадцять європейських країн отримали від США допомогу у розмірі 17 млрд. дол. Понад 2/3 цієї суми одержали ФРН, Велика Британія, Франція та Італія. Умови отримання допомоги були досить жорсткими: відмова від націоналізації промисловості, свобода підприємництва, зниження митних тарифів, а пізніше – обмеження у торгівлі із соцтабором та надання територій для розміщення американських воєнних баз. Допомога ФРН за планом Маршалла (2 млрд 422 млн. дол.) позитивно вплинула на подальше економічне зростання. Важливим аспектом втілення плану стали джерела фінансування. Так, поставки предметів життєвої необхідності

(продукти харчування, паливо, одяг) являли собою дотації, а не позички. А місцева валюта, отримана від продажу продукції, що ввозилася, використовувалася урядом європейських країн для скорочення дефіциту бюджету, а отже, – і темпів інфляції. Поставки промислового обладнання фінансувалися за рахунок позичок міжнародного банку, тоді як поставки сировини, сільськогосподарських машин, промислових товарів, запасних частин тощо – під гарантії американського уряду через спеціально створене об'єднання експортно-імпортного банку США.

На сьогодні план Маршалла є однією з найбільш успішних економічних програм в історії. Його реалізація дозволила відбудувати економіку країн Західної Європи; європейські країни зуміли погасити зовнішню заборгованість; вплив СРСР було послаблено; США отримали надзвичайно великий ринок збуту; було відбудовано і зміцнено європейський середній клас, існування якого є гарантом збереження політичної стабільності та сталого розвитку.

Економічна реформа 1948 р. в Західній Німеччині круто повернула долю цієї країни: знецінені паперові гроші перетворилися на бажану усім валюту; запаси підприємств за кілька днів перекочували на полиці магазинів, спекулянти зникли. За два роки виробництво товарів широкого вжитку збільшилося удвічі. Почався переможний хід Західної Німеччини як передової країни Західної Європи, що обганяє в господарському відношенні своїх переможців [1].

Починаючи від 1949 р. у ФРН було проведено реформи щодо сприяння розвитку виробничої сфери. Серед найважливіших заходів реалізації реформ наведемо такі: зниження обов'язкового мінімуму фінансових резервів комерційних банків; зниження облікової ставки відсотку (здешевлення кредитів для промисловців); надання банкам дотації (300 млн. ДМ) та використання її для довгострокового кредитування промисловості; сприяння конкуренції (оголошення свободи цін, обмеження концентрації капіталу та утворення монополій) – конкуренція мала підвищити продуктивність праці у промисловості, що сприяло насиченню ринку товарами, зниженню цін на них, підвищенню зайнятості та зростанню зарплати; зниження податків і компенсація втрат за попередніми завищеними ставками.

Результати реформи Л. Ерхарда перевищили всі оптимістичні прогнози і дістали вияв у таких показниках: зростання промислового виробництва: 1936 р. = 100%, 1953 р. – 161,5%, 1954 р. – 181,2%, 1955 р. – 206,9%; мінімізація концентрації капіталу та формування конкурентного середовища: 1920 р. – 1000 картелів, 1930 р. – 3000, 1959 р. – 58 картелів.

Особливо слід відзначити зростання добробуту населення, яке мало такі показники: зростання зарплати (впродовж 1954-1956 рр. фонд оплати праці збільшився із 64,1 до 67,9 ДМ; зростання заощаджень: 1949 р. – 3 млрд ДМ, 1965 – 110,7 млрд ДМ); зростання доходу на душу населення (1949 р. – 100 ДМ, 1950 р. – 118 ДМ, 1952 р. – 130 ДМ, 1954 р. – 147 ДМ, 1955 р. – 161 ДМ); встановлення активного торговельного балансу (від 1951 р.); відновлення конвертованості німецької національної валюти; накопичення грошової маси та

повернення більшої частини боргу за планом Маршалла (на 1963 р.); закріплення за ФРН статусу провідної сили європейського інтеграційного процесу [1; 18].

Валовий національний дохід щорічно збільшувався, зростала купівельна спроможність населення, значно збільшився експорт німецьких товарів, зростали золотовалютні запаси держави. В 1950 р. ФРН досягла економічного рівня 1939 р., в 1956 р. він подвоївся, в 1962 р. – потроївся. В середині 1950-х рр. в Німеччині зникло безробіття, реальні доходи населення постійно зростали [2]. Прискорений економічний розвиток цієї країни та вихід її на друге місце в світі у 1950-х рр. назвали «економічним дивом». Основою цього дива послугувала реформа Л.Ерхарда. [18]. Сам Л. Ерхард стверджував: «Я далекий від того, щоб говорити про якесь німецьке «диво». Нас вивели вперед цілковито реальні сили і фактори» [22]. Роки по тому Л. Ерхарда запитали в одному з інтерв'ю, в чому полягав секрет німецького економічного дива. І він назвав три фактори, лише один з яких стосувався його безпосередньої роботи – винахідливість підприємців, працьовитість робітників і вміла політика уряду [21]. Реформа, проведена урядом Л. Ерхарда, створила передумови для економічного відродження Західної Німеччини.

Для Л. Ерхарда ринок не самоціль, а засіб для досягнення соціальних цілей, зокрема, для подолання класових відмінностей в суспільстві і максимального розвитку творчих сил країни. Вільна приватна ініціатива і конкуренція поєднуються з активною роллю держави в господарському житті [1].

У Л. Ерхарда було щире бажання направити Західну Німеччину після війни в потрібне русло з точки зору економічної політики, для того щоб на прикладі Німеччини можна було трансформувати і вдосконалити весь світ [6].

В сучасних умовах під ринковим господарством (соціальна ринкова економіка) розуміють економічну суспільну систему, яка забезпечує високу ефективність ринкової економіки і на цій основі гарантує громадянам максимум соціальної справедливості, забезпеченості і соціально-економічного прогресу [23]. При такій трактовці теорія виглядає ідеальною. Безсумнівною заслугою Л. Ерхарда є те, що йому вдалось на практиці застосувати модель соціального ринкового господарства [22].

Л. Ерхард визначає позицію соціального ринкового господарства наступним чином. В основі такого господарства лежить свобода і відповідальність індивідуума. Ринкове господарство в силу конкуренції, заснованої на боротьбі за об'єктивні результати діяльності, виключає будь-яку спробу держави зловживати господарською силою як інструментом політичної влади. Завданням державної політики порядку є єдине поєднання свободи, порядку, індивідуалізму і колективізму в гармонічне єдинство з метою досягнення «добробуту для всіх». Ціль – забезпечити кожному індивідууму необхідний мінімум і створити умови, щоб будь-хто з них зміг забезпечити собі бажаний максимум. Немає нічого важливішого, ніж можливість

розкріпостити людину, дати простір її енергії, ініціативі, забезпечити їй гідне існування, задовольнити матеріальні і духовні потреби [24].

Л. Ерхард надає важливе значення терміну «соціальний». Соціальність від самого початку властива ринковій економіці. Ефективність соціальної політики держави не визначається її масштабами. Правильна соціальна політика повинна орієнтуватися на підтримку позицій кожної окремо взятої людини: знаходячи самостійність і незалежність від опіки держави, громадянин перетворюється на вільну людину. В умовах росту добробуту оправдано з соціальної точки зору покладання на кожен окрему людину відповідальності за самого себе, свою сім'ю. Нарешті, чим багатше суспільство, тим менше людей потребує соціальних благ, що надаються державою. Крім цього, приймається до уваги той факт, що економіка не може функціонувати, виходячи з того, що людина в першу чергу намагається задовольнити власні економічні потреби. Чим вище рівень розвитку суспільства, тим більшу значимість набуває необхідність задоволення соціальних потреб. В певному ступені саме цією необхідністю і обумовлений рівень суспільного розвитку [24].

З плином часу для підтримки економічного добробуту та зміцнення лідерських позицій потрібні були нові рішення – політичні та економічні. В 1960-х рр., коли економіка ФРН вже перевершувала довоєнну, уряд і великі компанії стали активно приділяти увагу науковим дослідженням і розвитку технологій. Колосальний відтік мізків після війни необхідно було компенсувати Німеччині. Прикро було дивитися, як США летять на Місяць за допомогою технологій німця Вернера фон Брауна. І ФРН активно інвестувала гроші в розвиток передових галузей – автомобільної, машинобудівної, електротехнічної. Починаючи з 1980-х рр. німці першими в Європі починають активно вивчати перспективи альтернативних джерел енергії і вводити їх в експлуатацію [21].

Таким чином, стрімке відродження післявоєнної західнонімецької економіки пов'язано зі втіленням концепції побудови соціально орієнтованої ринкової економіки, яка мала наукове підґрунття у формі теорії ордолібералізму. Л. Ерхард заряджав німців своїм оптимізмом і впевненістю. Його концепція соціальної ринкової економіки спиралася на ряд положень: а) обґрунтування особливої ролі держави, яка має встановити певний економічний порядок; найважливішою функцією держави є виконання нею чіткої економічної політики, в тому числі і соціальної; б) спрямованість політики на вироблення економічного, соціального і політичного порядку; в) всілякий розвиток конкуренції як фактора системи порядку; вона ж вимагає певних інституціональних передумов, таких як боротьба з монополізмом, сприяння малому і середньому бізнесу, створення умов для розкриття кожною людиною своїх здібностей. На відміну від вільної ринкової економіки в умовах соціальної ринкової економіки в економічний процес частково втручається держава. Основною метою соціальної ринкової економіки є досягнення якомога більшої свободи кожної людини в економічній сфері та більш повне задоволення її потреб і добробуту.

Побудова соціальної ринкової економіки дозволила Л. Ерхарду реалізувати свою стратегію «Добробут для всіх» та побудувати суспільство всезагального добробуту. Для Л. Ерхарда економіка – це частина суспільного організму, в центрі якого знаходиться людина. Соціальна ринкова економіка – це особлива форма суспільного устрою, уклад життя, при якому людина з державного підданого перетворюється у вільного громадянина, самостійну особистість [7, с. 37]. Абсолютний моральний імператив, за Л. Ерхардом, – це набуття людиною почуття власної гідності і вивільнення його від принизливої залежності від державної опіки [1, с. 45]. Він на практиці вирішив проблему підвищення життєвого рівня населення і ліквідації бідності після Другої світової війни у ФРН в короткі строки. Л. Ерхард прагнув добробуту для всіх німців і здобув достаток для Західної Німеччини, яка за короткий час пройшла складний процес розвитку завдяки наполегливій праці німецького народу, за умови успішного вкладання американських інвестицій, вчасно проведених грошової та цінової реформ під контролем держави. Економіка ФРН запрацювала. І багато в чому завдяки політиці Л. Ерхарда в короткі терміни був створений новий фундамент сучасної економіки ФРН.

На сьогодні соціальне ринкове господарство є різновидом сучасної економіки низки високорозвинених країн. Особливість такого господарства полягає в тому, що ліберальна в своїй основі система передбачає велику роль держави в економіці ФРН порівняно зі США чи Великою Британією. Сильна державна політика означає не втручання в господарські процеси і структуру, а формування і зміну господарського порядку.

Отже, модель соціального ринкового господарства являє собою компроміс між економічним зростанням і рівномірним розподілом багатства, баланс між ринковою ефективністю і соціальними інтересами. У центр системи поставлена підприємницька діяльність держави, що забезпечує відносно справедливий розподіл соціальних благ усім членам суспільства [25, с. 211].

В кінці XX – на початку XXI ст. з'явилися ознаки кризи системи соціального ринкового господарства. Структурні перетворення в національній економіці Німеччини привели до зменшення її ролі в розвитку Європи і Євросоюзу. Процеси глобалізації та європейської інтеграції вимагають проведення суттєвого реформування німецької моделі соціального ринкового господарства. Крім цього, сьогодні термін «соціальне ринкове господарство», яким маніпулюють різні політичні сили, має як мінімум сім концепцій трактування в Німеччині, які визначаються політичними інтересами; при цьому трактування самого Л. Ерхарда є найменш поширеним. В основі політичного курсу нинішньої голови уряду А. Меркель [7, с. 36] лежить концепція побудови нового соціального ринкового господарства, де в перспективі принцип Л. Ерхарда «добробут для всіх» буде замінений на «шанси для всіх». Але створене Л. Ерхардом соціальне ринкове господарство та суспільство всезагального добробуту залишається зразком реалізації успішної державної політики, перевіреної часом, а його стратегія «Добробут для всіх» має велику

теоретичну та практичну цінність, зокрема, для України при визначенні нею пріоритетів подальшого соціально-економічного розвитку та наближення до сучасних європейських стандартів життя.

Список використаних джерел і літератури:

1. Эрхард Л. Благосостояние для всех: пер. с нем. / авт. предисл. Б.Б. Багаряцкий, В.Г. Гребенников. М. : Начала-Пресс, 1991. 336 с.
2. Андреев А.Р., Андреев М.А. Людвиг Эрхард. Решение проблемы бедности — благосостояние для всех. *Библиотека технической и гуманитарной литературы*. URL: http://www.redov.ru/istorija/reformatory_vo_glave_derzhavy/p3.php.
3. Ситник І.В., Гончаренко Т.В. Модель формування соціально орієнтованого ринкового господарства в Україні та напрями її реалізації. *Економіка промисловості*. 2012. № 3-4. С. 301-307.
4. 60% українців вважають, що ринкова економіка негативно вплинула на життя. URL: <http://ukr.obozrevatel.com/news/60-ukraintsiv-vvazhayut-scho-rinkova-ekonomika-negativno-vplinu-la-na-zhittya.htm>.
5. Соскін О.І. Визначення національної економічної моделі України: порівняльний аналіз можливих альтернатив. *Актуальні проблеми економіки*. 2010. № 1 (103). С. 47-56.
6. Мордовченков Н.В., Паленова Т.В., Поляков В.М. Людвиг Эрхард и социальная рыночная экономика в Германии: инфраструктурный аспект. *Азимут научных исследований: экономика и управление*. 2015. № 3. С.67-71.
7. Зарицкий Б.Е. Экономика Германии: путь по лестнице, ведущей вниз. М.: Юрист, 2003. 304 с.
8. Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь. М.: Дело, 1993. 225с.
9. Lindenberg S. Contractual Relations and Weak Solidarity: The Behavioral Basis of Restraints of Gain Maximization. *Jorn. Institutional and Theoretical Econ.* 1988. Vol.104.
10. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних учень: навч. посіб. К. : Знання-прес, 2000. С. 275-285.
11. Гутник В. Политика хозяйственного порядка в Германии. М. : Экономика, 2002. 271 с.
12. Беркалов С.В. Становление социально-экономической модели Германии. *Азимут научных исследований: экономика и управление*. 2018. Т. 7. № 4 (25). С. 31-36.
13. Ойкен В., Автономов В.С., Гутник В.П., Херрманн-Пиллат К. Основы национальной экономики: Пер. с нем. М. : Экономика, 1996. 351 с.
14. Тимошина Т.М. Экономическая история зарубежных стран : учеб. пособие / Под. ред. М.Н. Чепурина. М. : Юрид. Дом «Юстицинформ», 2000. 495 с.
15. Страгис Ю.П. История экономики: учебник. М. : Проспект, 2007. 525 с.

16. Германия. Послевоенное устройство Германии. URL: <http://http://www.hyno.ru/tom1/499.html>.
17. Векслер Ю. Германия после войны: уроки экономики. URL: <https://www.svoboda.org/a/24574158.html>.
18. Історія економіки та економічної думки: Курс лекцій / Авт. кол.: С.В. Степаненко (кер. авт. кол.), В.М. Фещенко, С.Н. Антонюк, Н.О. Тимочко та ін. К.: КНЕУ, 2006. 664 с.
19. Економічна енциклопедія / Відпов. редактор С.В. Мочерний. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. Том 1. 864 с.
20. Павлов Н.В. История современной Германии. 1945-2005. М.: АСТ, Астрель, 2006. 512 с.
21. Уроки экономической мудрости: Как Германия сотворила чудо после Второй мировой. URL: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/germanija-ne-ustaet-pokazyvat-miru-primery-ekonomicheskoy-mudros-321664/>.
22. Эрхард Л. Полвека размышлений: Речи и статьи. М. : Руссико: Ордынка, 1993. 608 с.
23. Васина Л.Л. Социальное рыночное хозяйство: Словарь терминов. М.: ИНФРА-М, 1997.
24. Давыдова Т.Е. Формирование и историческое развитие концепции социального рыночного хозяйства // Историко-экономические исследования. 2006. Т.7. №1. С.16-28.
25. Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. СПб. : Изд-во В.А. Михайлова 2000. 492 с.

УДК 94:327(73+5-191.2)

Цанко О.М.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ США СТОСОВНО ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

В статті розкриваються основні аспекти та напрями зовнішньої політики США стосовно пострадянських країн Центральної Азії (ЦА). Зокрема автор статті доводить, що у своїй зовнішній політиці по відношенню до країн Центральної Азії США перш за все виходять із власних національних інтересів, сутність яких полягає у закріпленні провідної ролі США як світового геополітичного лідера. Розглядаючи зовнішню політику США стосовно зазначених країн, ми умовно виділяємо три основні етапи цієї політики, а також звертаємо увагу на основні чинники які впливали на її еволюцію.

Ключові слова: США, Китай, Росія, Центральна Азія, зовнішня політика, регіональне домінування, конкуренція.

Цапко А.Н. Эволюция политики США в отношении к постсоветским странам Центральной Азии.

В статье раскрываются основные аспекты и направления внешней политики США в отношении постсоветских стран Центральной Азии (ЦА). В частности автор статьи доказывает, что в своей внешней политике по отношению к странам ЦА США прежде всего исходит из собственных национальных интересов, сущность которых заключается в закреплении ведущей роли США как мирового геополитического лидера. Рассматривая внешнюю политику США в отношении указанных стран, мы условно выделяем три основных этапа этой политики, а также обращаем внимание на основные факторы которые влияли на ее эволюцию.

Ключевые слова: США, Китай, Россия, Центральная Азия, внешняя политика, региональное доминирование, конкуренция.

Tsapko A.N. Evolution of US policy towards post-Soviet countries of Central Asia.

The article reveals the main aspects and directions of US foreign policy towards the post-Soviet countries of Central Asia. In particular, the author of the article argues that in its foreign policy towards the Central Asian countries, the United States primarily proceeds from its own national interests, the essence of which is to consolidate the leading role of the United States as a world geopolitical leader. Considering the US foreign policy towards these countries, we conditionally distinguish three main stages of this policy, as well as pay attention to the main factors that influenced its evolution.

Keywords: the U.S., China, Russia, Central Asia, foreign policy, regional domination, competition.

Постановка проблеми. Розпад СРСР в 1991 р. призвів до формування в світі нової геополітичної реальності, яка була пов'язана з початком домінування у світовій політиці США, як основної геополітичної сили, яка перетворилися у найбільш потужну, як у економічному так і військово-політичному плані світову державу. Поряд з цим, США себе також позиціонують, як носія передових ліберально-демократичних цінностей. В цьому відношенні слід зазначити, що на шляху до прогресу демократії, побудови відкритого суспільства, заснованого на ідеях вільного ринку, США демонструють послідовне дотримання принципів забезпечення справедливості, верховенства закону та мають імідж доброзичливої та миролюбивої сили. Керівництво цієї держави також поєднує вирішення актуальних завдань з реалізацією своєї стратегії в умовах модернізації політико-економічних відносин, універсалізації світової системи, переплетення регіональних і глобальних інтересів.

Як найбільш потужний світовий гравець, США з багатьох питань утримують головні позиції і на світовому енергоринку де прагнуть досягти стабільності і забезпечення безпеки у сфері постачання енергоносіїв на засадах

всеохоплюючого і скоординованого міждержавного підходу. В цьому відношенні не останнє місце у сфері американських інтересів займають пострадянські країни Центральної Азії, до яких відносяться Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан.

Стан дослідження проблеми. Питання, які стосуються політики США щодо пострадянських країн Центральної Азії, зважаючи на його актуальність, завжди були об'єктом уваги з боку представників різноманітних державних та громадсько-політичних інституцій а також наукових та експертних кіл. Так, в Україні окремі аспекти зазначеної проблеми досліджували в своїх працях В. Бадрак, А. Гончарук, Д. Дорофєєв, В. Кузнецов, С. Лебеденко, Т. Ляшенко, Ю. Павленко, Б. Парахонський, А. Рижикова, О. Сенченко, С. Толстов та ін.

Серед центральноазійських дослідників слід виділити публікації А. Акматалієвої, Ж. Алдубашевої, М. Ашимбаєва, Ф. Бафоева, А. Верещагіна, К. Іскандарова, О. Князева, М. Нургалієва, Н. Омарова, М. Рахімова, С. А. Умарова, С. Шарипової, М. Шукурзоди, А. Язмурадова тощо.

Серед російських науковців, цю проблему досліджували О. Богатурова, М. Братерського, Л. Васильєва, В. Гусейнова, С. Жильцова, В. Земскова, А. Казанцев та багатьох інших .

Заслужують на увагу також і публікації західних авторів, зокрема Д. Берниса, З. Бжезінського, С. Бланка, К. Блафа, П. Брукса, Є. Вішник, Р. Гуан Тяня, Дж. Дейвіса, Р. Дермотта, Є. Джеффі, Ч. Зіглера, Р. Катлера, Ф. Старра.

Мета статті. Полягає у дослідженні процесу еволюції політики США по відношенню до пострадянських країн Центральної Азії.

Виходячи із поставленої мети автор дослідження поставив перед собою наступні завдання:

- здійснити періодизацію політики США по відношенню до країн центральноазійського регіону;
- визначити основні аспекти цієї політики;
- з'ясувати основні економічні, політичні та культурно-духовні чинники, які впливали на еволюцію політики США щодо пострадянських країн Центральної Азії.

Виклад основного матеріалу. З моменту розпаду СРСР в грудні 1991 р. пострадянські країни Центральної Азії (ЦА) розпочинають активне власне національно-державне будівництво та відродження своєї історико-культурної спадщини. Ці процеси співпали у часі зі світовими процесами глобалізації та взаємозалежності, основною рушійною силою яких були США. На сьогоднішній день в країнах центральноазіатського регіону одночасно діють закони натурального господарства, капіталістичної системи та сучасних наукових технологій.

За таких обставин політична еліта більшості пострадянських держав Центральної Азії розпочала лібералізацію своїх економічних систем не маючи збалансованої програми розвитку, насамперед щодо ресурсів. Однак, реформи тут не були підкріплені чіткими уявленнями про принципи творення нових демократій, а пряме перенесення на ґрунт посттрадиційних суспільств західних

ліберально-демократичних інститутів без урахування регіональної і національної специфіки обумовило спотворення трансформаційних процесів. Стихийний процес лібералізації, що розгорнувся в 90-х рр. XX ст., спричинив серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці, створив соціальну напруженість, призвів до суттєвого зниження життєвого рівня населення цих країн [1].

Таким чином, з урахуванням вищезазначеного, вважаємо, що досліджувати політику США щодо країнах Центральної Азії, необхідно з урахуванням трьох основних чинників, які впливають на неї, зокрема:

- традиціоналізації (повернення або відродження дорадянських історико-культурних традицій);
- периферізації (залучення до світового поділу праці, насамперед як джерела сировини);
- глобалізації, оскільки геостратегічно центральноазіатський регіон як зазначає А Казанцев охоплює в собі «три різні простори (умовно – Схід, Південь, Світ) та три різні часові виміри (минуле, сьогодення, майбутнє)» [2, с.56].

Тут слід зазначити, що міжнародне значення ЦА обумовлено перш за все геополітично вигідним розташуванням між Росією, Китаєм, Іраном і Кавказом, значним енергетичним і природно-ресурсним потенціалом, транспортно-транзитними можливостями, а також близькістю до осередків збройних конфліктів (Афганістан, Пакистан), що сильно впливають на міжнародну безпеку. У зв'язку з цим, регіон залишатиметься сферою де інтереси США перетинаються з інтересами і стратегіями як самих держав ЦА, так і інших зовнішніх геополітичних гравців, головним чином, Росії, Китаю, Євросоюзу, Ірану і Туреччини.

Починаючи з моменту набуття пострадянськими країнами Центральної Азії незалежності американська зовнішня політика у цьому регіоні характеризується своєю багатоаспектністю і її спрямованістю перш за все на реалізацію власних національних інтересів. Ці інтереси ми умовно можемо поділити на три аспекти, а саме: безпековий; економіко-енергетичний та ідейно-ціннісний.

Виходячи з цих аспектів, ми можемо визначити періоди еволюції зовнішньої політики США по відношенню до центральноазійських країн, які ми умовно ділимо на три етапи:

- перший етап охоплює період від розпаду СРСР в 1991 р. до терактів 11 вересня 2001 р.;
- другий етап розпочався після 11 вересня 2001 р. і був пов'язаний з боротьбою США із світовим тероризмом;
- третій етап розпочався в середині 2000 р. і пов'язаний був з корекцією зовнішньополітичної стратегії США в регіоні в напрямку реалізації політики «розумної сили».

Говорячи про безпековий аспект політики США по відношенню до країн ЦА, слід зазначити, що ці країни є регіоном, де ще не завершилися процеси

становлення інституційної структури і системи міжнародних організацій, а також пошуки культурно-політичної ідентичності [3, с.34-40]. Для регіону характерні внутрішні протиріччя, істотна варіативність культурних практик і ідентичностей, а також широкий діапазон інтерпретацій історичної спадщини. Слід також зазначити, що розвиток центральноазійських країн йде на тлі просування різноманітних, що суперечать один одному, інтеграційних проєктів, за якими стоять потужні геополітичні сили.

Таким чином, можемо констатувати те, що на сьогодні країни ЦА стали заручником глобальної невизначеності. Їхня залежність від структури світової політики є довгостроковою проблемою, так як співвідношення сил на глобальній арені між ключовими зовнішніми гравцями постійно змінюється. [4, с. 141-142].

Виклики і загрози стабільності та сталого розвитку держав регіону пов'язані з багатьма чинниками, до яких ми в свою чергу відносимо: загострення внутрішньополітичних процесів; активізацію екстремістських і терористичних організацій різного спрямування; високий рівень транзитності виготовленої в Афганістані наркотичної продукції через територію країн ЦА; проблеми міграції та маргіналізації міст; екологічну деградацію і водний дефіцит; підвищену конфліктогенність етноконфесійного характеру тощо. Всі проблеми, пов'язані з безпекою ЦАР, мають міжрегіональний характер.

Незважаючи на те, що місце і роль ЦА в світовій спільноті так до кінця і не є визначеними, ці країни поступово втягуються в різні міжрегіональні та глобальні процеси, в тому числі і деструктивні. В силу транснаціонального характеру загроз і низького рівня самостійності кожної з держав регіону жодна країна не може лише власними зусиллями вирішити весь комплекс існуючих проблем; нівелювання загроз, зміцнення безпеки, запобігання і подолання кризових ситуацій в ЦА може сприяти лише інтеграція зусиль. Однак перспектива реальної інтеграції ЦА вельми невтішна: занадто сильний антагонізм між країнами регіону; крім того, різні центральноазійські держави розвиваються в діаметрально протилежних напрямках [5, с. 27].

При цьому, на ЦА сконцентровані інтереси найбільших глобальних гравців, тому їх часто розцінюють, як «ключ» до геополітичного майбутнього і стабільності всього азійського континенту.

Тому, формуючи свою політику у безпековій сфері на першому етапі, тогочасне керівництво США ставило собі за мету: убезпечити зброю масового ураження, що дісталася в спадок від СРСР; допомогти країнам Центральної Азії зміцнити і відстояти недавно набутий суверенітет, незалежність і територіальну цілісність в разі відродження російського імперіалізму і зруйнувати монополію Росії на трубопровідні системи і транзитні маршрути для центральноазійської нафти і газу в якості гарантії незалежності регіону від Москви [6, с.110].

Однак, зусилля США щодо зміцнення стабільності, безпеки, забезпечення економічного процвітання і вдосконалення державного управління в регіоні на першому етапі мали помірний характер.

Після подій 11 вересня 2001 р. ставлення Вашингтона до Центральної Азії і характер співпраці з державами регіону різко змінилися. Почалося певне переформування політики в цьому регіоні, зокрема на перший план вийшли міркування, пов'язані з військовими завданнями і безпекою. Потреба тилового забезпечення військової операції США в Афганістані, а отже, і залежність від доступу до військової інфраструктури регіону взяли гору над прагненням сприяти політичним та економічним реформам, дотримання прав людини. Вашингтон став надавати більшого значення співробітництву в сфері безпеки з країнами, де у нього з'явилися бази, і геополітичні позиції США в регіоні в цілому [7, с.55]. Із зони другорядної уваги Центральна Азія перетворилася в регіон, який займав важливе місце в стратегії США, нехай навіть пов'язано це було не з його власною значимістю, а з допоміжною роллю в зусиллях по стабілізації становища в Афганістані.

На третьому етапі, коли вже потреба у військовій присутності військових підрозділів США в Афганістані відпала, перед новим керівництвом США, зокрема адміністрацією Б. Обама постала необхідність по новому визначити свої інтереси, вибудовувати пріоритети і взаємини в регіоні, причому в ситуації, коли готовність і здатність Росії до втручання у внутрішні справи своїх сусідів підвищилася. Більш того, довгострокова мета посилення впливу в Центральній Азії, яку переслідують і Москва, і Пекін, може збільшити напруженість між ними, та й між державами самого регіону. Суперництво двох держав спонукає центрально-азійські держави прагнути до того, щоб участь Заходу в справах регіону збереглася для стримування амбіцій Росії і Китаю.

Загалом на політику США в Центральній Азії на третьому етапі впливають такі чинники: відносини з Росією, КНР, Ісламською Республікою Іран, Туреччиною, Пакистаном і Індією, військова операція в Афганістані, проблема розширення НАТО, енергетичний чинник, координація стратегії з Євросоюзом, а також проблема радикального ісламізму.

Наприклад, з початку президентства Б. Обама його адміністрацією було окреслено зміцнення впливу США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні і подальший розвиток відносин з Китаєм як пріоритетний напрямок зовнішньої політики. Зокрема ключовою проблемою (крім виходу з кризи) для адміністрації Б. Обама залишилося успішне завершення війни з міжнародним тероризмом (маються на увазі, перш за все, військові операції в Афганістані). Центрально-Азійський регіон залишається в колі пильної стратегічної уваги нинішньої адміністрації США, як основна їхня ресурсна база. Це загрожує для держав ЦА як новими викликами, так і новими можливостями по зміцненню геополітичного балансу в регіоні [8, с. 161].

В економіко-енергетичній сфері керівництво США щодо пострадянських країн ЦА на початковому етапі робило ставку на довгострокові проекти проведення в них ефективних ринкових реформ та подальшої їх економічної інтеграції у світові економічні структури. Ще наприкінці 90-х рр. XX ст. Адміністрація президента США Б. Клінтона намагалася зміцнити незалежність

країн ЦА, зокрема було активно підтримано плани їхньої внутрішньої інтеграції, задля цього були значно розширені і обсяги економічної допомоги.

В цей період почала швидко зростати економічна зацікавленість Центральною Азією з боку США, оскільки американські економічні інтереси пояснювались, серед іншого, її межуванням з Російською Федерацією, Китаєм, Іраном, Афганістаном, а також Азербайджаном по кордону Каспійського моря. При цьому, на перший план виходять питання, які пов'язані з видобутком енергоносіїв, будівництвом транзитних трубопроводів, у тому числі в Каспійському регіоні, що у другій половині 90-х рр. XX ст. був визначений важливішою економічною та геостратегічною домінантою для США, зоною американських національних інтересів, а військова присутність у ЦА, серед іншого, дозволяла США забезпечити безпеку в зоні нафтогазових родовищ Каспійського моря [9, с. 463-519].

Для США фактори, які пов'язані з розташуванням Каспія на кордоні між Європою і Азією, на перехресті перспективних транспортних комунікацій, мають вагоме геополітичне значення. Найважливіше місце в американській стратегії в Каспійському регіоні займає створення розгалуженої мережі трубопроводів, і США зацікавлені в участі у відповідних проектах широкого кола країн, що є доцільним не тільки економічно, але і має актуальний характер багатостороннього міжнародного співробітництва [10, с. 170-172].

США беруть участь у цьому процесі, зокрема у його кредитно-фінансовому забезпеченні. Серед реальних успіхів американської політики, слід відзначити будівництво нафтопроводу «Баку-Тбілісі-Джейхан», через який азербайджанська та казахстанська нафта постачається до країн Європи [10, с. 169], що є одним з великих світових проектів та проміжною ділянкою щодо експорту сировини з Центральної Азії на захід.

Крім цього, у рамках політики диверсифікації транспортування вуглеводнів на зовнішні ринки, США демонструють позитивне ставлення до ефективної роботи Каспійського трубопровідного консорціуму, реалізації ідеї з будівництва Транскаспійського газопроводу для постачання природного газу до Європи, як пріоритетного завдання з транспортування енергоносіїв від туркменського до азербайджанського узбережжя по дну Каспійського моря, а також прокладання Трансафганського газопроводу для транспортування туркменського природного газу до Південної Азії.

США виходять з можливості вирішення своїх геополітичних проблем в Євразії, серед іншого, розглядаючи диверсифікацію системи трубопроводів на пострадянському просторі, як засіб створення більш широких і стабільних зовнішніх джерел енергозабезпечення своїх союзників в особі країн ЄС [2, с. 34]. Серед головних цілей США в ЦА у той період є: сприяння інтеграційній співпраці центральноазійських країн і Південної Азії в різних сферах, у тому числі включення північно-східних провінцій Афганістану до багатосторонніх економічних проектів за участі країн ЦА, Індії, Пакистану; закріплення американського капіталу у паливно-енергетичному секторі

центральноазійських країн; формування мережі транзитних транспортних шляхів з ЦА до Європи.

Після 11 вересня 2001 р. США вийшли на новий рівень взаєморозуміння і економічного співробітництва з урядами країн центральноазійського регіону [11, с. 20]. Так, у 2005 р. у стратегічних колах США презентували новий геополітичний проект, згідно з яким передбачено формування «Великої Центральної Азії» шляхом з'єднання у єдине геополітичне ціле країн ЦА і Афганістану [12].

Ядром нової регіональної стратегії був визначений «безпечний і процвітаючий Афганістан, що зв'язує Центральну Азію з Південною Азією», а її основу мали скласти зусилля, спрямовані на розвиток торгівлі і транспортних зв'язків між країнами ЦА і Афганістаном, удосконалення інфраструктури і мінімізацію торговельних бар'єрів. Згідно з позицією Держдепартаменту США у квітні 2006 року, сприяння «регіональній економічній інтеграції», поряд із забезпеченням американських інтересів у сфері безпеки та підтримкою демократичних і ринкових реформ, стає однією з основних цілей політики США у Центральній Азії [12]. У цьому контексті США звернулися до центральноазійських країн щодо сприяння у сфері логістики, запросив їх до участі у розробці проектів, спрямованих на побудову ефективної афганської економіки.

У вересні 2008 р. у США було затверджено план створення Північної мережі доставки невійськових вантажів до Афганістану, яка складалась з автомобільних і залізничних маршрутів, що проходили через Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, а Туркменістан відкрив повітряний коридор для гуманітарних поставок. Отже, країни ЦА стали важливою частиною логістичного ланцюжка для сил міжнародної коаліції, за допомогою якого у 2009 р. першу партію невійськових вантажів для американського контингенту було доставлено до Афганістану [13].

Комерційним інтересам США відповідає і інший шлях – розширення регіонального економічного співробітництва та диверсифікація економіки країн Центральної Азії за межі видобутку і експорту природних ресурсів. Тут Сполучені Штати можуть скористатися вступом Казахстану до Світової організації торгівлі в 2015 р., а також готовністю цієї країни і Киргизії підкоритися стандартам Ініціативи прозорості у видобувних галузях (ШВГ), щоб підштовхнути центрально-азійські держави до співпраці з міжнародними фінансовими інститутами. Це допоможе зробити діловий клімат в цих країнах більш відкритим і правовим. Стимулювання прозорості та підзвітності в цій області могло б сприяти досягненню цілей США щодо поширення в регіоні верховенства закону [14, с.50-56].

Посилення регіональної інтеграції держав Центральної Азії давно вже є однією з цілей політики США. Головним проектом у цій галузі слугує американська ініціатива Новий шовковий шлях (НШШ). Однак через те, що Сполучені Штати не готові підтримати цей проект фінансово, його реалізація швидше розчаровує, а довгострокові перспективи НШШ, та й можливості

регіональної економічної інтеграції в цілому, в кращому випадку проблематичні. Держави Центральної Азії, за винятком Туркменії, не виявляють готовності ні здійснювати регіональну економічну інтеграцію, ні створювати транспортну мережу, яка зв'язала б регіон з сусідами з Південної Азії. Китайський проект «Один пояс-один шлях» є для Центральної Азії переконливою альтернативою НШШ, і до того ж він забезпечений 46-мільярдним фондом, а також можливістю отримати фінансування від недавно створеного Азійського банку інфраструктурних інвестицій. Є й інші перешкоди, зокрема нездатність уряду США на сьогоднішній день знайти приватних інвесторів для НШШ, а також політичні, правові, організаційні проблеми та відсутність гарантій безпеки для бізнесу в Центральній Азії [15, с. 158].

В цілому економічна стратегія США в ЦА не передбачає серйозних інвестицій в соціально-економічний розвиток країн регіону і концентрується в основному на енергетичних і ресурсовидобувних секторах економіки [16, с. 5].

Мляві торгові відносини Сполучених Штатів з Центральною Азією, швидше за все, такими і залишаться. Падіння цін на нафту і зміни на світовому ринку енергоносіїв не тільки вдарили по тим, хто їх видобуває і експортує, але і зменшили потік інвестицій в енергетичний сектор регіону. Через високі бар'єри входу на центрально-азійський ринок для іноземного бізнесу і бідності населення країни регіону, можливо, за винятком Казахстану, не є привабливими об'єктами для американських і європейських інвесторів. Свідченням цьому є те, що за період з 1992 по 2014 рр. економічна допомога США п'яти державам Центральної Азії не дотягувала до 6,8 мільярдів доларів (без урахування інфляції): найбільшого розміру, 649 мільйонів доларів, вона досягла в 2010 р., коли чисельність американського контингенту в Афганістані склала 100 тисяч військовослужбовців. Уже в 2014 р. американська допомога регіону склала всього 148 мільйонів доларів [17].

В ідейно-ціннісному плані, зовнішня політика США стосовно країн пострадянського простору ґрунтується, як ми вже вище зазначали на пропаганді західних ліберально-демократичних цінностей. В рамках цієї ідеології США шукають і пропонують прийнятні форми взаємодії, зокрема пошуку можливих механізмів організацій економічного співробітництва і колективної безпеки. Тут важливим ключовим моментом постав пошук шляхів зміцнення незалежності країн ЦА, на що певною мірою був спрямований прийнятий у цьому ж році закон «Про підтримку свободи», який передбачав американську урядову допомогу новим незалежним державам, як безпосередньо так і через МВФ [18, с. 30].

Однак, згодом керівництво США змушене було відкинути попередній геополітичний підхід щодо Центральної Азії на користь довгострокової політики підтримки формування в регіоні демократичного ладу, вільного ринку та економічної інтеграції.

На сьогоднішній день США вже не ставлять завдання швидкої демократизації центральноазійського регіону в якості основоположного

принципу своєї зовнішньої політики. В 2000-х рр. американська адміністрація усвідомила, що встановлення демократії не зводиться до формального запровадження в країнах ЦА механізмів виборів, які залежать від визрівання внутрішніх умов і створення соціально-економічної і політичної інфраструктури, що вимагає багаторічних зусиль. На сьогодні США користуються методом «розумної» сили, коли перевага віддається не військовим діям, а політичним і економічним методам, а також дипломатії і культурним зв'язкам. Крім того, передбачалося акцентувати увагу на ролі освіти і неурядових організацій в поступовому просуванні демократії в центральноазійському регіоні [13, с.45].

У той же час Центральна Азія стає менш відкритою для американського впливу і програм з розповсюдження демократії. Особливо це стало помітним після того, як у ряді країн пострадянського простору в середині 2000-х рр. відбулися «кольорові революції». Кольорові революції викликали у більшості керівників центральноазійських держав негативну оцінку. При цьому США приписувалася роль ініціатора і фінансиста цих революцій. Центральнаазійські лідери з підозрою ставляться до діяльності США щодо поширення демократії, вважаючи, що мета Америки – організувати нові «кольорові революції». Жорстке обмеження ЗМІ, громадянського суспільства, роботи місцевих та міжнародних неурядових організацій сильно звужують простір для діяльності США по просуванню демократії і захисту прав людини, і ситуація в цій області буде змінюватися в кращому випадку повільно.

Таким чином, центральноазійські країни не домоглися особливого прогресу в сфері демократизації, побудови відкритих суспільств, заснованих на ідеях вільного ринку, а також забезпечення верховенства закону і прав людини.

В цілому більшість експертів характеризують зовнішню політику США в цій сфері як суперечливу і непослідовну. При цьому в нинішньому середовищі виділяють три серйозні помилки, які допускає США у своїй зовнішній політиці щодо країн ЦА:

- при вирішенні різних проблем держав регіону США навіть не намагалися узгодити позиції різних державних відомств;
- не враховувалася специфіка країн і народів ЦА і регіону в цілому;
- дії США не були скоординовані з діяльністю інших зовнішніх акторів [19].

В якості основної причини пасивності США В ЦА західні експерти також називають недосвідченість президента Б. Обама в міжнародних справах і, головне, несприятливу для США ситуацію в національній та світовій економіці.

Тому, в новій ситуації США необхідно було подолати внутрішні структурні протиріччя своєї політики, а також вирішити три найважливіші проблеми, до яких відносяться:

1. Недовіра держав ЦА до зусиль США по встановленню демократії в країнах регіону. Мабуть, перш ніж почати впроваджувати свою центральноазійську політику, Білому дому для поліпшення свого іміджу, слід було б зміцнити контакти з урядами країн регіону.

2. Протидія Росії, яку не влаштовує політика США.

3. Ситуація в Афганістані.

Американські експерти також досить скептично оцінили перспективи реалізації концепції «Великої Центральної Азії» (ВЦА) [20, с. 71].

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, можемо зробити наступні висновки:

1. Формуючи свою політику по відношенню до пострадянських країн Центральної Азії, США перш за все виходить із власних національних інтересів, сутність яких полягає у закріпленні провідної ролі США як світового геополітичного лідера.

2. Характеризуючи процес реалізації зовнішньої політики США стосовно країн ЦА, слід зазначити, що його слід розглядати у трьох аспектах: безпековому, економіко-енергетичному, ідейно-цінісному.

3. Через призму цих аспектів нами також було здійснено періодизацію зовнішньої політики США щодо пострадянських країн ЦА, яка охоплює три етапи:

- перший етап охоплює період від розпаду СРСР в 1991 р. до терактів 11 вересня 2001 р.;

- другий етап був пов'язаний з боротьбою США із світовим тероризмом, звідки випливала і потреба у тиловому забезпеченні військової операції США в Афганістані, де країнам ЦА відводилася керівництвом США важлива роль;

- третій етап розпочався в середині 2000 р. і пов'язаний був з корекцією зовнішньополітичної стратегії США в регіоні в напрямку реалізації політики «розумної сили». В цей період США відмовляється від нав'язування в регіоні західних ліберально-демократичних цінностей і роблять акцент на економічну співпрацю, перш за все в енергетичній сфері.

Основними чинниками, які впливали на еволюцію зовнішньої політики США щодо країн ЦА ми в першу чергу відносимо процеси традиціоналізації; периферизації та глобалізації, які в цей час проходять у центральноазійських суспільствах. До вищезазначених чинників також слід віднести: загострення внутрішньополітичних процесів у країнах ЦА; активізацію в них екстремістських і терористичних організацій різного спрямування; високий рівень транзитності виготовленої в Афганістані наркотичної продукції через територію країн ЦА; проблеми міграції та маргіналізації центральноазійських міст; екологічну деградацію і водний дефіцит; підвищену конфліктогенність етноконфесійного характеру у всередині центральноазійських суспільств; небажання керівництва США враховувати регіональні історичні та етнокультурні особливості центральноазіатського регіону тощо.

Список використаних джерел і літератури:

1. Парамонов В., Строков А. Экономическое проникновение Китая в Центральную Азию: состояние, проблемы и перспективы. *Центральная*

- Евразия*. 13.06.2012. URL: <http://ceasia.org/ekonom/601-2012-06-12-19-11-22.html>
2. Казанцев А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. М. : Наследие Евразии, 2008. 248 с.
 3. Казанцев А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. М.: Наследие Евразии, 2008. 248 с.
 4. Васильев Л. Некоторые особенности политики мировых держав в Центральной Азии. *Китай в мировой и региональной политике. История и современность*. 2012. № 17. С. 140-163.
 5. Габдуллин Э. Центральная Азия: геополитика, безопасность, сценарии развития. *Центральная Азия и Кавказ*. 2011. Т. 14. № 1, С. 26-41.
 6. Лебеденко С. Центральна Азія в контексті зовнішньої політики США: аналіз та перспективи. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2017. Вип. 21. С. 108-119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2017_21_21.
 7. Гаврилина Е. Центральная Азия: многовекторность или новый курс? Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2015. Т. 3. № 11. С. 54-56.
 8. Казанцев А. Политика США в постсоветской Центральной Азии: характер и перспективу. *Вестник МГИМО Университета*. 2012. № 4 (25). С. 155-164.
 9. Городня Н. *Східна Азія у зовнішній політиці США (1989 - 2013 рр.): монографія*; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ: Прінт-Сервіс, 2014. 526 с.
 10. Жильцов С. Трубопроводная архитектура в Каспийском регионе: итоги и перспективы. *PolitBook*. 2015. № 2. С. 168-176.
 11. Лапенко М. Конструирование региона Центральной Азии: внутренние и внешние аспекты. *Актуальные проблемы современных международных отношений*. 2014. №3. С. 15-22.
 12. *Russia and Asia. The Emerging Security Agenda*. Ed. By G. Chuftrin. Oxford : Oxford University Press. 1999. P. 139.
 13. Погорельский А. В. Роль неправительственных организаций в реализации целей и задач внешней политики США. *Современные проблемы науки и образования*. 2013. №1. С. 40-46.
 14. Лаумулин М. Центральноазиатская политика США при президентстве Б. Обамы. *Центральная Азия и Кавказ*. 2010. Т. 13. № 4. С. 47-61.
 15. Демиденко С. КНР и государства ЦАР. *Центральная Азия. Геополитика и экономика региона*. М., 2010. С. 143-161.
 16. LeVine S. Does Central Asia matter? A response to Dan Drezner Foreign Policy. URL: <http://foreignpolicy.com/2010/10/06/does-centralasia-matter-a-response-to-dan-drezner>.
 17. Sokolsky R., Stronski P. How Much Should the United States Still Care About Central Asia? *EurasiaNet*. URL: <http://www.eurasianet.org/node/76981>.

18. Земсков В. Н. Стратегия США в Центральной Азии. *Вестник МГИМО Университета*. 2013. № 2 (29). С. 28-32.
19. Drezner D.W. On forfeiting the Great Game. *Foreign Policy*. URL: <http://foreignpolicy.com/2010/10/06/on-forfeiting-the-great-game>.
20. Морозов Ю.В. Стратегические проекты Китая, России и Соединенных Штатов для Евразии. *Китай в мировой и региональной политике. История и современность*. 2016. № 21. С. 62-77.

РОЗДІЛ IV

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК АВСТРАЛІЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 94 : 316.42(94) «XIX/XX»

Вітер І.І.

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК АВСТРАЛІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В статті розкрито роль Першої світової війни у становленні австралійської нації; доведено, що характер та особливості участі в ній Австралії значною мірою зумовлені особливостями соціального розвитку країни напередодні війни, серед яких значна роль держави у всіх сферах життя штатів; соціальна структура населення з великою питомою вагою міського населення і робітничого класу; активний робочий рух та потужні професійні спілки; прогресивне соціальне законодавство і демократизація суспільства в широкому сенсі слова; досить високий рівень життя простих робітників; система народної освіти, підкріплена державою.

Ключові слова: Австралія, соціальний розвиток, Перша світова війна.

Вітер И.И. Социальное развитие Австралии накануне Первой мировой войны.

В статье раскрыта роль Первой мировой войны в становлении австралийской нации; доказано, что характер и особенности участия в ней Австралии в значительной степени обусловлены особенностями социального развития страны накануне войны, среди которых значительная роль государства во всех сферах жизни штатов; социальная структура населения с большим удельным весом городского населения и рабочего класса; активное рабочее движение и мощные профессиональные союзы; прогрессивное социальное законодательство и демократизация общества в широком смысле слова; достаточно высокий уровень жизни простых рабочих; система народного образования, подкрепленная государством.

Ключевые слова: Австралия, социальное развитие, Первая мировая война.

Viter I.I. Social development of Australia on the eve of the First World War.

The article reveals the role of the First World War in the formation of the Australian nation; it is proved that the nature and features of Australia's participation in it are largely due to the characteristics of the country's social development on the eve of the war, among which the significant role of the state in all spheres of the state life; social structure of the population with a large proportion of

the urban population and the working class; active labor movement and powerful trade unions; progressive social legislation and democratization of society in the broad sense of the word; a fairly high standard of living for ordinary workers; education system backed by the state.

Keywords: *Australia, social development, World War I.*

Прошло більше ста років від закінчення Першої світової війни, але й досі великий інтерес дослідників викликає її хід, причини та наслідки, точаться суперечки стосовно ролі в ній тієї чи іншої країни. Не виключенням є і Австралія. Очевидно, що Участь Австралійського Союзу в Першій світовій війні стала однією з найбільш важливих віх в історії цієї країни. Хоча бойові дії лише краєчком зачепили континент і велися головним чином далеко від його берегів, відправка австралійських добровольців в охоплену війною Європу змусила багатьох переглянути свої погляди на світ і місце в ньому Австралії. До сьогодні не змовкають суперечки щодо тієї ролі, яку відіграли події 1914-1918 рр. у долі країни. Більшість сучасних британських вчених розцінюють цю війну як «трагічний і непотрібний конфлікт» [1, с. 61-62]. Частина істориків Австралійського Союзу суть цього періоду бачили в «народженні нації» на полях битв, коли австралійці вперше усвідомили себе не стільки частиною могутньої Британської імперії, чий інтереси вони відстоювали, скільки цілком сформованою самостійною силою, яка має свій набір цінностей, які і допомогли їм перемогти. На противагу їм багато нинішніх дослідників називають ідеали і героїв того часу міфами і легендами Першої світової війни і прагнуть всіляко їх спростувати і викрити. Ці два підходи – піднесений і декілька романтичний за духом і такий, що протистоїть йому, все спростовує, надтверезий і практичний – і стали визначати погляди австралійців на події майже вікової давнини. Однак саме існування безперервної полеміки щодо характеру війни і її ролі в австралійській історії лише підкреслює те реальне величезне значення, яке ці події зіграли в розвитку країни і суспільства [2, с. 74] та зумовлює актуальність досліджень у цьому напрямі.

Роль Австралії у Першій світовій війні та вплив останньої на положення країни тим чи іншим чином висвітлюється практично в усіх дослідженнях, присвячених історії Австралії. Можна назвати роботи таких авторів, як Ч.Е.В. Бін (офіційний історик Першої світової війни в Австралії), Ж. Буу, Б. Вайз, Дж. Грей, П. Денніс, К. Култхард-Кларк, Ст. Макінтайр, К.В. Малаховський, Ю. Морріс, Ф. Найтлі, Р. Пріор, А.Ю. Рудницький, Н.С. Скоробогатих, Дж. Стріт та інші. Проте недостатньо уваги приділено, на наш погляд, аналізу причин тих чи інших рішень Австралійського уряду та дій простих австралійців під час війни. Ми вважаємо, що поведінка Австралії у воєнний період значною мірою визначається соціально-економічним розвитком країни напередодні Першої світової війни, тими здобутками та досвідом, який Австралія отримала наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Отже, мета статті – охарактеризувати соціальні аспекти розвитку Австралії напередодні Першої світової війни, які зумовили характер та

особливості участі країни у цій війні.

В історії молодой держави Австралійський Союз, яка з'явилась на політичній карті світу лише 1 січня 1901 р., Перша світова війна відіграла значну роль, стала для нового утворення певним випробуванням на міцність та життєстійкість, перевіркою на демократію. Як зазначає російський дослідник П.Г. Міжуєв в своїй книзі «Щаслива Австралія» (1918), історія Британської імперії за останнє десятиліття найбільш вражаючим чином охарактеризувала сутність відносин між Англією і її колоніями. «Світова війна, – пише автор, – викликала вибух вірнопідданських почуттів у всій імперії. Австралія, Нова Зеландія, Канада дали армії в якості добровольців більший відсоток дорослого чоловічого населення, ніж той відсоток, який наважився закликати під прапори уряд самодержавної Росії, спираючись на суворі закони про загальну військову повинність. Так найбільш передові – і разом з тим – найбільш мирні демократії сучасного світу показали навіть людям політично сліпим, що вони готові братися за зовсім їм чужу військову справу, проливати свою кров, жертвувати своїм життям для захисту найбільшої з існуючих або з таких, які коли-небудь існували на земній кулі, імперій. Такий англійський *імперіалізм*, така Британська *імперія*, утворення якої є, безсумнівно, одним з найважливіших етапів на шляху встановлення людством Всесвітньої Ліги Народів» [3, с. VII].

Проте війна продемонструвала не лише відданість австралійців Британській короні. Багато дослідників по праву вважають, що саме участь у Першій світовій війні і привела до народження австралійської нації, коли австралійці відчували себе єдиним народом. Навіть традиційна нині австралійська страва «веджемайт», яку виготовляють з екстрактів овочів і дріжджів, за переказами, вперше увійшла до широкого вжитку саме в ці воєнні роки: її додавали в їжу як джерело вітамінів для солдатів в окопах, – зазначав Н.С. Скоробогатих [2, с. 84].

Очевидно, що характер участі Австралії у Першій світовій війні значною мірою визначався *ступенем готовності країни до воєнних дій*. Характерно, що мілітаристські тенденції у зовнішній політиці Австралії стали помітно проявлятися одночасно зі створенням федерації. Початком об'єднання збройних сил країни стало створення в 1901 р. федерального міністерства оборони і призначення генерал-майора Е. Хаттона головнокомандувачем австралійською армією. Розпочався процес створення професійної армії: британські військові фахівці приступили до підготовки кадрових офіцерів і солдатів для АС, на верфях метрополії будувалися бойові кораблі для австралійського ВМФ, проходила комплектація перших загонів австралійської авіації. У самій Австралії були вельми популярні масові стрілецькі клуби (кількість їх членів до 1908 р. становила 42 899 чол. [4, р. 327-328]). Зростанню мілітаристських настроїв сприяло створення Австралійської ліги оборони, на чолі якої стояли відомий лейбористський діяч У. Хьюз і представник об'єднання стрілецьких клубів полковник Кемпбелл. Друкований орган ліги газета «Заклик» пропагувала ідею створення національної гвардії з тим, щоб «оборона не була справою уряду або класу, але справою всього

народу» [4, р. 333]. Цю ідею підтримав прем'єр-міністр А. Дікін, що представив відповідний проект на розгляд палати представників в грудні 1907 р. Однак нова система організації оборони Австралії була прийнята лише через чотири роки Актом про оборону 1911 р., який зберігав основні положення схеми генерала Хаттона, але одночасно вводив принцип обов'язкового військового навчання. Кожен житель Австралії, згідно з актом, повинен був пройти наступні етапи військового навчання: від 12 до 14 років – в рядах молодших кадетів; від 14 до 18 років – в рядах старших кадетів; від 18 до 46 років – в рядах сил цивільної оборони. Прийнята система військової підготовки повинна була протягом восьми років дати Австралії 200 тис. навчених військовій справі людей [5, с. 149-150]. Рішення про введення в 1909-1911 рр. загальної військової підготовки чоловічої частини населення не викликало значного ентузіазму: в 1912 р. 27 тис. юнаків зазнали різних видів покарань за ухилення від проходження військових занять. Втім, з початком бойових дій в Європі в 1914 р. більшість з них записалася добровольцями і вирушила на фронт в складі Австралійських імперських сил [6, с. 84-85], а країна була охоплена патріотичним поривом, і обіцянка прем'єр-міністра Австралії Е. Фішера захищати Великобританію «до нашої останньої людини і нашого останнього шилінга», яку він дав під час виборчої кампанії в липні 1914 р., знайшла шлях до сердець його співгромадян. По видатках на військові потреби в розрахунку на душу населення Австралія до 1912 р. вийшла на третє місце в світі, поступившись лише Великій Британії та Франції [5, с. 149], то ж з воєнної точки зору була відносно готовою до війни.

Це допомогло країні гідно пройти воєнні випробування. Австралія внесла свій вклад в перемогу Антанти в Першій світовій війні, пославши на європейський театр військових дій 337-тисячний експедиційний корпус, який брав участь в кровопролитних боях у Франції і на Галліполійському півострові в Туреччині (ці події залишаються знаковими для австралійців ось уже протягом більше століття). Нарівні з іншими державами Австралія брала участь в післявоєнних міжнародних конференціях.

Проте участь у Першій світовій війні дорого обійшлася австралійському народу. Загинуло близько 60 тис. австралійців [7]. За кількістю жертв (у відсотковому відношенні до загальної чисельності населення країни) Австралія посіла друге місце серед країн Британської імперії [5, с. 172]. Загальні військові витрати Австралії за 1914-1919 рр. склали 364 млн. ф. ст. [8, р. 533].

Закінчення Першої світової війни стало першим рубежем в історії Австралії у XX ст. Остаточно склалися базові основи державності, партійно-політичної системи, економічної і соціальної структури країни, були випробувані нові підходи в області соціального регулювання. На фронтах війни австралійці не тільки отримали перший досвід участі в повномасштабних бойових діях, але саме тут зародилося відчуття національної єдності і усвідомлення власного місця у світовій системі [2, с. 89].

Очевидно, що поведінку Австралії в Першій світовій війні визначали не тільки воєнні аспекти. Не менший, а може, й більший вплив на перебіг подій

спричинили особливості соціально-економічного розвитку країни напередодні війни, ті процеси та тенденції, які спостерігалися в Австралії наприкінці XIX – на початку XX ст. Зазначимо, що європейські дослідники давно звернули свій погляд на австралійський континент. У результаті до початку нового (XX) століття Австралія вже давно не була для більшості європейців «невідомою Південною землею». Навпаки, для багатьох вона стала свого роду «землею обітованою». Протягом XIX ст. динамічний економічний розвиток Австралії забезпечив ресурсну базу для державного будівництва [9, с. 23], були закладені основи розгалуженої економіки і державності, що мала свої специфічні риси; вироблені базові напрямки внутрішньої політики в області регулювання імміграції, розвитку соціальної сфери; набували світової популярності найяскравіші представники австралійської культури, відбувалося становлення національної самосвідомості; перші кроки робили австралійські державні діячі в галузі дипломатії [2, с. 46].

XX ст. принесло нові здобутки завдяки утворенню федерації, були закладені основи загальноконтинентального союзу, сформульовані в тексті Конституції Австралійського Союзу. У період 1901-1914 рр. населення Австралії зросло з 3,75 млн. майже до 5 млн. чол. Розвиток економіки всіляко заохочувався, і уряд демонстрував впевненість у майбутньому, беручи кредити на проведення громадських робіт, особливо на будівництво залізниць, мережа яких за ці роки збільшилася на 8 тис. км. Кількість підприємств і робочих зростає. До 1914 р. в профспілках країни була більшість населення, і в цьому відношенні Австралія випереджала інші країни.

Важливим об'єктом наукових досліджень, на нашу думку, виступають соціальні процеси, які відрізняли передвоєнну Австралію від інших розвинених країн світу й передумови які склалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Розглянемо ці передумови більш детально.

Однією з важливих особливостей історичного розвитку Австралії від самого початку її заселення європейцями була *значна роль держави у всіх сферах життя* колоній, в тому числі – і в економіці, де державне підприємництво розвивалося поряд з приватною ініціативою. Це стало логічним продовженням тенденцій, закладених ще в період каторги, коли вся влада була зосереджена в руках губернаторів. Внаслідок відносної слабкості приватного капіталу на ранніх етапах становлення колоній їхні уряди змушені були взяти на себе практично всі нерентабельні і капіталомісткі галузі господарства. Переважна більшість залізниць, телеграфні лінії, телефонний зв'язок країни будувалися за державні кошти [2, с.10]. Чималі суми держава виділяла і на заклади освіти, про що буде сказано нижче.

Визначальний вплив на зростання ролі держави у соціально-економічному розвитку Австралії спричинила «золота лихоманка», викликана відкриттям золота. Головним підсумком економічного ривка, який зробила Австралія після неї, став перехід до принципово нового етапу – від «колоніального суспільства зразка 1850 р. до індустріального суспільства 1900 р.» [10, р. 659]. Всього за півстоліття Австралія перетворилася з

сільськогосподарського придатка Великобританії, що однобоко розвивався, її «вівчарської станції», на аграрно-індустріальну державу з розгалуженою економічною структурою. Більш того, спочатку розрізнені, розділені відстанями й відмінностями економічні моделі окремих колоній швидко злилися в єдиний господарський організм, наздогнали країни Старого Світу, а в деяких галузях – і перегнали їх. Складання трансконтинентальної інфраструктури, швидкий розвиток багатогалузевої економіки, більш інтенсивні зв'язки між колоніями внаслідок їх господарської спеціалізації, зростання внутрішнього ринку – все це приводило до посилення доцентрових тенденцій, що яскраво проявилися в сфері соціально-політичного розвитку другої половини XIX ст. [2, с. 11]. Як зазначає австралійський історик Ст. Макінтайр, через специфічні обставини колоніальної Австралії як такої, що швидко розвивається, поселенського суспільства без існуючої соціальної та економічної інфраструктури, яку можна було б знайти у Європі, держава покликана була відігравати значно більшу інтервенціоністську роль як промоутера і безпосереднього агента економічного розвитку [11, р. 109]. Таким чином «державний сектор став надійною економічною підставою для соціальних реформ в домініонах» [12, с. 387].

Настільки активне втручання державного апарату в практично всі найважливіші галузі регулювання соціального та економічного життя країни стало приводом для більшості європейських спостерігачів назвати Австралію країною, де на практиці був введений «соціалізм без доктрин» [6, с. 58].

Досвід значного втручання держави в управління економікою пригодився під час війни. Так, вже згадуваний нами У. Хьюз, який наприкінці 1915 р. змінив на посту прем'єр-міністра АС Е. Фішера, перевів економіку на військові рейки і управляв країною твердою рукою. Уряд отримав в свої руки право нагляду над пресою і фактично ввів суворо централізовану військову адміністрацію. Закон про заходи військового часу 1914 р. значно посилив владу федерального уряду, давши йому право вводити приписи, необхідні для громадської безпеки і обороноздатності АС. Було встановлено суворий державний контроль над усіма провідними галузями економіки; спеціально створені комітети спостерігали за продажем стратегічно важливої сировини і обладнання аж до закінчення війни. У ті роки Хьюз поставив на ноги сталеливарну промисловість країни, налагодив поставки сільськогосподарської продукції до метрополії [6, с. 88].

Наступною особливістю соціального розвитку Австралії напередодні Першої світової війни виступала *соціальна структура населення*, яка мала історичні коріння. Так, одним із важливих наслідків «золотої лихоманки» стало небувало швидке зростання населення колоній і серйозні зміни в їх складі. Якщо в середині XIX ст. на всьому континенті проживало близько 400 тис. чоловік, то на початку XX ст. – вже близько 3 млн. Відбулося посилення урбанізаційних процесів: більшість колишніх золотошукачів осідало в містах. В результаті на початку XX ст. відмінною рисою австралійського суспільства, як

відзначали сучасники, став виражений контраст між переповненими столицями і малозаселеною, а часом і малозасвоєною глибинкою країни [13, с. 196].

З усієї строкатої маси мігрантів поступово формувалася соціальна структура, багато в чому схожа з сучасними їй суспільствами розвинених капіталістичних країн. У 1890-х рр. в деяких колоніях до 68% населення становили наймані робітники, 8% – підприємці і 18,3% – незалежні хлібороби [14, с. 126]. Найбільш згуртованими загонами трудящих були докери і моряки; стригалів овець називали «найбільш буйними» за їх постійну готовність відстоювати свої права; чимало гірників було зайнято у добувній промисловості. Внаслідок особливостей соціально-економічної кон'юнктури другої половини ХІХ ст. (постійної нестачі робочих рук, високого ступеня професійної організації робітників тощо) умови їх праці були набагато кращими, ніж у їхніх європейських побратимів. Так, сільськогосподарський робітник на фермі отримував за свою працю в 5 разів більше, ніж найманець в Росії, а в Квінсленді додатково до грошових виплат надавалось триразове харчування вартістю у 12 шилінгів, що само по собі наближалось до заробітку робітника в Англії. Така оплата праці разом з дуже низькими цінами на основні продукти харчування забезпечувала в певному сенсі досить високий рівень життя, що дозволяло оглядачам говорити про Австралію як про «рай для робітників» [2, с. 13].

Важливою складовою соціального розвитку Австралії напередодні ХХ ст. виступала *суспільна боротьба за права робітничого класу*. Так, зусиллям громадськості колонії Вікторія було призначено особливу урядову комісію для дослідження умов праці в промислових закладах Мельбурна і у Вікторії взагалі. Результатом роботи комісії стало видання у 1896 р. нового закону про умови роботи на фабриках, в промислових і торгових закладах, згідно з яким встановлювався мінімум оплати 1 р. 25 коп. на тиждень за роботу у майстерні або у торговому закладі. Найважливішим нововведенням було створення так званих Спеціальних Комісій (Special Boards) для встановлення мінімальної заробітної плати на окремих виробництвах. Цей же закон передбачав 48-годинний робочий тиждень на фабриці або в майстернях для жінок будь-якого віку та чоловіків молодше за 16 років [3, с. 99-100].

Значну роль у соціально-економічному розвитку Австралії відігравали *потужні професійні спілки*, які координували плани робочого руху і висували загальні вимоги трудящих. Так, уже в 1870-х рр. профспілки Австралії, які об'єднували в своїх лавах близько 5% робочих, домоглися введення 8-годинного робочого дня для своїх членів і такого рівня зарплати, який робив проживання у власному будинку нормою для працюючої людини [6, с. 56]. Саме профспілки в подальшому стали базою перших лейбористських партій. У 1880-1890-х рр. перші представники трудящих з'являються в парламентах колоній. Але в міру розчарування профспілок в буржуазних лідерах лейбористи все частіше виступають самостійно. Вони вже не задовольняються роллю придатка лібералів, що протегували їм в парламентах, і явно прагнуть «стати дисциплінованою незалежною третьою партією, яка тримає в своїх руках

баланс сил і надає підтримку тільки на ділових засадах» [15, р. 77]. Це їм цілком вдалося, і головною особливістю процесу кристалізації партійно-політичної структури колоній, порівняно з європейськими моделями, стало формування робочої партії раніше за буржуазні. Уже в 1890-х рр. в парламентах чотирьох провідних колоній з'являються депутати від лейбористських партій, які спираються на міць австралійських профспілок і відстоюють інтереси робітників країни [2, с. 18].

Свій внесок у соціальний розвиток Австралії напередодні ХХ ст. внесли *політики різних напрямів*. Більшість помірно ліберальних буржуазних політиків кінця ХІХ в. визнавали роль робітничого класу, який в Австралії, за словами Б. Уайза, «був силою, що стоїть за спиною будь-якого політичного курсу» [16, р. 96]. У світлі цього ліберали вважали за необхідне залучати робітників до управління, але, головним чином, в якості таких, що ведуться та спрямовуються їх старшими товаришами з табору буржуазних політиків. Подібним чином вони поводитися і з ідеями соціалізму: розглядаючи його лише як один з видів державного регулювання, вони допускали використання таких методів, але лише в екстрених випадках. «Соціалізм в моїх очах є засобом, який має використовуватися з винятковою обережністю. В іншому випадку ліки можуть легко опинитися гіршими за хворобу», – підкреслював у зв'язку з цим А. Дікін [17, р. 4998-4999]. Виходячи з таких переконань, помірні ліберали звертали більшу увагу на потреби малозабезпечених верств населення країни і ратували за проведення широкого кола соціальних реформ [2, с. 23].

Представники лівого флангу лібералів колоній висловлювалися на підтримку ініціатив в сфері так званого «державного соціалізму». Критикуючи своїх супротивників, які відводили державі роль «нічного сторожа», вони порівнювали невтручання в соціальні конфлікти з позиції господаря, який «як справжній філософ замикає двері, не пускаючи в будинок сторонніх, коли члени його родини або слуги вирішують свої суперечки, ламаючи в будинку меблі» [15, р. 50]. Для них держава виступала в якості свого роду надкласового органу, що від самого початку в Австралії відігравав роль найбільшого землевласника, роботодавця і арбітра у вирішенні соціально-економічних питань. В першу чергу, його захисту вимагали робочі – найбільш вразлива частина суспільства. Деяка спільність позицій лівих лібералів і лейбористів визначала їх співпрацю на політичній арені. У. П. Рівс, що дотримувався цих поглядів, писав: «Нам досить ясно, чи був експеримент плідотворним чи ні, відповідно до того, наскільки лейбористи знаходили спільні точки дотику з буржуазними прогресистами і бажали працювати разом з ними» [15, р. 63].

Результатом спільних зусиль лібералів і лейбористів став цілий ряд законів про працю, прийнятих в колоніях на рубежі століть. Було встановлено гарантований мінімальний рівень заробітної плати, введені фабрична державна інспекція і відповідальність підприємців за травми на виробництві, а також прийнято низку постанов, що регулювали умови праці. Як «засіб контролю суспільства над анархією економічної війни» встановлювалася система погоджувальних комісій і державного арбітражу, які залучалися для вирішення

спірних питань на підприємствах, якщо підприємець і його робітники не могли прийти до компромісу самотійно [6, с. 57-58]. Як зазначає Л. Семенова, «створювана (в кінці XIX – на початку XX ст. – *І.В.*) ... система трудового арбітражу... ставала найважливішим державним механізмом не тільки для врегулювання трудових конфліктів, але і для більш широких цілей, сприяючи поліпшенню трудових відносин, ефективній організації виробництва, розвитку тристороннього співробітництва держави, бізнесу, профспілок, економічній і соціальній демократії» [12, с. 219].

Таким чином, до початку XX ст. австралійське суспільство виробило цілісну і оригінальну систему політичних орієнтирів, що відображали підходи основних груп населення до вирішення ключових питань сучасності. Відштовхуючись від британських зразків, державні діячі Південного континенту сміливіше за європейських політиків підходили до практики, дивуючи своїм новаторством зарубіжних оглядачів. В ході запеклих суперечок їм вдалося виробити шлях, яким лідери колоній цілком успішно вели свою країну вперед. Австралія стала однією з країн – «соціальних лабораторій» для Старого Світу, де втілювалася в життя широка програма соціальних реформ [2, с. 25].

Як зазначає у своїй знаменитій книзі «Австралія» (1930) австралійський історик У. К. Хенкок, якого називають «батьком австралійської історіографії», Австралія – не «Британія Південних морів», а самотійний соціальний організм. Специфіка Австралії характеризується двома основними тенденціями: наявністю рухомого кордону – фронтира – і зникненням цієї межі, після чого австралійці стали відчувати себе «стягнутим в тісній кімнаті». Ці обставини зажадали «багатого, достатнього уряду» (*ample government*), що призвів до появи «державного соціалізму», «соціалізму без доктрин» [цит. за 18, с. 10].

Ще однією характерною особливістю австралійського суспільства виступає *демократизація* в широкому сенсі слова. Російський дослідник П. Г. Міжуєв в своїй книзі «Щаслива Австралія» (1918) відзначає: «Можна взагалі сказати, що політична історія австралійських колоній Англії в другій половині XIX і на початку XX ст. являє собою процес демократизації всіх громадських установ, який безперервно розвивається. Право голосу, що належало раніше лише особам, які задовольняли відомому майновому цензу, було в одній колонії за одною поширене на всіх повнолітніх чоловіків, а потім – в більшості колоній (нині штатів) – і на повнолітніх жінок. Термін повноважень парламенту був скорочений з 5 до 3 років; верхні палати стали в більшості колоній виборними; нарешті, сама компетенція колоніальних парламентів розширювалася весь час *de jure* і *de facto*, дійшовши, нарешті, до того, що парламенти колоній, які дотримувалися політики протекціонізму, стали обкладати майже заборонними митами товари, які привозили з Англії ...» [3, с. 23].

Завдяки такому характеру свого розвитку австралійські колонії за своїми політичними установами зайняли поступово головне значення серед демократій сучасного світу. «Не дивлячись на те, що австралійські колонії, – каже громадянин Французької Республіки П'єр Леруа Больє, – пов'язані, хоча і

слабо, з англійською монархією, ніде в світі немає такого торжества демократії, ніде соціальні нововведення не заходять так далеко» [19]. Справді, можна не без підстави вважати, що в Австралії вже до кінця XIX ст. ера переважного значення політичних питань вже закінчилася. «Не можна ж очікувати, – зауважує жартівливо з цього приводу колишній професор мельбурнського університету Дженкс, – щоб який-небудь політичний діяч виступив з пропозицією поширити виборчі права на дітей» [20, р. 292].

Ще однією особливістю соціального розвитку Австралії на рубежі століть є підкріплена державою широка *система народної освіти*, обов'язкове і світське початкове навчання, розгалужена мережа бібліотек. Як зазначав англійський дослідник того часу Г. де Уокер, «на народну освіту Австралазія (колонії Австралії та Нової Зеландії – I.B.) витрачає більше 22 млн. руб. на рік (1899-1900 рр.), тобто трохи менше ніж Росія, що витрачає на цей предмет 26 млн. руб. Витрати Австралазії на народну освіту, в середньому, на кожного жителя становлять 5 руб. 10 коп. Якби Росія витрачала стільки ж, її витрати по народній освіті повинні були б перевищити 650000000 рублів». «Завдяки цим великим затратам казни безграмотність стала в Австралазії явищем вельми рідкісним». Станом на 1899 р. на сто дорослих австралійців обох статей припадало «не більше однієї людини, що не вміє підписати свого прізвища, і не більше 3-4 чоловік, які б не вміли читати. До кінця 1899 р. в усіх семи колоніях було 8343 початкових шкіл; в них навчало 17860 вчителів і вчительок (других більше за перших) і навчалось 736778 дітей обох статей. Понад те, там було 2774 приватних і церковних шкіл з 8057 тих, що навчають, і 151009 учнями» [21, с. 33].

В окремих колоніях існували особливі закони про народну освіту, що відрізнялися один від одного. Але всі ці закони встановлювали принцип обов'язковості і світськості початкового навчання. У Вікторії, Квінсленді, Новій Зеландії та Південній Австралії навчання в державних школах було безкоштовним. У Новому Південному Уельсі, Західній Австралії і Тасманії стягувалася невелика плата за навчання, але надання свідоцтва про бідність звільняло від неї. Обов'язкове відвідування школи було встановлено для дітей такого віку: в Новому Південному Уельсі і Західній Австралії – від 6 до 14 років, у Вікторії – від 6 до 13 років, в Квінсленді – від 6 до 12 років, в Південній Австралії, Тасманії і Новій Зеландії – від 7 до 13 років [21, с. 33, 35].

Система державних шкіл привела до того, що на початку XX ст. 84% населення країни вміли читати і писати, а частка повністю неписьменних становила всього 10% [2, с.10]; з'явилися перші університети в столицях Нового Південного Уельсу, Тасманії і Вікторії, які патрунувалися урядами колоній; були закладені основи національної літератури (Г. Лоусон, Е. Б. «Банджо» Патерсон) і живопису (Гейдельберзька школа). В Австралазії на початок 1901 р. нараховувалось 1359 публічних бібліотек з 2.434 052 книг (дані за 1896 р.) [21, с. 35].

Таким чином, завдяки розуму, волі і діяльності безлічі самих різних людей, починаючи від простих робітників і фермерів, лідерів профспілкового і

фермерського руху і закінчуючи парламентаріями, державними чиновниками і прем'єр-міністрами, закладалася інституційна основа соціальної політики: приймалося різноманітне трудове і аграрне законодавство, створювалися відповідні міністерства і інші державні органи. Створені інститути стали опорою соціальної політики, яка відрізнялася від європейської і американської перш за все своєю системністю (одночасними реформами в багатьох сферах) і новаторським характером (особливо в сфері трудових і аграрних відносин). За цими показниками в останній третині XIX ст. – на початку XX ст. Австралія (разом з іншими британськими домініонами) стала лідером соціального реформізму, вийшовши з «європейської колії» на власну дорогу, на яку потім вступили й інші [18, с. 21-22].

Вирішивши багато політичних питань, над якими довго ще буде ламати голову – і навіть проливати кров – стара Європа, колоністи Австралії направили всю свою увагу на питання економічні і соціальні, – зазначає П. Г. Міжуєв. Однак, тут вони скоро натрапили на ряд серйозних перешкод, які викликані існуванням в Австралазії семи абсолютно незалежних один від одного урядів, яких об'єднував між собою тільки зв'язок із загальною для всіх метрополією. Ось походження великого руху, який в кінці XIX ст. охопив величезну більшість жителів Австралії і найбільш видних її політичних діячів. Цей рух мав на меті організацію в Австралії загального, тобто федерального уряду, який – не переходячи відомих, строго встановлених меж – міг би керувати вирішенням деяких найважливіших питань, які зачіпають життєві інтереси всіх жителів Австралії взагалі [3, с. 24].

Це стає можливим після утворення Федерації. Саме з утворенням Австралійського Союзу (1901) закладаються основні складові австралійської держави добробуту. У період ліберально-лейбористської співпраці 1904-1912 рр. були прийняті закони, що заклали основи державності в Австралійському Союзі, в тому числі: протекціонізм як захист внутрішнього ринку; політика «білої Австралії», що регулювала імміграцію і захищала ринок праці від низькооплачуваної робочої сили, в першу чергу з країн Азії; державний арбітраж для вирішення трудових конфліктів; державний патерналізм, що поширювався на всі верстви населення, включаючи аборигенів; доброзичливе ставлення до Британської імперії як основа зовнішньополітичного курсу Австралії. Згодом цей блок поміркованих реформ стали називати «австралійською угодою».

В результаті Австралія стала однією з найбільш передових в області соціальної захищеності країн того періоду: зокрема, в результаті в 1907 р. в країні було встановлено мінімум заробітної плати в розмірі 42 шилінгів на тиждень для сім'ї в 5 чоловік, який забезпечував «нормальні потреби середнього робочого як людської істоти, що живе в цивілізованому суспільстві» [цит. за 2, с. 64]. При розрахунку цього мінімуму враховувалася не тільки оплата основних потреб людини, а й витрати на транспорт, книги, газети, відпочинок і навіть внески в профспілки і добровільні товариства з оплати медичних послуг [22, с. 151].

Початок системи соціального забезпечення в Австралії відноситься до 1908 р., до закону «Про пенсії за віком та інвалідністю», який передбачав два види соціальних пособій, зазначених у назві закону. Згідно до нього чоловіки набули право на пенсію за віком з 65 років, а жінки – з 60 років. Однією з умов для отримання цієї пенсії виступало проживання на території Австралії протягом 25 років та володіння майном не вище певної вартості. При настанні повної інвалідності чоловіки могли отримувати пенсію з 60 років. Пенсія призначалась також особам, які стали непрацездатними внаслідок нещасного випадку [23].

Цей закон виступив «прямим грантом для бідних членів робітничого класу» [24, р. 285]. В результаті державні пенсії за віком стали виплачуватися з 1908 р., а за інвалідністю – з 1910 р. З 1912 р. держава почала виплачувати допомогу у зв'язку з материнством, що покривала витрати на народження дитини. Тривалість робочого дня також стала предметом розгляду на засіданнях арбітражу, і до кінця 1920-х рр. вона склала 44 години на тиждень в більшості галузей промисловості [25, р. 63]. Так в Австралійському Союзі закладалися основи системи соціального захисту населення, яка стала предметом пильної уваги візитерів з Європи і Америки. Як вже зазначалося, велику роль у встановленні соціальних стандартів відігравав профспілковий рух. До 1914 р. в профспілках знаходилась велика частина населення, і в цьому відношенні Австралія випереджала інші країни.

Протягом перших десятиріч ХХ ст. тенденції демократизації та соціальної спрямованості політики країни, закладені за колоніальних часів та розвинуті з утворенням Австралійського Союзу, зберігаються. Дослідники зазначають значний прогрес у соціально-економічному розвитку АС і в той же час збереження демократичного курсу. Вже згаданий нами П. Г. Міжуєв у передмові до другого видання своєї книги (1918) пише: «Минуло близько десяти років з тих пір, як вийшло в світ перше видання «Щасливої Австралії». Випускаючи тепер нове видання цієї книги, ми не знайшли за потрібне піддавати її суттєвій переробці. Тільки в порівняно небагатьох місцях книги ми навели нові статистичні дані, виходячи здебільшого з недавно опублікованих офіційних чи інших цілком надійних джерел». «Втім, – зазначає автор, – навіть і ці поправки не були по суті необхідні. Адже для наших читачів важлива, головним чином, *принципова* сторона досліджуваних нами питань. Між тим на цю принципову сторону мало впливають дані, що змінюються з року в рік, скажімо, про імпорт і/або експорт Австралії, порівняно незначні зміни в чисельності населення окремих штатів Австралії, їх столиць або інших великих міст. Адже всі ці та інші подібні часткові зміни анітрохи не змінюють суті основних фактів, що характеризують економічну і соціальну еволюцію південного материка [3, с. 3].

Головне, на думку П.Г. Міжуєва, полягає в тому, що за австралійськими демократіями цілком збереглося їх уже давно усталене значення як *передових демократій сучасного світу*. Вони були і залишаються передовими, притому передовими не тільки з точки зору чисто політичних установ, а й – що для нас

набагато важливіше – з точки зору установ соціального порядку. Австралійські демократії були й залишаються свого роду соціальними лабораторіями, де були проведені і проводяться в даний час найсміливіші соціальні дослідження. Уряди австралійських демократій ризикнули на ряд вельми сміливих соціальних реформ. «Багато нововведень, які колись вважалися надзвичайно сміливими, були потім сприйняті різними країнами Америки і навіть Європи, – зазначає автор. – Так сталося, наприклад, із законодавством про восьмигодинний робочий день, про мінімальну заробітну плату, про пенсії в старості, про поширення фабричної інспекції на всі промислові і торговельні заклади, якою б малою не була кількість трудящих в тому чи іншому з них, про контроль над умовами роботи на дому так званих штучників і розміром оплати їх праці. Навіть заснування в Вікторії так званих спеціальних комісій з робітників і підприємців для регулювання не тільки заробітної плати, а й усіх інших умов праці знайшло собі наслідування спочатку в інших частинах Австралії, потім в Сполучених Штатах Північної Америки і навіть в Європі (Англія)» [3, с. 4- 6].

Автор зазначає, що «не тільки дух австралійського соціального законодавства не змінився за минуле десятиліття, не змінилася, в багатьох випадках, навіть сама буква соціальних законів» й зазначає, що австралійські демократії виявляються набагато більш стійкими у своїй соціальній політиці і в інших тенденціях, ніж держави зовсім іншого типу. «В цьому відношенні історія Австралії і, скажімо, Росії протягом ХХ ст. представляє найбільш рішучий контраст, який тільки можна собі уявити. Контраст – правда, не настільки значний – нам довелося б відзначити, якби ми стали порівнювати з точки зору стійкості найважливіших суспільних течій австралійську демократію з одного боку і будь-яку державу континентальної Європи – з іншого. Державний корабель кожного зі штатів Австралії тримається порівняно дуже певного курсу ...», – пише П.Г. Міжуєв [3, с. 5].

В результаті дослідження ми дійшли таких висновків. Характер участі Австралії у Першій світовій війні значною мірою був зумовлений особливостями соціального розвитку країни, які відрізняли передвоєнну Австралію від інших розвинених країн світу й передумови яких склалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а саме: значна роль держави у всіх сферах життя колоній, а в подальшому – штатів; соціальна структура населення з великою питомою вагою міського населення і робітничого класу; активний робочий рух, потужні професійні спілки, готовність різних парламентських партій вирішувати соціальні питання та, як наслідок, – прогресивне соціальне законодавство і досить високий рівень життя простих робітників; демократизація суспільства в широкому сенсі слова; підтримка державою системи народної освіти з обов'язковим і світським початковим навчанням, розгалуженою мережею бібліотек, що практично привело до ліквідації безграмотності населення Австралії на рубежі ХІХ – ХХ ст.

Саме ці особливості великою мірою визначили подальшу соціальну спрямованість політики Австралійського Союзу після утворення Федерації, коли починає свій розвиток справді ефективна соціальна політика,

зкладаються основи сучасної системи соціального забезпечення. Австралійська демократія залишається однією з передових демократій сучасного світу, свого роду соціальною лабораторією. І хоча в економічному та воєнному аспектах Австралія була відносно готовою до військових дій, визначним фактором гідної участі країни у Першій світовій війні виступила її демократичність та соціально-інноваційна спрямованість. А це, в свою чергу, значною мірою допомогло формуванню австралійської нації.

Список використаних джерел і літератури:

1. Knightley P. *Australia. A Biography of a Nation*. L., 2001. 373 p.
2. Скоробогатых Н.С. *История Австралии. XX век* / Отв. ред. В.П. Николаев; Институт востоковедения РАН. М.: ИВ РАН, 2015. 452 с.
3. Мижуев П.Г. *Счастливая Австралия* (Социальное законодательство Австралии и его результаты) / П.Г. Мижуев. 2-е изд. Пг.: А.Ф. Маркс, 1918. 112 с. URL:<https://www.twirpx.com/file/2430108/>
4. Wise B.R. *The Commonwealth of Australia*. L., 1913.
5. Малаховский К. В. *История Австралии*. М. : Наука, 1980. 400 с.
6. Скоробогатых Н.С. *История Австралии*. М. : Институт стран Востока, 2011. 240 с.
7. Рудницкий, А.Ю. Проблема особенностей национального развития Австралии в австралийской историографии: автореф. дис. ... канд. ист. Наук. М., 1984. 30 с. URL:<https://www.dissercat.com/content/problema-osobennostei-natsionalnogo-razvitiya-avstralii-v-avstraliiskoi-istoriografii>
8. Bean C.E.W. *Anzac to Amiens*. Canberra, 1952.
9. Богомолов С.А. Концептуальные основы развития австралийской национальности в британской империи в последней трети XIX века. *Вестник Чувашского университета*. 2011. № 2. С. 22-28 URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-osnovy-razvitiya-avstraliyskoy-natsionalnosti-v-britanskoy-imperii-v-posledney-treti-xix-veka/viewer>
10. *Select Documents in Australian History*. Vol. 2. 1851-1900. Sydney, 1955. 866 p.
11. Macintyre C. From Entitlement to Obligation in the Australian Welfare State. *Australian Journal of Social Issues*. 1999. May. P. 103-119.
12. Семенова Л. *Социальный реформизм в британских доминионах на рубеже XIX-XX вв.* (Канада, Австралия, Новая Зеландия). LAP Lambert Academic Publishing, 2012. 419 с.
13. Bryce J. *Modern Democracies*. Vol. 2. L., 1921.
14. Раббено У. *Аграрный вопрос в австралийских колониях*: Пер. с итал. СПб., 1903. 267 с.
15. Reeves W.P. *State Experiments in Australia & New Zealand*. Vol. 1. L., 1902.
16. Wise B.R. *Industrial Freedom: a Study in Politics*. L., 1892.
17. Commonwealth Parliamentary Debates (CPD). vol. 22.

18. Семёнова Л.Н. Политика социального реформизма в британских доминионах в последней трети XIX – начале XX в.: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Минск, 2012. 30 с. URL:<https://textarchive.ru/c-2112328.html>
19. Pierre L.B. *Les Nouvelles Societes Anglo-Saxonnes*. Paris, 1901.
20. Jenks E. *History of Australasian Colonies*. 1895. 352 p.
21. Уокер Г. (Генри де Розенбах). *Развитие австралийской демократии* / Пер. с англ.; со вступит. ст. и доп. Д. Сатурина. Санкт-Петербург : Л.Ф. Пантелеев, 1901. XL, 301 с.
22. Macintyre S. *A Concise History of Australia*. Cambridge, 2005.
23. *Проблемы Общей части права социального обеспечения*: монография. М. : Проспект, 2017. 416 с.
24. Fenna A. *Introduction to Australian public policy*. Melbourne : Longman, 1998. 454 p.
25. *The Bulletin*. 2006. July 4.

УДК 94(44)‘1914/1918’:378.4(945.1)

Мирончук О.А., Мирончук А.С.

«ДЕСЬ ТАМ У ФРАНЦІЇ»: СТУДЕНТИ ТА ВИКЛАДАЧІ МЕЛЬБУРНЬСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВІДЧЕННЯ)

У статті на широкій джерельній базі аналізується особистий досвід участі студентів та викладачів Мельбурнського університету у Першій світовій війні, зокрема на Західному фронті. Відзначено значний дослідницький потенціал документів особового походження. Наголошено на надзвичайній інформативності фондів Архіву Мельбурнського університету. Розглядаються особливості австралійського досвіду військових дій на Західному фронті. Наведені особисті враження та погляди студентів та професорсько-викладацького складу на війну та її наслідки.

Ключові слова: Мельбурнський університет, Архів Мельбурнського університету, Перша світова війна, Франція, студенти, викладачі, щоденники, листи.

Мирончук Е.А., Мирончук А.С. «Где-то во Франции». Студенты и преподаватели Мельбурнского университета в Первой мировой войне: документальные свидетельства.

В статье на обширной документальной базе анализируется личный опыт участия студентов и преподавателей Мельбурнского университета в Первой мировой войне, в частности на Западном фронте. Отмечен значительный исследовательский потенциал документов личного происхождения. Акцентировано внимание на чрезвычайной информативности

фондов Архива Мельбурнского университета. Рассматриваются особенности австралийского опыта военных действий на Западном фронте. Приведены личные впечатления студентов и профессорско-преподавательского состава на войну и ее последствия.

Ключевые слова: Мельбурнский университет, Архив Мельбурнского университета, Первая мировая война, Франция, студенты, преподаватели, дневники, письма.

Myronchuk E., Myronchuk A. «Somewhere in France». Students and university lecturers of the Melbourne University in World War I: documentary testimony.

The article analyzes, on a wide source basis, the personal experience of the participation of students and university lecturers of the Melbourne University in World War I, in particular on the Western Front. Significant research potential of documents of personal origin was noted. The attention is focused on the extreme information content from the funds of the University of Melbourne Archive. The features of the Australian experience of military operations on the Western Front are considered. The personal impressions and views of students and university lecturers on the war and its consequences are given.

Keywords: Melbourne University, University of Melbourne Archives, World War I, France, students, university lecturers, diaries and letters.

На момент Першої світової війни Австралія була незалежною нацією лише 14 років і війна стала можливістю утвердити свою національну ідентичність. Протягом всієї війни Австралійські імперські сили (AIC) формувалися виключно на добровільних засадах, а добровольчий статус експедиційних військ закріпили два національних референдуми з приводу військового призову.

З дня свого заснування в 1853 р. Мельбурнський університет орієнтувався, в першу чергу, на задоволення потреб суспільства і тому його реакція на початок Першої світової війни була закономірною: сотні студентів та викладачів добровільно воювали на різних її фронтах. З метою підтримки військових зусиль країни деякі курси та навчальні програми були скорочені, однак університет продовжував розвивати наукові дослідження, особливо ті, які стосувались виробництва боєприпасів. В роки війни в університеті були здійснені помітні зусилля з розробки нового протигаза [1].

З'ясування ролі та значення Мельбурнського університету у Першій світовій війні видається надзвичайно актуальним для дослідження процесу формування австралійської національної свідомості та ідентичності.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей особистого досвіду під час військових дій студентського та професорсько-викладацького складу Мельбурнського університету на Західному фронті Першої світової війни.

Аналіз існуючої літератури переконує, що в сучасному науковому дискурсі процес дослідження порушеної теми мав лише фрагментарний

характер; у працях українських вчених дана проблема майже не вивчалася; окремі аспекти участі австралійських закладів вищої освіти у Першій світовій війні досліджували австралійські вчені: Дж. Грей (Jeffrey Grey), Ч. Бін (Charles Bean), Г. Сіл (Graham Seal), Д. Блер (Dale Blair), Р. Селлек (Richard Selleck).

Джерельною базою дослідження слугували матеріали особових фондів Архіву Мельбурнського університету. Там представлені 20 щоденників та приватне листування загальним обсягом понад 1700 сторінок студентів та викладачів Мельбурнського університету, частина з яких не повернулася додому, учасників сформованого з добровольців Австралійсько-Новозеландського армійського корпусу (АНЗАК), які воювали в Першій світовій війні, а також свідчення тих, хто працював в тилу задля перемоги у «Великій війні».

В університетському літописі активної військової служби ідентифіковано 1725 співробітників, студентів та випускників, які служили на фронтах Першої світової війни, 253 з яких загинули [1].

Обсяг статті, на жаль, не дозволяє повною мірою відобразити весь спектр та зміст архівних документів, тож проаналізуємо лише окремі з них.

Знаковою постаттю Мельбурнського університету був видатний вчений-класик Горацій (Барні) Аллен, який після закінчення мистецького факультету викладав там класичні дисципліни. У день АНЗАК в 1917 р. у віці 42 років Б. Аллен поступив на військову службу. 19 грудня 1917 р. на кораблі «Буена Вентура» він залишив Австралію у складі 7-го батальйону; у лютому 1918 р. був переведений до Австралійського повітряного корпусу, а у вересні наступного року був відправлений до навчального армійського підрозділу АІС. 23 січня 1919 р. Б. Аллен отримав звання лейтенанта, а через два тижні – почесного капітана; повернувся до Австралії 30 жовтня 1919 р., а в січні 1920 р. був демобілізований [2]. У 1926 р. він видав свій щоденник спогадів часів Першої світової війни, де дає високу оцінку солдатам АІС, порівнюючи їх з давньогрецькими воїнами, описаними Ксенофонтom [3].

Випускник медичного факультету Мельбурнського університету (сер) Вільберфорс (Білл) Ньютон був одним із ста австралійських лікарів, хто відразу відгукнувся на заклик військового міністра Великої Британії фельдмаршала лорда Г. Кітченера і 16 червня 1915 р. у званні лейтенанта мобілізувався добровольцем 58-ї бригади 19-ї дивізії Королівського армійського медичного корпусу [4].

У 1916 р. на Західному фронті отримав звання капітана. У щоденнику він розповідає про бруд, слюту, ворожі обстріли, поранених в окопах, а також про щасливі моменти уникнення травм та поранень. 30 травня 1917 р. його хотіли комісувати, але він відмовився [5, арк. 9].

З його особового архіву дізнаємось, що у нього були непрості стосунки зі старшими британськими офіцерами, яких він зневажав за некомпетентність, що спонукало його написати записку «Британські офіцери, з якими я зустрівся» та низка інших нотаток, що описують повсякденне життя в окопах [6]. «Простирадла та ліжко – славні» – так описує Б. Ньютон своє захоплення

лікарняною палатою 12 листопада 1915 р., куди він потрапив з підозрою на бронхіт. Ця проста радість ілюструє нові умови, які стали «нормальним» для військовослужбовців «Великої війни» [5, арк. 16].

Повернувшись в Австралію у вересні 1917 р., Б. Ньютон працював у лікарні Альфреда, був членом медичного факультету Мельбурнського університету (1934-1948). Його щоденник – лише одне із багатьох цінних документальних свідчень, які зберігаються в Архіві Мельбурнського університету.

Серед комплексу архівних документів надзвичайною інформативністю відзначається особовий фонд Рея Джонса, зв'язківця 19-го батальйону АІС, який 17 лютого 1915 р. у віці 25 років записався добровольцем, а 25 червня відплив із Сіднея на борту британського військового корабля «Керамік». Р. Джонс служив в Єгипті, Галліполі, Франції та Бельгії. У 1917 р. через проблеми із здоров'ям він був приписаний до постійної військової бази і залишався у Франції до кінця війни.

У листах до батьків із Європи він виявляв свою щирю любов і смуток через розлуку, яку дуже гостро переживав [7]. В усіх своїх листах він завжди давав зрозуміти, в якій країні знаходиться і неодмінно закінчував їх словами «тонни любові до всіх» [8].

Солдатські листи є, мабуть, найважливішим свідченням війни. Вони були свого роду рятувальним колом для військовослужбовців, які прагнули почути новини з дому та знати, що їх люблять і за ними сумують.

Листи давали можливість на деякий час уникнути жорстокої, а іноді нудної реальності війни. Р. Джонс, як і сотні його побратимів, був надзвичайно щасливий, коли отримував листи чи посилки від рідних та друзів, які, напевно, були для нього єдиним, що могло втішити під час війни. В одному зі своїх листів він писав: «Сьогодні вдень я отримав посилку від 02.03.16. Я навіть не знаю, як сказати вам, наскільки я був щасливий» [9].

В листах Р. Джонс надсилав додому незліченну кількість фотографій та інших «сувенірів війни» [10]. «У вкладені ви знайдете кілька засушених квітів, які тато повинен впізнати» [11]. Це були червоні маки, зібрані ним на полях «чудової Франції».

Під час війни листи були чи не єдиною формою підтримки стосунків із рідними. Як і інші австралійські солдати, які служили на Західному фронті, Р. Джонс за допомогою листів висловлював свої емоції та почуття: невимовну тугу вимушеної розлуки, нестачу родинного тепла та затишку; можливо, це був єдиний спосіб для нього та інших передавати свою любов рідним та близьким [12].

Знанням та авторитетним вченим Мельбурнського університету був Алан Чизгольм – перший професор французької мови, навчальна програма якого мала надзвичайний вплив на викладання та вивчення французької мови протягом більшої частини ХХ ст. Він був чудовим знавцем французького символізму, особливо поезії Стефана Малларме (1842-1898). Він досконало володів французькою та німецькою, добре розмовляв іспанською та латиною. У

1915 р. рядовим солдатом вступив до АІС, згодом швидко отримав підвищення. На фронті він відповідав за прослуховування німецьких комунікацій у Франції. Після війни він повернувся до свого університету і протягом кількох десятиліть викладав там французьку мову. Ветеран Другої світової війни. За мужність та героїзм, проявлені у двох світових війнах, а також за відданість французькій мові та літературі був нагороджений Орденом Почесного легіона та Орденом «За заслуги перед Італійською Республікою» четвертого ступеня [13].

Під час війни А. Чизгольм вів щоденник та писав листи, які є своєрідною інтелектуальною реакцією на війну, а також демонструють його подвійну ідентичність як солдата та інтелігента. Незалежно від місця написання цих листів – чи то у траншеї, чи то в маленькому містечку, на них завжди вказана одна і та ж адреса: «Десь там у Франції» [14].

У вільний від окопів час А. Чизгольм багато читав. Під час активної військової служби, яка закінчилася 28 червня 1919 р., він прочитав майже сотню книг [15]. Як свідчать його листи до матері та сестри Фло, книги він отримував звідусіль: від французьких друзів, з місцевих бібліотек і навіть у захоплених німецьких траншеях. Пірнаючи в цей океан книг, він намагався осягнути німецький літературний всесвіт і жорстоку війну, в реаліях якої він жив. Зокрема, він вказує на різкий контраст між духовними пошуками Німеччини у творчості Й.В. Гете та ситуацією «сьогодні». У листі до матері від 23 червня 1917 р. він висловлює здивування та розчарування цією «сьогоднішньою» країною, яка спровокувала війну: «Маю чудову можливість відчувати різницю між тим прекрасним раннім періодом німецької історії та сучасністю. Там, за часів Гете, – це все мистецтво та ідеалізм, захоплення красою та правдою, постійне прагнення матеріальної та духовної свободи; і зараз! Я не можу змусити себе читати будь-що із сучасної німецької літератури. Здається, це твори іншого народу: ніби «Фауст» Гете справдився, і Німеччина віддала свою душу дияволу. Я сподіваюся, що з німецького народу все-таки вийде щось добре» [16].

Уривок із листа А. Чизгольма до сестри Фло свідчить про те, що війна була не такою, яку очікували союзники, – короткою та переможною: «Сьогодні мій день народження, і ми відсвяткували його ввечері славними макаронами та сирним пудингом – великим блюдом для п'яťох осіб. Господи, ми дійсно їли... Я сподіваюся провести наступний день [народження] вдома. Напевно війна не затягнеться далі ...» [17]. Він майже мав рацію: війна закінчиться через рік і п'ять днів після цієї його річниці.

В Архіві Мельбурнського університету зберігається щоденник ще одного із багатьох відважних молодих людей, які воювали на Західному фронті, лейтенанта Вільяма Кіста. Йому було всього 20 років, коли він загинув [18].

В. Кіст зарахувався інженером 1-ї польової інженерної роти АІС у вересні 1914 р., а в жовтні почав базову підготовку в Єгипті. Пізніше служив у Галліполі, у березні 1916 р. був переведений до Франції, де був учасником бойових дій біля Позьє та Іпру. Загинув в районі протоки Па-де-Кале у серпні 1917 р., нагороджений Військовим хрестом.

Під час Першої світової війни багато австралійських солдатів відправились в країни, яких вони ніколи не бачили і мали змогу познайомитися з іншим світом, іншою культурою. Зі змісту деяких листів та щоденників, написаних у Франції, іноді може скластися враження, що йдеться про туристів, які проводять безтурботну відпустку, а не солдатів, які воюють у світовій війні. Їх аналіз дає змогу вивчити такі різні особисті враження та інтерпретації війни на Західному фронті.

Так, листи Е.Й. Баттена, який не брав безпосередньої участі у бойових діях, головним чином сфокусовані на враженнях від французької сільської місцевості, ніж на подіях війни. Р. Джонс до передислокації на територію Франції служив спочатку в Єгипті та Галліполі, тож у його щоденнику відчувається різкий контраст між часом, проведеним у жахливих умовах в Галліполі та у Франції. В. Кіст, який перед відправкою до Франції служив інженером в Єгипті та Галліполі, також мав зовсім інший досвід. Отож, його свідчення про Францію значно відрізняються від свідчень Е. Баттена та Р. Джонса. Натомість, лейтенант Роберт Маккей, який був безпосереднім учасником низки великих битв, у своєму щоденнику зберігає почуття гумору. Як і В. Кіст, він не зупиняється на негативних аспектах війни, схоже, що він справляється з ними в міру їх надходження [19].

З листів Р. Джонса, написаних із Франції, складається враження, що Франція – це рай. Він з любов'ю описує французьку сільську місцевість: «Тут все прекрасне, дерева і живоплоти – це одна суцільна маса квітів, а поля покриває жовтець» [11]. В іншому листі читаємо: «Країна тут прекрасна, а поля усіяні маками та волошками. Ефект описати майже неможливо» [20].

Очевидно, що ці перші враження створюються на протизвагу Галліполі: «[У Франції] все набагато комфортніше, ніж в Галліполі, і хлопці поводяться чудово, ви навряд чи впізнаєте в них австралійців, які були в Єгипті» [11].

Зрозуміло, що варто проявляти певну обережність та виваженість, аналізуючи листи Р. Джонса, оскільки опис Франції як раю може протиставлятися, наприклад, реальній дійсності битви на Соммі у Північній Франції, де Австралія заплатила жахливу ціну – втрати австралійських дивізій склали близько 23 тис. пораненими та 6800 вбитими [21]. Ці листи Р. Джонс писав своїй сім'ї, і тому, ймовірно, уникав занадто драматичних чи трагічних моментів, щоб не тривожити зайвий раз своїх рідних; більше того, всі листи з фронту піддавались строгій цензурі.

З наближенням до лінії фронту, гірка реальність війни на Західному фронті ставала більш очевидною. Спеціаліст з будівельних матеріалів В. Кіст, який 21 жовтня 1914 р. у двадцятирічному віці приєднався до 2-ї польової бригади інженерних військ, протягом перших двох років війни займався цілком звичайними справами: будував приміщення, прокладав трубопроводи. Тож практично в усіх його ранніх листах увага зосереджена на щоденних, мало не буденних мирних клопотах, про саму війну чи її наслідки згадується дуже мало [22]. З часом завдання стають все складнішими, 14 січня 2016 р. він вже знешкоджує міни [23].

В. Кіст ніколи не скаржиться і жодного разу не згадує про страх при виконанні небезпечних завдань. Очевидно, що більшість австралійських солдатів намагалися уникати болючих тем, або ж розповідали про них дуже лаконічно. Однак, коли згодом його відправляють до Європи, де він багато часу проводить в окопах, тональність листів і навіть сам почерк змінюється: він стає практично не розбірливим, жажливі умови траншейної війни даються взнаки.

Так, Роберт Маккей, який воював у складі 11-го корпусу щойно сформованої 10-ї французької армії, під час наступу біля Аррасу на півночі Франції, наприклад, пише: «2-е січня [1917 р.]. Майор А. помер – мало що встиг зробити. (Наклав на себе руки)» [24].

Очевидно, що отримати об'єктивні та достеменні свідчення про війну з солдатських листів та щоденників доволі важко. Безперечно, щоб підтримувати себе в нормальному та адекватному стані, Р. Маккей і В. Кіст зосереджуються більшою мірою на погоді.

Прикметно, що у військових щоденниках майже жодним чином не йдеться про вороже налаштування до німецької армії. У більшості випадків противник позначається одиничним антропоморфним терміном «гун». Наприклад, В. Кіст у своєму щоденнику 29 травня 1916 р. зазначає: «Щоденні польоти літаків дуже активні, особливо гуннів» [25].

Із Франції Е. Баттен писав листи одному солдату, якого він назвав Ріп. Оскільки Е. Баттен не воював на передовій, то у листах він описує своє життя у Франції як «монотонне» та буденне [26, арк. 3]. Його листи нагадують радше листівки туриста до друзів та родини, в яких в основному йдеться про ідилічні мальовничі краєвиди та захоплення від плавання та веслування, але аж ніяк не про війну.

Оскільки життя солдатів більшою мірою проходило в окопах і траншеях, то цілком очевидно, що окопна культура та певна колективна ідентичність стали їхнім єдиним щитом проти сурових воєнних реалій. Ця австралійська ідентичність, сформована на відміну від інших союзних військ, як і солідарність спільного досвіду, вплинула на взаємовідносини між австралійцями і союзними військами, створюючи інколи певну напругу у стосунках та непоодинокі конфлікти. Особливо напруженими були відносини австралійців з британськими солдатами. Ч. Бін припускає, що жорстка британська дисципліна не підходила австралійцям, суспільство яких було менш кодифікованим та «засноване на принципах егалітаризму з рівними можливостями з управління і доступу до матеріальних благ всіх його членів, на протигагу британському елітаризму» [27, р. 59].

Чимало прикладів цієї напруженості можна знайти в листах та спогадах австралійських солдатів. Так, А. Чизгольм відзначає «гнучкість» австралійської військової ієрархії порівняно з британською, серйозність якої він вважав «занудною» [28, арк. 4]. Військовий лікар Західного фронту Б. Ньютон у своєму щоденнику іронізує над британськими офіцерами, найбільша його антипатія спрямована переважно на офіцерів вищого рангу [5, арк. 20].

У окопах Першої світової війни британські війська отримали прізвисько «томмі», яке вживалося не тільки як позначення, а й як форма звернення. Для солдатів Австралії та Нової Зеландії використовувався військовий сленговий термін «діггер» (англ. Digger; копач). «Діггери» розглядали «томмі» як неповноцінних, позбавлених характеру та мужності, приписуючи ці риси собі. Д. Блер припускає, що напруженість у стосунках з британцями була пов'язана з політичною ситуацією в Австралії на той час: нація, що розвивалася, намагалася утвердитися і диференціюватися від Британської імперії [29, р. 89].

Цікаво, що поза офіційною пропагандою ворог не завжди сприймався австралійськими солдатами негативно. Німецькі солдати, яких називали «джеррі» (англ. Jerry; можливо, назва походить від піхотної німецької каски, яка нагадувала британським солдатам нічний горщик, або велику вазу – Jeroboam, або ж є вільним скорочення слова Germany (Німеччина)), не часто згадуються у їхніх спогадах та щоденниках. Так, Р. Джонс розповідає про зустріч зі своїм німецьким «альтер его»: «Цього ранку [10.04.1917 р.] у мене була цікава розмова з німецьким зв'язківцем» [30]. Г. Сіл стверджує, що німецьких солдатів під час війни австралійці часто сприймали як супутників у нещасті [31, с. 196].

Побутує думка, що дисципліна – це те, що відрізняє армію від натовпу. Щоправда під час Першої світової війни австралійських «копачів» характеризували як досить ефективну силу, з одного боку, так і некеровану, з іншого. Їхню недисциплінованість часто пояснюють відсутністю поваги до авторитетів, хоча документальні свідчення вказують на те, що вони переважно критикували суть рішень чи наказів, а не самі рішення [32].

Австралійські солдати були добре відомі тим, що ігнорували усталені правила, робили, що заманеться і демонстрували неповагу до авторитету начальства. Вони носили обмундирування на власний манер, розмовляли з начальством занадто звичною мовою та відверто висміювали правила та обмеження, які вважали недоречними в окопах. Окрім того, вони нерідко залишали лінію фронту без дозволу або перебували значно довше, ніж було офіційно дозволено. А. Чизгольм у своєму щоденнику наводить епізод, як він обдурив британського офіцера [28, арк. 12].

Варто відзначити, що унікальність австралійської армії полягала у тому, що в Австралії не було обов'язкової військової служби, усі австралійські солдати були добровольцями. Більшість із них були неодруженими та значно молодшими за союзників, їм краще платити, до них не застосовувалася смертна кара. Окрім того, австралійські солдати мали унікальну здатність долати усі фронтові тягарі та незгоди з гумором. Однак, як вважають дослідники, усталений стереотип щодо австралійської недисциплінованості надто перебільшений і жодним чином не зумовлений низькою ефективністю їхньої служби [32]. Командувач австралійськими силами на Західному фронті генерал-лейтенант (сер) Джон Монаш свого часу зазначив, що цей стереотип пов'язаний з неправильним уявленням про дисципліну, її мету та функції в період конфліктів [33].

Чимало студентів та випускників медичного факультету Мельбурнського університету зголосились вступити до Королівського армійського медичного корпусу австралійської армії і гідно протистояли усім воєнним та професійним викликам, з якими їм доводилось щоденно стикатись.

Першим стоматологом, офіційно прикріпленим до військової медичної частини, був Джон Хендерсон, студент-медик четвертого курсу, який загинув у 1916 р. в битві під Позьє, на місцевості, яка «засіяна австралійськими жертвами щільніше, ніж будь-яке інше місце на землі» [34, р. 41].

Капітан Гордон Матісон висадився в Галліполі як батальйонний лікар в перший день АНЗАКу попри те, що того ж тижня був призначений першим директором Інституту Уолтера та Елізи Холл в Мельбурні. 9 травня 1915 р. цей талановитий вчений був смертельно поранений в битві при Галліполі.

Хоча австралійські та британські збройні сили відмовилися приймати на військову службу жінок, 16 австралійських жінок-лікарів на добровільних засадах працювали в союзних урядових організаціях, регіональних відділеннях Червоного Хреста. Серед них: хірург Мері де Гарі і майор Хелен Секстон, одна із перших жінок, які почали вивчати медицину в Мельбурнському університеті [34; р. 42].

Коли прохання Х. Секстон про зарахування до Королівського армійського медичного корпусу у перші тижні війни відхилили, вона заснувала в Парижі власну лікарню *Hôpital Australien de Paris* – австралійський госпіталь. Її щоденник, датований липнем-груднем 1915 р. – це своєрідна облікова книга хворих, куди вносились детальна інформація про перебіг лікування французьких солдатів, зазвичай, містила їх військове звання, підрозділ та битву, де вони зазнали поранень. Іноді вносились інформація про тривалість військової служби та сімейні дані. Подібного роду інформація – доволі рідкісне явище у практиці військової медицини часів Першої світової [34, р. 42-43].

Базиль Коен, бакалавр медицини Мельбурнського університету 6 квітня 1915 р. записався добровольцем до медичного корпусу австралійської армії в «ранзі лейтенанта наших сухопутних військ», оскільки практикуючі лікарі відразу призначались на посади офіцерів. Як і багато інших австралійських лікарів, він пройшов попередню підготовку у Британії, перш ніж в липні 1915 р. був відправлений на Західний фронт. Його документи містять інформацію про евакуацію поранених, а також відомості розвідки 17-ї дивізії, які включали витяги із перехоплених німецьких наказів. В його особовому фонді зберігаються також намальовані ним карти траншей 1915-1918 рр., які допомагали пораненим орієнтуватись на місцевості.

Військовий досвід Альфреда Дерхема – це історія ще одного молодого студента-медика четвертого курсу, який проявив тверду непохитність перед повсякденними воєнними реаліями попри біль розлуки з близькими, нестерпні умови, травми, хвороби та каліцтво. Його листи та щоденники є своєрідною поетичною рефлексією, яка демонструє глибоке особисте сприйняття досвіду війни, а також окремі моменти приватного життя, зокрема, заручини з коханою Френсіс Андерсон під час проходження військової служби [34, р. 44].

Журнал студентів-медиків Мельбурнського університету «Спекулум» в 1915 р. містив спеціальний розділ «Записки з фронту». У червні 1917 р. там була опублікована стаття, в якій повідомлялось, що із 320 лікарів медичного відділення штату Вікторія, які перебувають на активній військовій службі, 79 склали випускники Мельбурнського університету.

Не можна не згадати, що випускником Мельбурнського університету був визначний австралійський воєначальник і полководець Першої світової війни, командувач австралійськими силами на Західному фронті (сер) Джон Монаш (1865-1931).

Висновки. Епістолярна спадщина студентів та викладачів Мельбурнського університету часів Першої світової війни є не лише важливим історичним джерелом, це також і пам'ять про конкретних людей, яка зберігається нині в архівних фондах та родинних загиблих. Документальні свідчення очевидців та учасників війни демонструють неперервний зв'язок між сучасним та минулим. Аналіз солдатських листів дає всі підстави вважати, що вони є не тільки безпосереднім та реальним способом вираження своїх почуттів, емоцій, вражень, переживань, але і опосередкованим свідченням того, наскільки вони любили свою націю і прагнули її утвердження.

Документальні матеріали, що зберігаються в Архіві Мельбурнського університету можуть стати важливою частиною джерельної бази *подальших досліджень* участі університетської спільноти у воєнних діях, а також сприятимуть з'ясуванню їхнього внеску у формування австралійської національної ідентичності.

Список використаних джерел і літератури:

1. The University of Melbourne. 1914-1918: The Great War. Timeline the University's history. URL: <http://our-history.unimelb.edu.au/timeline/>
2. Wheare K.C. Allen Horace William (1875-1949). Australian Dictionary of Biography. Vol. 7. Melbourne: MUP, 1979. URL: <http://adb.anu.edu.au/biography/allen-horace-william-5594/text8319>
3. Bridge C., Spence I. H.A. Allen's «Xenophon's Greek Diggers». Journal of the Australian War Memorial. Issue 30. April 1997. URL: <https://www.awm.gov.au/articles/journal/j30/xenophon>
4. Smibert J. Newton Sir Wilberforce Stephen (Bill) (1890–1956). Australian Dictionary of Biography. Vol. 15. Melbourne: MUP, 2000. URL: <http://adb.anu.edu.au/biography/newton-sir-wilberforce-stephen-bill-11231/text20025>
5. University of Melbourne Archives. 1980.0146.00001. Sir Wilberforce Newton's World War One diary, 1915.
6. University of Melbourne Archives. 1980.0146.00001. Sir Wilberforce Newton's World War One diary. British Officers I have met. Item 5/1/2.

7. Li Y. L'importance des lettres pendant la guerre: Ray Jones. URL: <https://blogs.unimelb.edu.au/somewhereinfrance/2014/12/22/limportance-des-lettres-pendant-la-guerre-ray-jones/>
8. University of Melbourne Archives. 1981.0081. Ray Jones collection. [Letter to parents]. Letter 28.12.1916. Letter 69.
9. University of Melbourne Archives. 1981.0081. Ray Jones collection. [Letter to parents]. Letter 01.04.1916.
10. University of Melbourne Archives. Ray Jones collection. 1981.0081. List of souvenirs from Ray Jones. 1916. Unit 2. Item 1/1/3.
11. University of Melbourne Archives. Ray Jones collection. 1981.0081. [Letter to parents]. Letter 15.04.1916.
12. University of Melbourne Archives. Ray Jones collection. 1981.0081. [Letter to parents]. Letter 33.
13. Scott S. Chisholm Alan Rowland (1888-1981). Australian Dictionary of Biography. Vol. 17. Melbourne: MUP, 2007. URL: <http://adb.anu.edu.au/biography/chisholm-alan-rowland-12315>
14. University of Melbourne Archives. 2002.0029. Chisholm Alan Rowland (1888-1981). Notebook.
15. University of Melbourne Archives. 2002.0029. Chisholm Alan Rowland (1888-1981). Books read on active service by Alan Chisholm.
16. University of Melbourne Archives. 2002.0029. Chisholm Alan Rowland (1888-1981). Notebook. Letter 23.06.1917.
17. University of Melbourne Archives. 2002.0029. Chisholm Alan Rowland (1888-1981). Notebook. Letter 06.11.1917.
18. University of Melbourne Archive. 1972.0025. W. R. Keast collection. 1914–1917. Diaries: October 1914–March 1915; January–October 1916; April–August 1917.
19. Becht A., Kirk R., Tubakovic T. Première Guerre Mondiale: premières impressions de la France. URL: <https://blogs.unimelb.edu.au/somewhereinfrance/2012/11/11/premiere-guerre-mondiale-premieres-impressions-de-la-france/>
20. University of Melbourne Archives. 1981.0081. Ray Jones collection. Letter 15.07.1916.
21. The Battle of the Somme, 1916. Museum Victoria's collection. URL: <https://collections.museumvictoria.com.au/articles/14946>
22. University of Melbourne Archives. 1972.0025. W. R. Keast collection. Diary of W. R. Keast. N. 4/4. Item 12/1/16.
23. University of Melbourne Archives. 1972.0025. W. R. Keast collection. Diary of W. R. Keast. N. 4/4. Item 14/1/16.
24. First World War Diaries. Part I. The Diaries of Robert Lindsay Mackay. Arras 1917. URL: <https://www.firstworldwar.com/diaries/rlm2.htm>
25. University of Melbourne Archives. 1972.0025. W. R. Keast collection. Diary of W. R. Keast. No. 4/4. Item 29/5/16.

26. University of Melbourne Archives. 2002.0019. E. J. Batten collection. Letter from E. J. Batten to «Rip», France, 20.04.1917.
27. Bean C. Official History of Australia in the War of 1914–1918. Vol. III. The Australian Imperial Force in France, 1916. Sydney: Angus and Robertson Ltd., 1941. 1036 p.
28. The University of Melbourne Archives. 1979.0034. Chisholm A. R. (1917–1918). Martial Memories.
29. Blair D. «Diggers» and «Doughboys»: Australian and American troop interaction on the Western Front, 1918. Journal of the Australian War Memorial. 2001. Issue 35. December 2001. URL: <https://www.awm.gov.au/articles/journal/j35/blair>
30. The University of Melbourne Archives. 1981.0081. Jones R. (1916–1917). Diary. 10.04.1917.
31. Seal G. «We're here because we're here»: Trench culture of the Great War. Folklore. Vol. 124, No. 2. August 2013. P. 178-199.
32. Gornall A. L'indiscipline des soldats australiens: rebelles ou individualistes?. URL: <https://blogs.unimelb.edu.au/somewhereinfrance/2014/12/22/lindiscipline-australienne-soldats-rebelles-ou-individualistes/>
33. Monash J. The Australian victories in France in 1918. London: Hutchinson, 1920. 352 p.
34. Healy J., Sheard H., Bartone T. Compassion and courage: Australian doctors and dentists in the Great War. University of Melbourne Collections. Issue 16. June 2015. P. 41-45.

УДК 94:330.34(94)«1914-1945»

Бондарець М.В.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АВСТРАЛІЇ У ПЕРІОД МІЖ ПЕРШОЮ І ДРУГОЮ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

У статті проаналізовано вплив Першої світової війни на соціально-економічний розвиток Австралії. Розкрито основні тенденції розвитку її економіки у період Великої депресії та між Першою та Другою світовими війнами. Зроблено висновок, що поряд з внутрішніми факторами, такими як висока заробітна плата та тарифний захист, більш істотним чинником негативного впливу на соціально-економічний розвиток Австралії у цей період було уповільнення зростання міжнародної економіки через триваючі наслідки Першої світової війни.

Ключові слова: *Австралія, Перша світова війна, міжнародна економіка, соціально-економічний розвиток, тарифна політика, торгова політика.*

Бондарец М.В. Особенности социально-экономического развития Австралии в период между Первой и Второй мировыми войнами.

В статье проанализировано влияние Первой мировой войны на социально-экономическое развитие Австралии. Раскрыты основные тенденции развития ее экономики в период Великой депрессии и между Первой и Второй мировыми войнами. Сделан вывод, что наряду с внутренними факторами, такими как высокая заработная плата и тарифная защита, более существенным фактором негативного влияния на социально-экономическое развитие Австралии в этот период было замедление роста международной экономики из-за продолжающихся последствий Первой мировой войны.

Ключевые слова: Австралия, Первая мировая война, международная экономика, социально-экономическое развитие, тарифная политика, торговая политика.

Bondarets M.V. Peculiarities of the socio-economic development of Australia between the First and Second World Wars.

The article analyzes the impact of World War I on the socio-economic development of Australia. The main trends in the development of its economy during the Great Depression and between the First and Second World Wars are revealed. It was concluded that along with internal factors, such as high wages and tariff protection, a more significant factor in the negative impact on Australia's socio-economic development during this period was a slowdown in the growth of the international economy due to the continuing consequences of World War I.

Keywords: Australia, World War I, international economy, socio-economic development, tariff policy, trade policy.

Напередодні Першої світової війни економіка Австралії не мала значних промислових потужностей, виробнича інфраструктура була недорозвинута та мала виражений агрокультурний характер зі значною долею виробництва спрямованого на експорт сировини, в той час, як більшість промислових товарів імпортувалася з-за кордону.

Перша світова війна мала негативний вплив на соціально-економічний розвиток Австралії. Дійсно, у період з 1914 по 1920 рр. реальний сукупний валовий внутрішній продукт скоротився на 9,5 % [1, р. 147]. Як і багато урядів інших країн, Австралія фінансувала військові потреби за рахунок збільшення грошової маси, що стало стимулом для інфляції, яка зростала і у післявоєнну епоху доти, поки Австралія і Великобританія не повернулися до золотого стандарту в 1925 р. Починаючи з 1914 р. в країні відбувалося зростання цін та рівня безробіття, що підривало рівень життя і провокувало соціальні та промислові конфлікти. Вибуття сотень тисяч людей з економічного життя призвело до зниження попиту, а втрата майже 60 000 чоловіків, багато з яких перебували на піку трудової активності, поряд з втратою працездатності серед багатьох, хто повернувся з війни, скоротила можливості продуктивної праці в економіці країни. Безперервний вплив цих

факторів, а також млявий розвиток післявоєнної міжнародної економіки призвів до уповільнення середніх темпів зростання економіки Австралії в 1920-і рр., які склали 2,7 %, порівняно з 4,8 % у період тривалого буму між 1861 і 1889 рр. [2, р. 48].

Вплив війни на країну міг би бути і значно гіршим, але Австралія була захищена місцем, яке вона займала в політичній економії Британської імперії. Вільям Морріс (1862-1952), найвпливовіша фігура в уряді Австралії і прем'єр-міністр з жовтня 1915 р., переконав Великобританію під час війни купувати м'ясо, шерсть і пшеницю за вигідними цінами для австралійських виробників, незважаючи на існуючий дефіцит поставок, що означало, що велика частина товарів і продуктів не могла бути транспортована. Австралія також уклала довгострокові контракти на поставку металів, зокрема, цинку, котрі були вигідні для виробників, і ціни на який продовжували перевищувати ринкові й у післявоєнні роки. У результаті війни в Австралії виникли галузі промисловості, які скористалися можливостями, що виникли через припинення торгівлі з ворогом і скорочення світової торгівлі. Але, разом з тим, деякі австралійські експортери, такі як дуже успішна Мельбурнська фірма «H.V. McKay», виробник «Sunshine Harvester» (машин для збирання врожаю), назавжди втратили довоєнні ринки в Аргентині і Південній Африці.

Треба зауважити, що після закінчення війни існував сильний політичний, комерційний і промисловий тиск з метою гарантування, що певні галузі економіки країни не будуть знаходитися під впливом надмірної конкуренції, оскільки будуть відновлені більш сприятливі умови виробництва та збуту продукції. Австралія закінчила війну, деякою мірою скориставшись економічною перевагою переможця. Вона виявила наполегливість на Паризькій мирній конференції з контролю над колишніми німецькими колоніями на південь від екватора, включаючи колишню німецьку Нову Гвінею, що було пов'язано з необхідністю відбудови оборонного потенціалу країни, але також з її прагненням до всебічного розвитку торгівлі. У Версалі Вільям Хьюз був британським представником в комітеті з репарацій, виступаючи на підтримку жорстокого поводження з Німеччиною і стверджуючи, що вона повинна заплатити повну вартість війни союзникам.

Зусилля Вільяма Хьюза у цьому напрямку були тісно пов'язані з військовим боргом Австралії, який становив близько 100 мільйонів фунтів стерлінгів. Угода між Австралією і Великою Британією від 1921 р. визначала, що військовий борг буде погашений протягом тридцяти шести років. Але коли падіння цін на шерсть підірвало здатність Австралії проводити виплати, уряд наполягав на тому, щоб графік був продовжений до сорока восьми років, зменшивши тим самим щорічну ренту, яку вона повинна була б платити. Федеральний уряд також стверджував, що Австралію змушують платити більш високу ставку британським кредиторам, ніж британці платять своїм кредиторам в США. Британський уряд, однак, прийняв рішення, що, з огляду на ступінь, яким Великобританія субсидувала платежі австралійським

експортерам під час війни, Австралії не можна дозволяти переглядати свій борг за ставками нижче ринкових.

Зацікавленість австралійського уряду в укладенні вигіднішої угоди з британськими кредиторами була обумовлена повоєнним скроченням цін на сировинні товари і нестабільністю зовнішнього балансу країни. На тлі зростання імпорту під час короткочасного післявоєнного буму сальдо рахунку поточних операцій Австралії змінилося з позитивного (у 18 мільйонів фунтів стерлінгів в 1920 р.) до дефіциту в розмірі майже 43 мільйонів фунтів стерлінгів в 1921 р. Падіння цін на сировину також спричинило проблеми в економічній сфері країни. У 1920-ті рр. у світі було введено в обробку багато нових посівних площ. Результатом цих нововведень став тиск на світові ціни в бік їх зменшення, який виробники прагнули пом'якшити через збільшення виробництва. Умови торгівлі в Австралії дійсно покращилися з 1922 р., але потім різко погіршилися вже з 1927 р., оскільки ціни на сировинні товари впали напередодні Великої депресії [10]. Імпорт, який надходив в країну, посилив проблему з платіжним балансом, а процентні платежі за боргом стали основним тягарем для національного доходу. Один тільки військовий борг становив від однієї п'ятої до однієї шостої частини відсотків, дивідендів і пов'язаних з ними зарубіжних платежів у 1920-х рр.

Стратегія соціально-економічного розвитку, що була запроваджена в країні після Першої світової війни, ще більше посилила ці труднощі. Спочатку Австралія перейшла на захист власних виробників, особливо тих, які розпочали діяльність в умовах воєнного часу. Багато з цих галузей були неефективними і стали б дуже уразливими для іноземної конкуренції без державної підтримки. Так званий «Грін-тариф» 1921 р., який представляв собою широкомасштабний перегляд тарифного плану, впроваджений міністром митниці сером Уолтером Массі-Гріном (1874-1952), був покликаний сприяти розвитку виробництва. Це призвело до зростання частки захищеного за вартістю імпорту, з 57 % до війни, до 71 %. Існуючі тарифні ставки також збільшилися [3, р. 143].

Політичний контекст нового тарифного режиму допоміг забезпечити вагомий економічний ефект. Тариф «Грін» був прийнятий в той самий момент, коли «Партія країни» стала новою силою в австралійській політиці, виступаючи в ролі голосу фермерів. Це сталося після того, як вона підтримала баланс сил в федеральному парламенті на виборах 1922 р., сформувавши коаліцію з консервативною Націоналістичною партією і використавши свій вплив для того, щоб Вільям Хьюз змінив на посту прем'єр-міністра Стенлі Мельбурна Брюса (1883-1967). Після цього «Партія країни» висунула нові політичні вимоги, а її лідер Ерл Пейдж (1880-1961) став впливовим скарбником. Одним з результатів цих змін стала поява політики «захисту з усіх боків», яка передбачала надання державної допомоги фермерам в якості компенсації за захист, який тарифи надавали виробникам. Через ці

заохочення й стимули місцеві покупці платили вищі ціни за такі товари, як цукор, вершкове масло і фрукти, ніж коли ці товари йшли на експорт.

Сутність економічних відносин Австралії з Великобританією у той час, була виражена у стратегії, що була запроваджена урядом Брюса Пейджа: «люди, гроші і ринки». Великобританія забезпечила Австралію переважною більшістю іммігрантів, багатьом з яких допомогло спільне сприяння британського й австралійського уряду. В умовах низьких показників народжуваності на частку імміграції припадало понад 40% приросту населення Австралії в 1927 р. порівняно з приблизно половиною напередодні війни. Кредитні кошти для підтримки економічного розвитку в Австралії також надходили в основному з Великобританії. Австралійські уряди, особливо уряди штатів, здійснили великі запозичення на лондонському грошовому ринку, час від часу звертаючись і до Нью-Йорку.

У 20-х рр. минулого століття в Австралії відбулося зростання споживчого сектору економіки, пов'язаного з виробництвом та збутом автомобілів, радіоприймачів і телефонів, а також різних побутових приладів, таких як електричні чайники, праски і пилососи. Для цього країні необхідно було мати складну інфраструктуру, особливо якісні дороги і надійну електрику. Таким чином, зарубіжні кредити підтримували розширення передмість і покращували рівень життя в містах й країні більше, ніж вони знижували виробничий потенціал, тобто відігравали позитивну роль для економіки Австралії.

Масштаби державних інвестицій, що фінансувалися за рахунок державних запозичень, і способи їх використання підвищили вразливість австралійської економіки від зовнішніх потрясінь і підірвали довіру інвесторів. Наприкінці 1920-х рр. зростаюча частка доходів Австралії за кордоном обслуговувала борги. Якщо у той час, ціни на сировинні товари впали б, а кредитні гроші вичерпалися, то результат для економіки країни, ймовірно, міг би бути жахливим. Деякі інвестиції, такі як інвестиції в електроенергетику, підтримали індустріалізацію, але уряди також витратили великі кошти на репатріацію військовослужбовців Першої світової війни – у вигляді пенсій, витрат на охорону здоров'я і житло, а також на підтримку освіти. Напередодні Другої світової війни понад чверть мільйона австралійців отримували військові пенсії, майже стільки ж, скільки виплачувалося по старості й по інвалідності. У 1938 р. федеральний уряд витратив близько однієї п'ятої власного бюджету – або 18 000 фунтів стерлінгів – на виплати щодо репатріації [4].

Схеми, які передбачали поселення солдат також були коштовними, вони передбачали розміщення 40 000 чоловіків і їхніх сімей на земельних ділянках. Вони не тільки вимагали витрат на інфраструктуру, таку як дороги й іригаційні системи, а й приводили до виникнення безнадійних боргів і зростаючого тиску на уряди, а також до фінансових, соціальних, фізичних і психологічних проблем для поселенців і їхніх сімей. Хоча солдатське поселення не було повною невдачею, багато хто відмовився від своїх

володінь. Втрати від цього обчислювалися 45 мільйонами фунтів стерлінгів у 1944 р.

Третім напрямом стратегії уряду Брюса Пейджа були «ринки». Британський уряд створив Раду з маркетингу Імперії, щоб просувати імперські товари для британських споживачів. Проте, британська економіка була млявою після війни, до того ж зростання світової торгівлі сповільнилося протягом 1920-х рр. Попит на пшеницю, на частку якої припадало п'ята частина австралійського експорту, в основному залишався незмінним протягом 1920-х рр., але Австралія виграла від зростання попиту в Великобританії на м'ясо, молочні продукти, фрукти, горіхи і вино.

Британія у переважній більшості випадків залишалася найважливішим торговим партнером Австралії, але її частка в австралійському експорті знизилася з більш ніж половини на початку 1920-х рр. до в середньому 37,6 % у період 1925-1928 рр., згодом відновившись до більш ніж половини в 1930-х рр., завдяки таким угодам, як була підписана в Оттаві в 1932 р. У відповідь на депресію на початку 1930-х рр. Британська імперія прагнула максимізувати внутрішню торгівлю за допомогою преференційних угод. Проте, Сполучені Штати і Японія, як торговельні партнери, набували все більшого значення в міжвоєнні роки, оскільки Японія стала важливим ринком для австралійської вовни і частка австралійського експорту складала близько 10% в перші роки депресії.

Після війни в австралійській економіці відбувалися структурні зміни. Початок роботи металургійного заводу компанії «Broken Hill Proprietary» (BHP) в Ньюкаслі в Новому Південному Уельсі в 1915 р. ознаменував початок нового етапу розвитку виробництва. Хоча сама війна не була рушійною силою індустріалізації, вона призвела до диверсифікації австралійського виробництва, оскільки підприємства заповнили ніші, що виникли через порушення світової торгівлі і брак судноплавства. Війна допомогла розвитку хімічної промисловості, переробці цинку і виробництву сталі. Ці галузі стали основою міжвоєнної індустріалізації. Виробництво все ще становило лише 11% валового внутрішнього продукту в 1919 р., але воно швидко зростало приблизно до 1926 р., коли перевиробництво товарів народного споживання стало створювати труднощі. До 1930 р. виробництво зросло до 18% від ВВП [5, р. 11-12].

Тарифний захист вніс певний вклад в це зростання, але так само розвивалася і економіка споживання, в яку входили такі компанії, як «Holden» в Аделаїді, яка збирала автомобілі для «General Motors», використовуючи методи виробництва США з суміші імпортованих і місцевих деталей. Слід також зазначити, що в найбільш благополучні роки середини 1920-х рр. на частку США припадало майже чверть імпорту Австралії (в порівнянні з 13,7% в 1913 р.). З'явився ще один вимір розвитку споживчого ринку, пов'язаний зі зростаючим американським домінуванням у світовій кіноіндустрії і величезним ентузіазмом австралійської аудиторії щодо голлівудського продукту, що призвело до витіснення місцевої індустрії.

Отримання «базової заробітної плати» – стандарту, встановленого арбітражним судом Співдружності, яка повинна була бути достатньою для того, щоб чоловік одружився і підтримував свою дружину і трьох дітей, – поширювалося на більшість працівників чоловічої статі до 1920-х рр. Проте, навіть коли суд збільшив заробітну плату, післявоєнна інфляція знизилася її реальну вартість. У відповідь на підвищення цін у 1922 р. було введено автоматичне корегування вартості життя.

Ідеологія класової боротьби, яку застосовував робітничий рух, відіграла свою роль в конфлікті між капіталом і робочою силою, але скорочення прибутку, викликане зниженням цін на сировинні товари і зростанням імпорту, спричинило більш істотний вплив на ситуацію, що призвело до погіршення виробничого середовища з середини 1920-х рр. Безробіття, яке ніколи не опускалося нижче 7% з 1923 р., також зросло наприкінці 1920-х рр. Роботодавці звернулися до перегляду ставок заробітної плати, щоб скоротити витрати, і в цьому вони знайшли союзника у федеральному уряді. Запеклі, а іноді й насильницькі страйки та локауті в портах, а також в лісовій та вугільній промисловості стали частиною соціально-економічної боротьби на тлі наближення економічної кризи в Австралії наприкінці 1920-х рр. Відверта підтримка урядом Брюса-Пейджа агресивно налаштованого проти профспілки власника вугільної шахти Джона Брауна отримала широке засудження, але інша пропозиція – перенести юрисдикцію над виробничими відносинами в усіх сферах, крім морської промисловості, на державний рівень стала вирішальним фактором у падінні його уряду в 1929 р.

Слабкість економіки, яка стала результатом війни, призвела до депресії 1930-х рр. Австралія, підвладна міжнародним коливанням в торгівлі та інвестиціях, могла б пережити депресію незалежно від характеру розвитку в 1920-х рр. Але військові борги і повоєнні позики значно збільшили її вразливість перед зовнішніми потрясіннями, такими як обвал цін на сировинні товари і фактичне припинення міжнародного кредитування. Коли Австралія дійсно постраждала від цих проблем в 1930 р., вона зіткнулася з катастрофічною проблемою платіжного балансу і сильним тиском з боку кредиторів. Новий уряд лейбористів на чолі з Джеймсом Скаллін (1876-1953) відреагував на це підвищенням тарифів та запуском кампанії «Вирости більше пшениці», яка значно збільшила виробництво на депресивному ринку, в результаті чого уряд не зміг заплатити ціну, яка була обіцяна виробникам.

Ухвалення нової економічної стратегії прем'єр-міністром в 1931 р. допомогло відновити певну ступінь довіри у суспільстві. Уряд скоротив пенсії і витрати та знизив відсоткові ставки для місцевих власників облігацій, але він не допустив дефолту за своїми закордонними боргами. Федеральний арбітражний суд, який визначив умови для багатьох австралійських робітників, скоротив заробітну плату на 10% на додаток до автоматичних коректувань дефляції, хоча деякі суди в штатах все ж підвищили ставки заробітної плати. Австралія мала вигоду від Оттавської угоди 1932 р., завдяки

якій вона отримала преференційний доступ до британського ринку для деяких своїх основних продуктів в обмін на поступки британським виробникам. Австралійська економіка повною мірою скористалася відновленням Британії після депресії. Щоб сприяти індустріалізації і зменшити кількість безробітних, які становили майже чверть робочої сили під час найгіршого періоду депресії у 1932 р., уряд заохочував британські та іноземні багатонаціональні фірми здійснювати операції в Австралії, використовуючи захист високих тарифів. А розвиток місцевого виробництва допоміг Австралії впоратися з проблемами платіжного балансу, зменшивши її залежність від імпорту [31].

Висновки. У період між війнами Австралія, будучи імпортером робочої сили, капіталу і промислових товарів, а також експортером товарів, виграла від своїх відносин з Британською імперією. Однак вона зіткнувся з труднощами при розміщенні деяких своїх продуктів на міжнародному ринку, який потерпав від перевиробництва. Австралія успадкувала від війни інфляційну економіку і великий борг, а її післявоєнні запозичення збільшили уразливість економіки перед зовнішніми потрясіннями. Разом з тим відбувався процес індустріалізації економіки Австралії і він сприяв абсолютно іншому розвитку в 1939-1945 рр.

Перша світова війна, зруйнувавши світові фінансові і торговельні системи, які допомогли забезпечити австралійське процвітання, зіграла негативну роль в затяжних проблемах австралійської економіки у період між війнами. У той час як деякі критики урядової політики звинувачували високу заробітну плату і тарифний захист в поганих економічних показниках, більш істотним чинником було уповільнення зростання міжнародної економіки через триваючі наслідки війни.

На відміну від Першої світової війни, в 1939-1945 рр. Австралії вдалося уникнути надмірного закордонного боргу, частково за рахунок фінансування війни через оподаткування та продажу облігацій на місцевому рівні. Вона також отримала вигоду від більш високого рівня індустріалізації, який надав їй можливість налагодити постачання для власних збройних сил і, с часом, й американських. У період між війнами в Австралії розвивалася оборонна промисловість, що було мотивовано почуттям ізоляції та вразливості, яке вона відчувала під час Першої світової війни. Перша світова війна продовжувала позначатися і на австралійській урядовій політиці, яка зіткнулась з проблемою мобілізації у Другу світову війну століття.

Список використаних джерел і літератури:

1. McLean I.W. *Why Australia Prospered. The Shifting Sources of Economic Growth*. Princeton and Oxford, 2013. 281 p.
2. Schedvin C.B. *Australia and the Great Depression. A Study of Economic Development and Policy in the 1920s and 1930s*. Sydney, 1988 [1970]. 419 p.

3. Meredith D. *Australia in the Global Economy 1999*. Melbourne : Cambridge University Press, 430 p.
4. Merrett D., Ville S. Tariffs, Subsidies, and Profits: A Re-assessment of Structural Change in Australia 1901-39. *Australian Economic History Review*. 2011. №51/1. P. 57-64.
5. Cochrane P. *Industrialization and Dependence. Australia's Road to Economic Development, 1870-1939*. St Lucia, 1980. 181 p.

УДК 94:325.54(477+94)‘1914/1919’/‘1939/1945’

Перга Т.Ю.

ВПЛИВ ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ СВІТОВИХ ВІЙН НА ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО АВСТРАЛІЇ

Досліджено процес переселення українців на австралійський континент з XVIII ст. до середини XX ст. Виявлено, що в цей період відбулось дві хвилі переселення – перша, нечисельна носила економічний характер і тривала до середини 1940-х рр.; друга, масова відбулась наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. Зроблено висновок, що Перша світова війна не мала впливу на переселення українців в Австралію; на противагу, Друга світова війна стала головним чинником еміграції українців в країну з таборів для переміщених осіб (ді-пі), що знаходились у Німеччині та Австрії.

Ключові слова: *Австралія, українці, Перша світова війна, Друга світова війна, еміграція, табори переміщених осіб.*

Перга Т.Ю. Влияние Первой и Второй мировых войн на переселение украинцев в Австралию.

Исследован процесс переселения украинцев на австралийский континент с XVIII до середины XX в. Выведено, что в этот период состоялось две волны переселения – первая, немногочисленная, которая носила экономический характер и продолжалась до середины 1940-х гг., вторая, массовая, произошла в конце 1940-х – начале 1950-х гг. Сделан вывод о том, что Первая мировая война не имела влияния на переселение украинцев в Австралию; в противовес, Вторая мировая война стала главным фактором эмиграции в страну украинцев из лагерей для перемещенных лиц (ди-пи), которые находились в Германии и Австрии.

Ключевые слова: *Австралия, украинцы, Первая мировая война, Вторая мировая война, эмиграция, лагеря перемещенных лиц.*

Perga T.Yu. The influence of the World War I And World War II on the migration of ukrainians to Australia.

The process of resettlement of Ukrainians to the Australian continent from the eighteen century to the middle of the twentieth century has been studied. It was found that during this period there were two waves of resettlement – the first, restricted which had economic nature and lasted until the mid-1940s; the second, a mass one, which took place in the late 1940s and early 1950s. It has been concluded that the World War I had no effect on the resettlement of Ukrainians to Australia; in contrast, World War II became a major factor in the emigration of Ukrainians to the country from displaced persons camps located in Germany and Austria.

Keywords: *Australia, Ukrainians, World War I, World War II, emigration, displaced persons camps.*

На даний час мільйони українців проживають у різних країнах світу, близько 40 тис. з них – в Австралії [1]. Хоча перші українці з'явилися на австралійському континенті ще в XIX ст., перша потужна хвиля переселення відноситься до середини XX ст. Вивчення головних чинників і специфіки цього процесу, що є метою даного дослідження, становить значний практичний інтерес для вітчизняної історичної науки. Актуальність теми обумовлена відсутністю ґрунтовних досліджень у цій царині. Однією з причин цього є, на наш погляд, недостатня увага українських дослідників до історії Австралії на противагу країнам Північної Америки та Європейського Союзу. Фактично єдиним українським науковцем, який присвятив низку статей проблемам літератури, культури і розвитку телекомунікаційної сфери Австралії є О.В. Зернецька.

Процес еміграції українців до Австралії вивчений вибірково. Зокрема майже повністю відсутня інформація про українців на теренах континенту до середини XX ст. за виключенням постаті дослідника Австралії і Океанії М. Миклухо-Маклая [2, 3, 4, 50]. Щодо переселення українців в Австралію після Другої світової війни, то певні статистичні дані можна знайти у довідниках-енциклопедіях авторства австралійських дослідників українського походження. Серед них – «Альманах українського життя в Австралії» (1994) [5] і четвертий том «Енциклопедії Української Діаспори» (1995) [6]. О.В. Зернецька проаналізувала життя Д. Нитченко – українського літературознавця, письменника, мемуариста, педагога і громадського діяча, який у 1949 р. разом з родиною переселився до Австралії [7]. З огляду на вказану ситуацію, важливим завданням є заповнення існуючої наукової прогалини.

Освоєння території австралійського континенту тривало кілька століть. З часу британської колонізації, що розпочалась у XVII ст., Австралія була країною імміграції. Крім кількох відсотків аборигенів, її населення складали іммігранти або їхні нащадки. Найбільші хвилі імміграції тривали з 1850 по 1890 р. і з 1945 р. по теперішній час. Перші мігранти походили з Британії, Ірландії та різних британських колоній. Близько 80 тис. прибули між 1788 та 1840 рр. до Нового Південного Уельсу. Після відкриття запасів золота характер австралійської міграції повністю змінився як кількісно так і в етнічному відношенні. Між 1851 і 1861 рр. в країну приїхало понад 600 тис. чол., і хоча

більшість були британцями та ірландцями, 60 тис. приїхали з континентальної Європи, 42 тис. - з Китаю, 10 тис. - зі США і близько 5 тис. - з Нової Зеландії та островів Південної частини Тихого океану. Якщо у 1788 р., коли розпочалось європейське поселення, чисельність аборигенів Австралії становила близько 400 тис. чол., то на початку XX ст. в країні проживало вже 3 млн. чол. [8]. На даний день чисельність жителів Австралії складає близько 25 млн. чол.

Перші українці з'явилися в Австралії ще в 1840-х рр. Можна припустити, що їх було небагато, принаймні австралійські джерела згадують лише кілька чоловік, які займались переважно сільськогосподарською діяльністю. До Другої світової війни вони прибували на австралійський континент двома шляхами - із Західної України, яка на той час була у складі Австро-Угорщини, через Європу та зі Східної України через Далекий Схід і Китай. Так, із Західної України в Австралію прибули: лікар зі Львова Дж. Луцький, який працював державним ботаніком, К. Кабат та В. Коссак (можна припустити, що це прізвище було видозмінено від українського «Козак»), які служили в поліції, Ю. Горецький зі сполонізованої родини, який приїхав з Шотландії, військовий австрійської армії М. Гриб, його земляк Я. Пелевський, українець на прізвище Займак, який займався вирощуванням устриць, робітник В. Харченко [5, с. 32-33]. Найбільш відомим українцем, який у XIX ст. зробив значний внесок у дослідження Австралії і Океанії, є М. Миклухо-Маклай. Невелику кількість українців в Австралії можна пояснити, на наш погляд, віддаленістю континенту і недостатньою інформованістю про цю країну. Найбільш популярними країнами з точки зору переїзду на постійне місце проживання, починаючи з кінця XIX ст., коли почалась перша хвиля міграції українців, були Сполучені Штати Америки і Канада, що обумовило потужну хвилю переселення саме в ці країни.

Для європейців, включаючи українців, принципових перепон для міграції не було, до того ж, бурхливий розвиток сільського господарства й економіки Австралії у XIX ст. сприяв притоку мігрантів, метою яких було заробітчання. На початку XX ст. міграційна політика Австралії змінилася і, незважаючи на порівняно велику кількість уродженців Китаю, що проживали в країні, у 1901 р. був прийнятий Закон про обмеження імміграції. Його часто називають «політикою Білої Австралії», яка фактично заборонила азіатську міграцію протягом наступних п'ятдесяти років. Того ж року Федеральний парламент ухвалив Закон про робітників Тихоокеанських островів, який заборонив їх працевлаштування в якості заробітчан і сприяв депортації багатьох працюючих осіб [9].

Перша світова війна суттєво змінила міграційну політику Австралії. По-перше, міграція в країну майже припинилася. Крім того, мігранти які народились в країнах, що належали до Троїстого Союзу - в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині і до війни вважалися лояльними і прийнятними для життя в Австралії, були перекласифіковані на «ворожих прибульців» й інтерновані. Всього було інтерновано близько 7 тис. чол.[9].

Після закінчення Першої світової війни схема сприяння імміграції була відроджена. Британський уряд запропонував колишнім військовослужбовцям

безкоштовний проїзд до колоній і між 1919 та 1922 рр. до Австралії прибуло близько 17 тис. чол. [8]. Очевидно, що уродженці країн, які підтримували Троїстий Союз, були занесені в «чорні списки» і до вказаного переліку мігрантів не потрапили. Зокрема широкі дебати в політичних колах Австралії викликало питання прийняття на континент італійців, адже певний час на початку війни Італія входила в Троїстий Союз.

Події Першої світової війни, програні визвольні змагання викликали першу масову українську політичну еміграцію на Захід. Емігрантами стали переважно учасники військових формувань, політичні і громадські діячі УНР та ЗУНР. Зокрема у Польщі на початку 20-х рр. опинилося близько 30 тис. емігрантів, переважно з Наддніпрянщини, головним чином у таборах для інтернованих військовиків. Частину вояків УГА примістили в таборах інтернованих у Чехо-Словаччині. Крім того, українські емігранти поселилися в Австрії, Німеччині, Румунії, Югославії. Загальна кількість українських емігрантів у перші повоєнні роки доходила до 80-100 тис. осіб [10, с.14].

Водночас на даний момент відсутні дані, що засвідчують вплив Першої світової війни на переселення українців до Австралії. Це можна пояснити кількома причинами. З однієї сторони, українці, що проживали на території Австро-Угорщини і воювали в лавах її армії, автоматично відносились до категорії «ворожих прибульців». З іншої сторони, навряд такі обмежувальні заходи австралійського уряду могли вплинути на рішення українців, адже внаслідок значної віддаленості континенту і високої вартості проїзду цей маршрут був і так непопулярний серед багатьох з них. Що стосується українців, які проживали на території Російської імперії, то внаслідок буремних подій 1917-1920 рр. (більшовицької революції, українських національно-визвольних змагань) то вони переважно мігрували на європейські терени – у вказані вище країни, де осіли і вихідці із Західної України.

Тому під час Першої світової війни та у перші повоєнні роки в Австралії проживало лише кілька українців і їх прибуття на континент ніяк не пов'язано з цією подією. Один з них – Г. Піддубний (справжнє прізвище Товмашів) з Полтавщини, що перебував у країні в 1913 – 1917 рр. і працював журналістом. Повернувшись в Україну, він написав низку статей про Австралію. Зокрема у матеріалах, опублікованих у 1930 р. у газеті «Західна Україна», він розповідав, що багато емігрантів в Австралії були робітниками з Далекого Сходу, яким корабельні компанії пропонували подорож до далекого екзотичного краю з високим рівнем цивілізації і життя та гарною заробітною платою. За своїм етнічним складом вони переважно були росіянами та українцями, які оселилися у Квінсленді. У 1911-1917 рр. в Австралії знаходився відомий більшовицький діяч Артем (Ф. Сергєєв) [5, с.35], який переховувався тут від російської влади. Тричі відвідував Австралію уродженець Західної України С. Барчинський – лікар, журналіст та любитель пригод. Перший раз – у 1912 р., після отримання у Берліні фаху медика. Проживши кілька років в Перті, перед Першою світовою війною він повернувся до Галичини і вступив до лав УГА. Вдруге він відвідав країну в 1936 – 1939 рр., втретє – у 1946 р., з повоєнною хвилюю

українських мігрантів, й оселився там остаточно. Його статті про Австралію неодноразово з'являлась у львівській газеті «Діло» [6, с.41].

Мабуть єдиним з встановлених українцем, що прибув до Австралії після революційних подій 1917-1920 рр. був етнічний українець з Сибіру І. Іванець, який організував недалеко від м. Дарвін досить ефективне фермерське господарство. До емігрантів міжвоєнної пори варто віднести й Є. Антоніцина, який приїхав у 1932 р. у Сідней, а потім оселився у Квінсі. У передвоєнний період ще кілька українців, що проживали на Далекому Сході, переїхали на австралійський континент (М. Мережаний, М. Пирогів, Г. Дончак й ін.). Наприклад, М. Мережаний, уродженець Одещини, залишив Україну в 1924 р., однак діставався до Австралії лише в 1938 р. через поселення українців на Далекому Сході, започатковане в результаті Столипінської аграрної реформи - Сірий Клин. Ймовірно, що таким чином він рятувався від більшовицької влади, яку на той час вже було встановлено на території України і Росії. У Брісбені він брав активну участь у громадському житті, зокрема багато років був диригентом хору громади і проповідником української євангельської церкви [6, с.41]. Г. Дончак був президентом Української Національної Ради на Далекому Сході.

Як можна побачити, ця перша хвиля українських мігрантів до Австралії була нечисленною і мала переважно економічний характер. Набагато численнішою стала друга хвиля української міграції, яка сформувалась наприкінці 1940-х рр. Унаслідок Другої світової війни сотні тисяч українців опинились на території Німеччини і Австрії у таборах для переміщених осіб (Ді-Пі, походить від англійського «displaced persons»). За даними Ю. Макара, загалом на Заході опинилось близько 3 млн. українців, 300 тис. з яких уникли репатріації. Після того, як на початку 1947 р. було дозволено еміграцію із Західної Німеччини та Австрії, наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. вони розселились у багатьох країнах світу. На початку 1947 р. було дозволено еміграцію із Західної Німеччини та Австрії, але лише в європейські країни: в Англію виїхало тоді 28 тис. українців, Бельгію – приблизно 10 тис., Францію – 5 тис., Південну Америку (Аргентину) – 5 тис. осіб. Після ухвалення в США закону, відомого під назвою «Закон Ді-Пі» (1948 р.) цю квоту збільшили і дозволили додатково емігрувати 205 тис. переміщених осіб (у 1950-му цю число було збільшено до 315 тис. на рік). Дали згоду на поселення 100 тис. осіб уряди Австралії та Канади. У результаті до США виїхало 60 тис., до Канади – 30 тис., до Австралії – 20 тис. чол. [11, с.62-63].

Загалом Австралія прийняла близько 200 тис. чол., 10% з яких склали українці. Це рішення було зумовлено потребою підвищення обороноздатності країни, зростання промисловості і більш ефективної експлуатації природних ресурсів, пом'якшити брак робочої сили і сприяти розширенню ринків збуту. Під час війни на Тихому океані австралійці гостро відчували свою вразливість, і навіть профспілки погодились з тим, що зі стратегічних міркувань треба вітати іммігрантів, що заселяють країну. До того ж, Австралія в перші повоєнні роки відчувала гостру нестачу в робочій силі (особливо молоді), що виник через

низьку народжуваність в період кризи і депресії 30-х років. Масова імміграція надавала можливість заповнити ці прогалини. Еміграційна програма уряду передбачала збільшення населення країни за допомогою мігрантів на 1%.

Перший корабель з українцями «SS General Stewart» прибув у Західну Австралію у лютому 1948 р., другий корабель «General Black» – в квітні у Вікторію, третій корабель «General Sturgis» – у травні цього ж року до Нового Південного Уельсу [12]. Інші кораблі привезли українців протягом наступних кількох років.

До цієї групи входили оstarбайтери; втікачі-біженці з України; біженці з Галичини, Холмщини й Підляшшя - українських територій, що входили до так званого Генерального Губернаторства - тимчасової адміністративно-територіальної одиниці, утвореної під час Другої світової війни у центральній-східній частині Польської держави гітлерівським урядом; групи так званих «старих емігрантів» з Польщі, Білорусі, Східної Німеччини і Чехо-Словаччини; полонених радянської армії, представників духовенства. За соціальним складом ця група складалась з колишніх українських селян, робітників, професорів університетів, лікарів, інженерів й представників інших професій, які приїхали за дворічним контрактом австралійського уряду виконувати будь-яку роботу незважаючи на їхній фах. Переселенці цієї хвилі належали до політичної еміграції, адже вони не хотіли повертатись на батьківщину, в Радянський Союз, за політичними мотивами й обрали життя на чужині.

Відразу після прибуття до Австралії українці згуртувалися, розпочалося громадське і церковне життя, а після закінчення контракту з урядом вони оселилися в усіх шести штатах країни, утворивши українські громади. Для координації дій і співпраці вони об'єдналися в Союз Українських Організацій в Австралії. Окрім того, розпочав діяльність Союз Українок Австралії, молодіжні організації «Пласт» і СУМ, утворилися спортивні товариства. Ветерани двох світових воєн, колишні вояки УПА також створили свої організації. На кінець ХХ ст. чисельність української громади зросла вдвічі й вона добилася настільки значних успіхів у громадському та культурному житті, що їх можна порівняти лише з досягненнями багатомільйонної північноамериканської української діаспори.

Список використаних джерел і літератури:

1. Українці в Австралії. Посольство України в Австралії. URL: <https://australia.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/320-ukrajinci-v-avstraliji> (дата звернення 01.06.2020).
2. Костриця М.Ю. *України не соромився, Україною – гордився: Миклухо-Маклай і Україна*. Житомир : Малин, 1996. 31 с.
3. Бойчук М.І. *Лицар гуманізму: Микола Миколайович Миклухо-Маклай*. Чернівці : Чернігівські обереги, 2011. 100 с.
4. Вакуленко П. *В джунглях Нової Гвінеї: життя і пригоди українського дослідника Миклухи-Маклая*. Аделаїда : Єдність, 1952. 79 с.

5. Альманах українського життя в Австралії / за заг. Ред. В. Шумського, М. Шумського. Сідней : «Вільна думка»; Фундація Українознавчих Студій Австралії, 1994. 936 с.
6. Енциклопедія Української Діаспори / за заг. Ред. В. Маркуся. Київ : Наукове Товариство ім. Шевченка, НАН України, 1995. Т. 4: Австралія – Азія – Африка. 248 с.
7. Зернецька О.В. Дмитро Нитченко: Життя навпіл. Патріарх першої генерації українців в Австралії. *Всесвіт*. 1992. № 5-6. С. 168-171
8. Australia's migration history. National heritage center. URL: <http://www.migrationheritage.nsw.gov.au/belongings-home/about-belongings/australias-migration-history/index.html> (дата звернення 01.06.2020).
9. The immigration debate in Australia: World War I and its impact. Parliament of Australia. URL: https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1516/WW1Immigration (дата звернення 01.06.2020).
10. Макар Ю. Українська діаспора: походження, характер, сучасний стан/ *Наукові записки. Історичні науки*. 2007. Вип. 9. С. 9-19.
11. Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. *Українська еміграція від минулини до сьогодення*. Київ : Вища школа, 1997. 520 с.
12. History of Ukrainians in Australia. Australian Federation of Ukrainian Organisations. URL: <https://www.ozeukes.com/ukrainians-in-australia/history-of-ukrainians-in-australia/> (дата звернення 01.06.2020).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бондарець Марина Вадимівна, кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Вітер Володимир Іванович, старший науковий співробітник відділу дослідження рівня життя населення Науково-дослідного інституту соціальної політики Міністерства соціальної політики України і Національної академії наук України.

Вітер Ірина Ігорівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Гуменюк Борис Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології та державного управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Данилець Вадим Леонідович, аспірант відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Іванов Денис Ігорович, молодший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кириченко Олександр Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лавренко Валерія Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, заступник директора з наукової роботи Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького (Дніпро).

Латенко Володимир Сергійович, аспірант відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мирончук Анатолій Святославович, кандидат історичних наук, начальник відділу міжнародних зв'язків Національної академії наук України.

Мирончук Олена Аркадіївна, молодший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мітрофанова Оксана Олександрівна, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Романюк Віктор Олексійович, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Срібняк Мілана Ігорівна, аспірантка відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Перга Тетяна Юріївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Толстов Сергій Валеріанович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фесенко Микола Васильович, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шергін Сергій Олександрович, доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського міжнародного університету.

Якуба Вероніка Вікторівна, аспірантка відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ВІЙНИ І МИРУ
В ІСТОРІЇ КРАЇН СВІТУ**

Редактори:

Фесенко М.В., Лакішик Д.М., Мітрофанова О.О.